РҮСТӘМ
РҮСТӘМЗАДӘ

Ел гәһрәманлары халг әдәбијјатында

РУСТӘМ
РУСТӘМЗАДӘ

Ел гәһрәманлары халг әдәбијјатында

КӘНЧЛИК
БАКЫ
1984

Рүстәмзадә Р. Б.

Р 85 Ел гәһрәманлары халг әдәбијјатында. Бакы, Кәнҹлик. 1984, — 172 сәһ.

Китабда Астиаг, Томирис, Ҹаваншир, Бабәк, Гара Мәлик, Шаһ Исмајыл, Фәтәли хан, һабелә Молла Нур, Гара Танрыверди, Гачаг Нәби, Гандал Нағы, Сәттархан, Гатыр Мәммәд вә б. шәхсијјәтләр һаггында јаранмыш тарихи гәһрәманлыг дастанлары идеја-мәзмун бахымындан нәзәрдән кечирилир, бу нүмунәләрин бәдии хүсусијјәтләри арашдырылыр.

Ел гәһрәманларындан сөз ачан бу әсәр кәнҹләримизин мә'нәви тәрбијәсинин зәнкинләшмәсиндә әһәмијјәтли рол ојнамагла јанашы, халг дастанлары вә ашыг јарадыҹылығы илә мәшғул олан мүтәхәссисләрә дә јахындан көмәк көстәрәҹәкдир.

Р $\frac{4702060000}{М\ 653(12)-83}$ 86—83 Аз 2

© Кәнҹлик, 1984.

ӨН СӨЗ

Азәрбајҹан епосунун мүһүм бир голунун—тарихи гәһрәманлыг дастанларынын өјрәнилмәси тәдгигатчыдан ән азы үч саһәни дәриндән мәнимсәмәји тәләб едир. О, һәр шејдән әввәл, проблемин дахили тәбиәтинә ујғун олараг һәм ајры-ајры тарихи кәсимләрин иҹтимаи-сијаси һадисәләрини өзүндә горујан рәсми сәнәдләри изләмәли (өзкә сөзлә, әлагәдар дөвләт архивләриндә ахтарыш апармалы); һәм фолклорчуја аид ән үмдә кејфијјәтә—кәнд-кәнд, ојмаг-ојмаг долашыб шифаһи әдәбијјат нүмунәләрини топламаг сәриштәсинә јијәләнмәли, һәм дә муасир совет фолклоршүнаслығынын елми-нәзәри муддәаларындан бәһрәләнәрәк мөвзунун һәлли илә бағлы мулаһизәләри полемик јолла үмумиләшдирмәји баҹармалыдыр.

«Ел гәһрәманлары халг әдәбијјатында» адлы китабын мүәллифи филолокија елмләри намизәди, дос. Рүстәм Рүстәмзадә бу кејфијјәтләрә габил бир мүтәхәссисдир. О, тәкҹә хатырладылан мөвзу илә бағлы ахтарыш апармагла кифајәтләнмәмишдир. Р. Рүстәмзадә ијирми илә јахындыр ки, кәзиб-долашдығы, сорағына дүшдүјү јерләрдән топладығы фолклор нүмунәләринин нәшри илә дә ардыҹыл мәшғул олмушдур. Елми иҹтимаијјәтә бәлли олан «Хәјјат Мирзә» (1966), «Короғлу нәвәләри» (1967), «Әлимәрданлы Ашыг Нәҹәф» (1979), «Мәһәббәт дастанлары» (1982) адлы топлама ишләри мәһз Р. Рүстәмзадәнин зәһмәти сајәсиндә кениш охуҹу күтләсинә чатдырылмышдыр.

Р. Рүстәмзадә гаршымыздакы араҹдырманын өзүлүнү «XIX әсрин икинҹи јарысында Азәрбајҹан кәндли һәрәкаты һаггында јаранмыш гәһрәманлыг нәғмәләри» (1965) адлы әсәриндә гојмушдур. О, өтән бу илләр әрзиндә әсрләр боју һагларында нәғмәләр долашан ел гәһрәманларыны фолклорун даһа ири жанрында—тарихи гәһрәманлыг дастанларында арајыб-ахтармағы мәгсәдјөнлү сајмыш вә бу иши инамла давам етдирмишдир.

Бәллидир ки, Астиаг, Томирис, Ҹаваншир, Бабәк, Гара Мәлик, Шаһ Исмајыл, Фәтәли хан, һабелә Молла Нур, Гара Танрыверди, Гачаг Нәби, Гандал Нағы, Сәттархан,

Гатыр Мәммәд, Ханлар Сәфәрәлијев, Нәриман Нәриманов, Мухтар бәј, Һачы Тағы, Исрафил Мәммәдов, Әлимәрданлы Нәчәф, Камал Гасымов кими тарихи шәхсијјәтләрин көстәрдикләри фәалијјәт вә гәһрәманлыг узун мүддәт халгын дүшүнчәсиндә долашмыш, рәвајәт, һекајәт, нәғмә, дастанларда әбәдиләшдирилмишдир ки, бүтүн бунлар Р. Рүстәмзадә тәрәфиндән саф-чүрүк едиләрәк тәдгиг олунмуш, вәһид елми системә салынараг, һагларында дәјәрли мүлаһизәләр сөјләнмишдир.

Тарихи гәһрәманлыг дастанларыны идеја вә мәзмун бахымындан арашдырмаг, елми үмумиләшдирмәләр јолу илә тәһлил етмәк әсәрин башлыча ме'јарына чеврилмишдир. Китабда гојулан вә һәллини тапан проблемләрин арашдырылмасында Загафгазија вә Јахын Шәрг мәнбәләри алимин сөјкәндији әсас гајнаглардан олмушдур.

Әсәрдән доған гәнаәт бунлардыр:

Азәрбајҹан тарихи гәһрәманлыг дастанлары синифләрин, хүсусилә, дөвләтин мејдана кәлмәсиндән сонра јаранмышдыр. Сијаси-ичтимаи вә һәрби сәчијјәли бу дастанлар һакимијјәтдә кимин, һансы синфин һекемонлуғундан асылы олмајараг доғма јурду, халгын вәтән уғрунда апардығы мүбаризәләри кениш планда тәсвир вә тәрәннүм етмишдир. Халг күтләләринин кимләри нә үчүн, һансы фәалијјәтинә көрә гәһрәман адландырмалары бу дастанларда ајдын шәрһ олунмушдур. Тарихи гәһрәманлыг дастанларында фолклорун өзкә жанрларына нисбәтән тарихи һадисәләр, һәјатда олан кимсәләр даһа чанлы, даһа реал бир мөвгедән тәсвир едилмишләр. Һәрби вәтәнпәрвәрлик, баһадырлыг, бејнәлмиләлчилик, һуманизм мотивләри бу дастанларын әсас гајәсинә чеврилмишдир. Тарихи гәһрәманлыг дастанларында иштирак едән гәһрәманларын прототипләрини дә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмушдур.

Әсәрдә тәдгигата чәлб олунан дастанларын поетикасына, бәдии хүсусијјәтләринә—о чүмләдән онларын дилинә, ше'р формаларына, идиоматик фигурларына, бу нүмунәләрин јарадычыларына, ифа заманы истифадә олунан саз һаваларына да ајрыча јер верилмишдир.

Арашдырманын методоложи әсасыны марксизм-ленинизм классикләринин әдәбијјат вә сәнәтә даир фикирләри,

һабелә совет фолклоршүнаслығынын епоса мүнасибәти мәсәләләри тәшкил едир.

Шүбһәсиз ки, бу китаб халг дастанлары вә ашыг јарадычылығы илә мәшғул олан мүтәхәссисләрә јахындан көмәк көстәрәчәк, Азәрбајҹан епосшүнаслығыны јени фикирләрлә зәнкинләшдирәҹәкдир.

Ел гәһрәманларындан сөз ачан бу әсәр кәнҹләримизин мәнәви тәрбијәсинин јеткинләшмәсиндә дә мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

ИСРАФИЛ АББАСОВ,

филолокија елмләри намизәди.

I.

ТАРИХИ ГӘҺРӘМАНЛЫГ ДАСТАНЛАРЫНЫН ЖАНР ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Азәрбајчан халгынын чох гәдим тарихә вә зәнкин жанрлара мәхсус шифаһи әдәбијјаты вардыр. Бу жанрлар сырасында дастан хүсуси јер тутур. Әслиндә дастан Шәрг халгларына аид бир истилаһдыр. Бу жанр инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Мүасир ашыгларымыз классик дастанлардан фајдаланараг јени һәјаты тәрәннүм едән бир сыра дастанлар јаратмышлар. «Дилсуз—Хәзанкүл», «Шәмшир—Сәнубәр», «Солтан—Гәндаб», «Тарлачы гыз», «Бәһмән—Һумај» вә с. белә нүмунәләрдәндир.

«Дастан» истилаһы әвәзинә халг арасында әсасән «нағыл», «әһвалат» сөз-терминләри ишләдилир. Саз-сөз мәчлисләриндә јашлы адамлар ашыгдан хаһиш едир ки, «Короғлу»нун сөзләриндән оху! Јахуд, «Таһир-Мирзә»нин нағылыны даныш! Бә'зән халг садәчә олараг дастанын адыны демәклә дә кифајәтләнир.

Халг арасында дастан «нағыл» адландырылса да, шүбһәсиз ки, бу жанрлар арасында әсаслы фәрг вардыр. Бунлар һәм форма, һәм дә мәзмунларына көрә бирбирләриндән сечилирләр. Нағыллар ушаглары даһа чох марагландырыр. В. И. Ленинин дедији кими: «Көзәл нағыл севмәк ушагларын хасијјәтидир»[1]. Бу нүмунәләр ән чох аиләләрдә, ушаг бағчаларында, ушаглар арасында данышылыр. Дастанлар исә бөјүк мәчлисләрдә, мағарларда, тојларда, ашыглар тәрәфиндән сөјләнилир. Нағыллардан фәргли олараг дастанлар ән чох мусигинин мүшајиәти илә ифа едилир.

«Дастан» истилаһы ашыг јарадычылығында бә'зән халг ше'ринин мүхәммәс шәклинә дә шамил едилир. Мүхәммәсләр башга халг ше'ри формаларындан фәргли олараг бир нөв епик жанра јахынлашыр. Ашыглар һәр һансы гәһрәманын көстәрдији һүнәри, фәалијјәти, јахуд бир көзәлин тәсвирини, мүәјјән објектин һәчвини мүхәм-

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 27 чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1952, с. 89.

мәсләрдә даһа кениш, даһа әтрафлы тәрәннүм едә билирләр. Ашыг мүхәммәсләриндән еләси вар ки, бә'зән јүз мисрадан артыг олур. Она көрә дә бу сүжетли һәчв, тә'риф тәсвири дастан адландырылыр. Бозалганлы Ашыг Һүсејнин «Чин Әли», Хәјјат Мирзәнин «Гандал Нағы», Ашыг Әләскәрин «Дәли Алы» мүхәммәсләри јүз, јүз ијирми мисрадан ибарәтдир. Бунларда тә'риф олунан гәһрәманын бүтүн характери, фәалијјәти екс олунур.

Азәрбајчан ашыгларынын јарадыглары мүхәммәсләр, хүсусилә ел гәһрәманларынын шә'нинә дејилмиш мүхәммәс-нәғмәләр билаваситә рус былиналарыны јада салыр. Бу форма XIX әсрдә даһа чох шөһрәт газанмышдыр. Ингилабдан сонра исә белә дастанлар Ленинә, Нәриманова, Гатыр Мәммәдә, әмәк гәһрәманларына һәср олунмушдур.

Ел баһадырлары һаггында јаранмыш дастанлар Азәрбајчан гәһрәманлыг епосунун бир голу олсалар да, онлар гәһрәманлыг дастанларынын дикәр нөвләриндән фәргләнирләр. Һәр шејдән әввәл, бу гәбил дастанлар тарихи һадисәләри даһа конкрет тәчәссүм етдирирләр. Белә дастанларын әсас гајәси вә мөвзусу сијаси мүбаризәдир. Гәһрәманлыг пафосу илә долу бу дастанларда халгымызын вүгары, әзәмәти, ирадәси, азадлыг, һагг-әдаләт уғрунда мүбаризәси тәрәннүм олунур. Бу дастанларын апарычы сурәтләри елин, обанын бөјүтдүјү, вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә етдији, чәсарәтли, горхмаз, өлүмүн көзүнә дик бахан, вәтән, халг мәнафејини өз чанындан әзиз тутан ел гәһрәманларыдыр. Онлар Дәли Домрул, Басат, сапандына даш гуртаранда гојун-гузу гојуб атан Гарача Чобан, «Короғлу»дакы Һалајпозан, Түпдағыдан олмасалар да онларын гәһрәманлығындан, рәшадәтиндән, чәсарәтиндән гидаланмыш, әфсанәви икидликләрини өзләри үчүн бајраг едән ел гәһрәманларыдыр, реал, тарихән һәјатда јашамыш икидләрдир.

Ел гәһрәманларынын адлары илә бағлы дастанларда әсас идејалардан бири вәтәнә, халга мәһәббәт һиссидир. Бу нүмунәләр ашағыдакы хүсусијјәтләрә маликдир:

Әсас апарычы гәһрәман тарихи шәхсијјәтдир. Онун кимсәлији тарихдә вә тарихи сәнәдләрдә өз әксини тапмышдыр;

Гәһрәманын доғулдуғу јер, маһал, өлкә, һабелә, вуруш, дөјүш эразиләри мүәјјәндир;

Тәсвир, тәрәннүм олунан һадисәләр гисмән тарихи һадисәләрлә сәсләшир;

Әсатирлә бағлы олан гәһрәманлыг дастанларындан фәргли олараг фантастик елементләрдән халидир;

Епик-лирик нөвә мәнсуб олмагла, дастан жанрынын шәртләринә—нәсрлә нәзмин нөвбәләшмәси принсипинә әсасланыр;

Мүхтәлиф һәчмә, мүәјјән сүжетә, композисијаја вә әсасән ичтимаи-сијаси мәзмуна маликдир.

Ел гәһрәманларыны тәсвир вә тәрәннүм едән дастанлар мәзмун вә вүс'әтинә көрә бир нечә група ајрылырлар. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, һәр бир тәснифин өзүнә көрә әсаслары вә бу әсаслара сөјкәнән принсипләри олмалыдыр. Мәсәлән, бөјүк рус халгынын гәһрәманлыг дастанлары әлагәдар олдуғу чоғрафи саһәләрин ады илә тәсниф едилмишдир: «Былины Киевского цикла», «Былины Калицко-Волынского цикла», «Былины Новгородского цикла»[1]. Ел гәһрәманлары барәдә јаранмыш дастанлары исә беләгруплашдырмаг мәгсәдәујғун дејилдир. Чүнки дастанын өзүндә һадисәнин чәрәјан етдији эрази дәгиг көстәрилир. Лакин бу дастанлары эразијә көрә дејил, мүкәлләфијјәтинә көрә тәсниф етмәк мәгсәдјөнлү сајыла биләр:

1. Кәндли һәрәкаты илә бағлы дастанлар, јахуд гачаг дастанлары.
2. Ингилаби дастанлар.
3. Һәрби дастанлар.

Әлбәттә, бу тәсниф апарыларкән бир сыра шәртләр нәзәрә алынмышдыр. Мәсәлән, елә груплашдырдығымыз адларын өзләри дә бир нөв гәһрәманлыг, баһадырлыг рәмзини хатырладыр. «Кәндли һәрәкаты», «гачаг», «ингилаби», «һәрби» терминләри дә тарихи гәһрәманлыг ифадәсинә јахын олан вә ону хатырладан истилаһлардыр. Бу истилаһлар бир-биринә руһән јахындыр. Вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг руһу илә бағлы олан бу ифадәләр билаваситә халгын һагг-әдаләт вә азадлыг уғрунда апардығы мүбаризәсини әкс етдирир.

Азәрбајчан халгы мүбариз халгдыр. Әсрләр боју ха-

---

[1] В. И. Чичеров. Русское народное творчество, М., 1959, 215, 232, 235.

ричи мүдахиләчиләр Азәрбајчанын сәрвәтләрини зәбт етмәк үчүн бу торпаға сохулмушлар. Лакин халгымызын гүдрәтини сындыра билмәмишләр. Чаваншир, Бабәк, Короғлу, Гара Мәлик, Шаһ Исмајыл, Фәтәли хан, Гачаг Нәби, Гачаг Кәрәм, Сәттархан, Гатыр Мәммәд, Камал кими ел гәһрәманлары мејдана чыхмыш, халгын ирадәсини мүһафизә етмиш, Вәтәнин харичиләр әлинә кечмәсинә имкан вермәмишләр. Халг исә бу гәһрәманларын фәдакарлығы өнүндә анд ичмиш, онларын әмалыны нәвә вә нәтичәләринә төвсијә етмишдир. Бу гәһрәманларын адлары бәдии нүмунәләрдә дә әбәдиләшдирилмишдир.

КӘНДЛИ ҺӘРӘКАТЫ ИЛӘ БАҒЛЫ ДАСТАНЛАР.

Кәндли һәрәкаты мүхтәлиф шәкилләрдә олур. Бу һәрәката дахил олан груплардан бири дә гачаг дәстәләридир. Тарихчиләримизин дедији кими гачагчылыг да кәндли һәрәкатынын бир голудур. Лакин гачаглар дикәр кәндли һәрәкаты групларындан дәстәләриндә оланларын сајынын азлығы илә фәргләнирләр. Һакимијјәтин зүлм вә әдаләтсизлијинә дөзмәјәрәк, бу вә ја дикәр сәбәбләрә көрә өз кәндиндән, обасындан узаг дүшән вә һөкумәтдән кизләнән, әсасән чөлләрдә, мешәләрдә, гәриб кәнд вә шәһәрләрдә сығынан кимсәләр халг арасында «гачаг» адланмышдыр. Бунлар әввәлләр тәк-тәк кәзир, сонра исә һөкумәтдән наразы галан кәндли балаларыны да әтрафларына топлајараг кичик дәстәләр дүзәлдир вә мүтләгијјәтә, јерли бәјләрә, зүлмкарлара гаршы силаһлы мүбаризә апарырдылар. Бә'зән онлары «гулдур» да адландырырдылар. Онлар ачындан өлмәмәк үчүн бә'зән сојғунчулугла да мәшғул олурдулар. XIX әсрин сонларында фәалијјәт көстәрән Гара Нәби belә шәхсијјәтләрдән олмушдур.

Буна көрә дә: «Јереван маһалы кенерал губернатору Тизенгаузен Гачаг Нәбини кәндлиләр ичәрисиндә нүфуздан салмаг үчүн гәза началникләринә хүсуси көстәриш вермишди ки, Гара Нәбинин етдији бүтүн чинајәтләри Гачаг Нәбинин адына чыхыб, она гаршы олан рәғбәти азалтмаға чалышсынлар»[1].

---

[1] К. Талыбзадә. Горки вә Азәрбајчан, Бакы, 1959, с. 71.

Гачагчылыг һәрәкаты јалныз Азәрбајчанда, Загафгазијада, Русијада дејил, дүнјанын әксәр рекионларында јајылмышды. Бу дәстәләр заманын кәрдишиндән, әдаләтсиз ишләрин нәтичәсиндән, еһтијач, намус, гејрәт үзүндән мејдана кәлмишди. Халг арасында гачаглар «әдаләт мүчәссәмәси» рүтбәсини газанмышдылар. Онлар әдаләтсиз ишләрин һакими идиләр. Халг һәмишә онлары севмиш, һәр јердә онлара көмәк етмишдир. Онларын һаггында јүзләрлә рәвајәт, нәғмә, әфсанәләрлә јанашы көзәл дастанлар да јаранмышдыр ки, бу нүмунәләри «гачаг дастанлары» адландырмаг мүмкүндүр.

ИНГИЛАБЫ ТӘРӘННҮМ ЕДӘН ДАСТАНЛАР.

Азәрбајчан тарихи гәһрәманлыг дастанларынын бир гисми дә ингилабла бағлыдыр. Бу дастанлары шәрти олараг «ингилаби дастанлар» адландырмышыг. Доғрудур, халгда белә бир истилаһ јохдур. Лакин «Сәттархан», «Нәриман» вә «Гатыр Мәммәд» кими дастанлары һәләлик башга чүр адландырмаг да мүмкүн дејилдир. Чүнки бу дастанлар билаваситә ингилабы тәрәннүм едирләр. Кәмијјәтчә аз олсалар да чох бөјүк ичтимаисијаси әһәмијјәтә маликдирләр.

Азәрбајчан ашыгларынын Биринчи гурултајында Халг Маариф комиссары Руһулла Ахундов чыхыш едәрәк ашыг јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмиш вә онларын јаратдығы ингилаби маһнылары нәзәрдә тутараг демишдир: «Ингилаб Азәрбајчан халгынын ганындан доғмушдур». Доғрудан да, ингилаби руһда јаранмыш «Сәттархан», «Гатыр Мәммәд» кими дастанлар бу дејиләнләрә көзәл нүмунә ола биләр.

ҺӘРБИ ДАСТАНЛАР. Ел гәһрәманларыны тәрәннүм едән дастанлардан бир гисми һәрби дөјүшләрлә әлагәдардыр. Бурада дөјүш әсасән ики дөвләт арасында чәрәјан едир. Бунлардан бири тарихдә мәшһур олан «Чалдыран дөјүшү» илә әлагәдар јаранмыш «Шаһ Исмајыл—Тачлы бәјим», икинчиси исә Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүнүн јадикары «Камал» дастанıдыр. Бундан әлавә, «Фәтәли хан—Тути бикә», «Надир шаһ»,

«Пәһләван Исрафил», «Әлимәрданлы Нәчәф» кими дастанлар тарихи дөјүшләри әкс етдирдикләри үчүн онлары тәхмини олараг «һәрби дастанлар» адландырмаг мүмкүндүр.

Тарихи гәһрәманлыг дастанларынын әслиндә һамысы чәнкавәрликлә, дөјүшлә, ганлы вурушмаларла әлагәдардыр. Чүнки бу дастанларда әсас сөһбәт халгын дахили вә харичи дүшмәнләрә гаршы апардығы силаһлы мүбаризәдән кедир. Лакин һәрби дастанлар өз сәчијјә вә характерләринә көрә аз да олса онлардан сечилирләр.

Истәр гачаг дастанларында, истәрсә дә һәрби вә ингилаби дастанларда әсас мөвзу чәнкавәрлик вә вәтәнпәрвәрликдир, һагг-әдаләт, азадлыг уғрунда мүбаризәдир. Бунларда диггәти ән чох апарычы гәһрәман чәлб етсә дә, бүтүн һадисәләр онун әтрафында чәрәјан етсә дә әсас фәалијјәт халгындыр. Гара Мәлијә, Шаһ Исмајыла, Фәтәли хана, Молла Нура, Гачаг Нәбијә, Гачаг Кәрәмә, Сәттархана, Гатыр Мәммәдә, Қамала вә башгаларына һәр јердә көмәк әлини узадан, онлары тә'гибләрдән горујан, һәр чүр мадди вә мә'нәви јардым көстәрән садә халг күтләсидир. Дастан гәһрәманлары халгын ән көзәл хүсусијјәтләрини өзләриндә чәмләшдирмишләр. Онлар һәмишә халгла бағлы олмуш, онунла бирликдә фәалијјәт көстәрмишләр.

«Тарихи бөјүк күтлә јарадыр»[1]. Одур ки, ел сәнәткарлары өз јарадычылыгларында һәмишә үстүнлүјү халга вермиш, гәһрәманларынын бүтүн көзәл хүсусијјәтләрини халгла бағлы шәкилдә тәсвир вә тәрәннүм етмишләр. Мәсәлән, ханларын, бәјләрин, приставларын гаршысында әјилмәјән, онлара мејдан охујан Гара Танрыверди үзүнү кәндли күтләсинә тутуб дејир:

Нечә вахтды көрүшмүрәм сизинлә,
Јығылын јаныма кәлин, кәндчиләр!
Һагг үчүндән чох әзијјәт чәкирсиз,
Белә кетмәз дөвран, билин, кәндчиләр.

---

[1] В. Плеханов. Избранные философские произведения, т. II, с. 649.

Бәјләр үстә мән атымы сүрәрәм,
Һагг јолунда өз ишими көрәрәм.
Јолунузда чаным гурбан верәрәм,
Гоһум-гардаш, әлбир олун, кәндчиләр!

Танрывердијәм, Исмајыл оғлујам,
Дүшмәндән өтәри бағры дағлыјам!
Һәр биринизә гулам, әли бағлыјам,
Дост јолунда чаным алын, кәндчиләр!

Дастан гәһрәманлары садә, аличәнаб вә тәвазөкардырлар. Онлар һеч заман өз мәнафеләрини халгын мәнафејиндән үстүн тутмамышлар. Өз икидликләрини дә көзә сохмамышлар. Бу, һәмишә вә һәр јердә белә олмушдур.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин гәһрәманы, сијаси рәһбәр Камал Гасымов верилән тапшырыға дөнә-дөнә әмәл едир, гәһрәманлыглар көстәрир, көрпүләр дағыдыр, бүтүн бунларла о, бир дәфә дә олсун өјүнмүр. Әксинә, о, командиринә дејир:

«...Нә гәдәр ки, көзләрим бахыр, нә гәдәр ки, үрәјим дөјүнүр, голларым ишләјир, бәдәнимдә ган вар, чанымда нәфәс, вурушачағам. Мән јорулмаг билмәјәчәјәм».

Бир сыра мәһәббәт дастанларында олдуғу кими бә'зи тарихи гәһрәманлыг дастанлары мүәјјән бир сонлугла—дуваггапма илә битир. Лакин мәһәббәт дастанларындакы дуваггапмалар мәһәббәти тәрәннүм етдији, «көзәлләмәдән» ибарәт олдуғу һалда, гәһрәманлыг дастанларындакы дуваггапма, билаваситә, һәмин нүмунәнин гәһрәманынын тә'рифи илә, әсәрдә чәрәјан едән һадисәләрин гыса бәдии тәсвири илә әлагәдардыр. Мәсәлән, «Танрыверди», «Гачаг Кәрәм», «Гандал Нағы» бунун ән јахшы нүмунәсидир. Бу сонлуг вә ја ашыгларын дили илә десәк дуваггапмада дастан јарадычысынын ады чәкилир. Бунунла да һәмин дастанын ким тәрәфиндән јарадылдығы мә'лум олур.

Азәрбајчан тарихи гәһрәманлыг дастанларынын әсас вә чох һиссәсини нәср тәшкил едир. Дастанын јурд һиссәсиндә һадисәләрин шәрһи дә нәсрлә сөјләнилир. Лакин дүшмәнлә үз-үзә кәлдикдә, верилән әмрләр, дејишмәләр, мәдһләр, хәбәрдарлыг, һәрбә-зорбалар, дүшмән үзәринә чағырыш мотивләри; нәсиһәтчилик вә с. нәзмлә

сөјләнилир. Хүсусилә, Шәргдә чох кениш јајылмыш бу форма елә инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Һал-һазырда өзбәкләрдә, түркмәнләрдә, гарагалпагларда, газахларда, гырғызларда, фарсларда, һиндлиләрдә, түркләрдә бу форма кениш шәкил алмышдыр.

Дастанын илк дәфә һансы формада јаранмасы һәлә-лик дәгиг мә'лум дејилдир. Башга сөзлә, индијә гәдәр һеч кәс бу суала елми чаваб вермәмишдир. Бу мәсәлә узун мүддәтдир ки, алимләримизи дүшүндүрмәкдәдир.

Бәллидир ки, бүтүн халгларын дастанлары ејни формада олмамышдыр. Мәсәлән, «Русуданиани», «Амиранниани» кими күрчү дастанлары нәср шәклиндәдир. Буна көрә М. Ј. Чиковани белә гәнаәтә кәлмишдир ки, халг дастанлары илк дәфә нәср шәклиндә јаранмышлар[1]. П. Д. Ухов исә гејд едир ки, былиналар нағыллардан бир дә она көрә фәргләнирләр ки, онлар ше'рлә дүзәлдилмишләр, мусиги аләтинин мүшајиәти илә ифа олунмаг үчүн јаранмышлар. Нағыллар исә нәср-лә олур. Онлар нәгл олунмаг үчүн јаранмышлар[2].

Тәдгигатчылар тамамилә һаглыдырлар. Әввәла, бу халгларын һамысында дастанлар ејни вахтда јарана билмәзди. Бә'зиләриндә тез, бә'зиләриндә кеч јаранмышдыр. Вә һәр халгын дастаны өз формасында мејдана кәлмишдир. Һамысы да илк рүшејмләрини әсатирдән алмышдыр. Нәһәнкләрин, аллаһларын һаггында дүзәлдилмиш бу дастанлар мүхтәлиф халгларда ајры-ајры формаларда олмушлар. Һәм дә шүбһәсиз дастанлар синифләрин вә ја дөвләтин јаранмасындан чох әввәл мејдана кәлмишдир. Бунларын һамысынын илк рүшејмләрини әсатирләр тәшкил етмишдир. Марксын дедији кими: «Јунан, мифолокијасы јунан инчәсәнәтинин нәинки, чәббәханасыны, һабелә онун зәминини тәшкил едирди»[3].

Ејни заманда К. Маркс гејд едирди ки: «Мисир әсатири һеч бир заман Јунан инчәсәнәти үчүн бир зәмин вә ја ана гучағы ола билмәзди»[4].

---

[1] М. Я. Чиковани. Амираниани, Тбилиси, 1960, с. 167.

[2] Русские народные былины, М., Детгиз, 1958, с. 324.

[3] К. Маркс. Сијаси игтисадын тәнгидинә даир, Бакы, 1955, с. 224.

[4] Јенә орада, с. 225.

Дeмək, бир халгын əсатири дикəр халгын инчəсəнəти үчүн зəмин, ана бешиjи ола билмəз. Бир һалда ки, һəр халгын өз əсатири олмуш вə бу əсатир дə онун инчəсəнəтинин, о чүмлəдəн гəһрəманлыг епосунун зəминини тəшкил етмишдир, демəли, бунларын мəзмуну кими формалары да мүхтəлиф олмушдур. Бир халгда бу илк дəфə нəср, дикəриндə нəзм, о бириндə исə нəсрлə нəзмин гаршылыглы формасында jаранмышдыр. Мəсəлəн, ерамыздан 3000 ил əввəл jашаjыб-jаратмыш шумерлəрин дөврүмүзə гəдəр кəлиб чатмыш бир сыра əдəби нүмунəлəриндə һəм нəсрин, һəм дə нəзмин ибтидаи формалары вардыр. Əлбəттə, башга халгларда да белə нүмунəлəрə тəсадүф едилир. Лакин бунларын да һамысы еjни вахтда jарана билмəзди. Ичтимаи һəjатда баш верəн дəjишикликлəр еjни вахтда олмадыгы кими, чəмиjjəтин мə'нəви һəjатында, онун бəдии тəфəккүрүндəки дəjишикликлəр дə еjни вахтда инкишаф едə билмəз.

Гəһрəманлыг дастанлары мəһəббəт дастанларындан чох-чох əввəл jаранмышдыр. Мəһəббəт дастанлары нисбəтəн сонракы дөврлəрин мəһсулудур. Бир чох рус алимлəри дə бу фикирдəдирлəр[1].

Демəли, гəһрəманлыг дастанларынын тарихи даһа гəдимдир. Онларын илк рүшеjмлəри зооморфик, тотемик сурəтлəрлə бағлыдыр. Буну биринчи нөвбəдə Шəргин гəдим абидəлəриндəки формалара əсасəн деjирик. Мəсəлəн, əн гəдим һинд абидəси «Рамаjана»да буну даһа аjдын көрүрүк»[2].

Бундан башга, даш дөврүнə аид бир сыра гəһрəманлыглар аjры-аjры халгларын дастанларында шифаһи шəкилдə дилдəн-дилə кечəрəк сонракы əсрлəрдə гаjа дашлары үзəриндə һəкк олунмушдур. Шумерлəрин гəһрəманлыг дастанларындан олан «Лүкəлбəндə вə Енмеркар» дастанынын гəһрəманы Лүкəлбəндə өз jолдашлары тəрəфиндəн инсан jашамаjан чөл-биjабана атылыр. О, бурада тəк-тəнһа jашамаға башлаjыр. Гушларла вə чөл һеjванлары илə гидаланыр. Jабаны меjвəлəрлə күнүнү кечирир. Онлары топламагла мəшғул олур. Онун əн бөjүк һүнəри вəһши буға илə туташмасы, ону өлдүрмəси олур. Белəликлə, Лүкəлбəндə өз гочаглығы илə вəһши буғадан чаныны гуртарыр. Һəмин дастан шу-

[1] В. Б. Никитина. Е. В. Паевская, Д. Г. Редер. Литература древнего Востока, М., 1962, с. 16.

[2] Б. Н. Лунин. История индийской культуры. М., 1960, с. 50.

мерләрдә јазынын јаранмасы илә әлагәдар топланмышдыр. Дастан мүасир дөврүмүздә ән гәдим бир абидә кими гијмәтлидир. Бу дастанда јалныз бир кәнчин көсдәрдији гәһрәманлыгдан дејил, шумерләрин јашајыш тәрзи, тәсәррүфатлары вә мәдәни һәјатларындан да бәһс едилир[1].

Мәшһур «Авеста» абидәси дә бир сыра гәһрәманлыглары өзүндә мүһафизә етмишдир. Бу гәһрәманлыг епизодлары һәм нәср, һәм дә нәзмлә јарадылмышдыр. Бу абидә әкәр срамыздан доггуз әср әввәл тәшәккүл тапмышса, бу, һәмин рәвајәтләрин елә һәмин дөврдә јарандығы демәк дејилдир. Чүнки «Авеста» өзү дә бирдән-бирә јаранмамышдыр. Шүбһәсиз, бу «зәрдүштиликдән габаг мөвчуд олан ибтидаи гәбилә динләринин, е'тигадларынын, илкин әсатири вә мифик сурәтләрин әсасында тәшәккүл тапмышдыр». Буна әсасән дејә биләрик ки, һәмин рәвајәтләрин изләри даһа гәдимләрә, тәдгигатчыларын дедији кими, ибтидаи гәбилә динләринин, илкин әсатири вә мифик сурәтләрин әсасында тәшәккүл тапдығы дөврләрә кедиб чыхыр. Бурадан белә гәнаәтә кәлмәк олур ки, Азәрбајчан халгынын гәһрәманлыг дастанлары елә илкин дөврләрдән нәсрлә нәзмин гаршылыглы формасында мејдана кәлмишдир. Бундан сонра кәлән дастан јарадычылары да дастанларыны һәмин зәмин әсасында, һәмин формада јаратмаға башламышлар. Әлбәттә, буну бир сыра халглара шамил етмәк олар. Мәсәлән, Шәргин ән гәдим абидәләриндән «Мин бир кечә» вә «Панчатантра» китабларында да буна тәсадүф едилир. Бурада мараглы һекајәтләр нәсрлә нәгл олунуркән, арабир ибрәтамиз ше'рләр дә сөјләнилир. Шүбһәсиз, бу сәбәбсиз дејилдир. «Мин бир кечә» һекајәтләринин мәншәјиндән бәһс едән Шәрг вә Гәрб тәдгигатчылары бу сәбәби даһа дүрүст мүәјјән етмишләр. «1001 кечә»ни фарс дилинә тәрчүмә (1844) едән азәрбајчанлы алим Әбдүлләтиф әт-Тәсучи Тәбризи өз тәрчүмәсинин нәшринә кичик бир мүгәддимә дә јазмышдыр. Һәмин мүгәддимәдә чох мараглы фикирләр вардыр. Бурада дејилир:

«Кизлин галмасын ки, кечмиш әсрләрин ағыллы, мүдрик адамларынын каһ әфсанә шәклиндә вә каһ да

---

[1] В. Б. Никитина, Е. В. Паевская, Д. Г. Редер. Литература древнего Востока, с. 55.

һејванларын дилиндән мәзәли һекајәтләр ујдурмагдан әсл мәгсәдләри охучулара өјүд вә нәсиһәт вермәк олмушдур. Онлар өз фикирләрини бачардыгча гәсдән бәзәкли сурәтдә верирләр ки, охујанлара мараглы олсун вә онлар әфсанә хатиринә һәвәслә охудугларыны јахшы јадда сахлајыб сонра фикрә дalaраг онларын ичәрисиндә кизләдилән гијмәтли инчиләри әлә кәтирсинләр вә ибрәтли мә'наларындан дәрс алсынлар. «1001 кечә»нин кениш билијә малик олан мүәллифи белә бир үсулдан истифадә едәрәк кечмиш адамларын башына кәлән әчаиб-гәраиб әһвалатлардан әфсанәләр дүзәлдиб һејванларын дилиндән мараглы һадисәләр сөјләмиш вә ара-сыра ше'рләр вә ләтифәләрлә онлары бәзәмиш ки, камал әһлини зөвгә кәтирсин вә әдибләрин бәлағәтини артырсын. Буна көрә дә бу китабы һәр тәбәгәдән олан савад әһли бөјүк һәвәс вә марагла охујур, ону ешидәнләр дә өз рәғбәтләрини кизләдә билмирләр».

Әлбәттә, мүәллиф абидәнин тарихи, ичтимаи-сијаси әһәмијјәтиндән сөһбәт ачмамыш, јалныз әсәрдәки мә'нәвијјаты нәзәрдә тутмушдур. Әсас мәсәлә бурасындадыр ки, бу әсәр нәср вә нәзмлә јазылмышдыр. Һәр нәјин хатиринә олурса-олсун, «1001 кечә» нәсрлә нәзмин гаршылыглы формасындан јарадылмышдыр. Һәлә бу јазыја алынмасы вә тәрчүмәләридир. Бәс јарандығы дөврләр нәзәрә алынарса, Шәрг дастанларынын мәһз нәсрлә нәзмин гаршылыглы формасында јарадылдығы бир һәгигәтә чеврилир. Мәммәдаға Султанов јазыр: «1001 кечә»нин өзүндә ара-сыра нәшр мәтнинин зинәтләндирилмәси үчүн ше'р парчалары вардыр. Бу ше'рләр исә әсәрин башга дилә тәрчүмәси заманы вәзијјәти ағырлашдырыр. Буна көрә дә чох заман мүтәрчимләр ја ше'рләри мүмкүн гәдәр ихтисар етмиш, ја да онлары өзләринин вә ја башга шаирләрин һәмин мәтнә ујғун олан орижинал ше'рләри илә әвәз етмишләр».

Бурада доғрудан да, бир һәгигәт вардыр. Көрүнүр «1001 кечә» там башдан-баша нәсрлә нәзмин гаршылыглы принсипиндә олмушдур. Тәрчүмә заманы ону ја чох ихтисар етмиш, ја башга ујғун ше'рләрлә әвәз етмишләр. Үмумијјәтлә десәк, бизим халг дастанлары да мүәјјән дәрәчәдә бу абидәләрдән һәм форма вә һәм дә мәзмунча гидаланмыш вә кетдикчә колоритләшәрәк инкишаф етмишдир. Даһа дәгиг десәк, Шәргин бу гәдим абидәләри әски озанларын дастан јарадычылығында мүһүм

рол ојнамышдыр. Һәтта бунларда бә'зән мәзмун охшарлыглары да нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, ијирми икинчи кечәдә белә бир епизод верилмишдир: Султанын бир гозбел меһтәри вармыш. Султан вәзирин гызыны өзүнә истәјир, вәзир исә өз гызыны султана вермәкдән имтина едир. Султан бундан гејзә кәлир вә билдирир ки, сәнин ачығына гызыны нөкәрләримин ән чиркининә верәчәјәм. Одур ки, гызын гозбел меһтәрә верилмәсини әмр едир.

Бу епизод «Гара Мәлик» дастанындакы бир һадисә илә сәсләшир. Шаһзадә Нүсрәтәддинин Гара Мәлијә гејзи тутдуғу үчүн онун нишанлысынын—көзәл Рүхсарәнин гатырчысы Чил Буғаја әрә верилмәсини әмр едир. Вәзирин гызына кәлинлик палтары кејиндирир, шаирләр она тә'рифләр дејир, гызлар тој чалыб охујурлар. Лакин һеч кәс бу көзәл гызын гозбел меһтәрә кетмәсинә гыјмыр.

«Гара Мәлик» дастанында да Рүхсарәни бәзәндирир, кәлинлик палтары кејдирир, тој чалдырыр, ашыглар охујур, гызы тә'риф едирләр. Лакин һеч кәс бу гызын меһтәр Чил Буғаја верилмәсинә разы дејил.

Һәр ики әсәрдә һөкмдарларын әмри јеринә јетирилмир, чүнки халг бу әмрин әлејһинәдир. Вәзирин гызы өз тајы-бәрабәри Бәдрәддин Һәсәнә, Рүхсарә исә өз нишанлысы Гара Мәлијә гисмәт олур.

Бүтүн бу көстәрдијимиз форма вә мәзмун јахынлығы бир даһа сүбут едир ки, Азәрбајчан дастанлары истәр форма вә истәрсә-дә мәзмунча Шәргин гәдим сәнәт абидәләриндән э'зәми дәрәчәдә гидаланмышлар.

Илк дастанлар бир гәдәр примитив шәкилдә олса да шифаһи шәкилдә јарадылыб јашадылдығындан кетдикчә дилдән-дилә кечәрәк формалашмыш, тәкмилләшмиш вә нәһајәт, муасир халг дастанлары шәклинә дүшмүшдүр. Лакин чох гәдимләрдә бу дастанлар чох ири һәчмдә јарадылырмыш. «Олонхо», «Гесер», «Илиада», «Одиссеја», «Китаби-Дәдә Горгуд», «Короғлу», «Алпамыш», «Манас», «Мадај-Кара» вә саир кими абидәләр бу фикри демәјә имкан верир. Епос адландырдығымыз бу ири һәчмли әсәрләр артыг јаранмыр. Бизчә, бу инсанларын, чәмијјәтин кетдикчә инкишафы, техниканын тәкмилләшмәси, мәдәнијјәтин артмасы, мәтбуатын, јазылы әдәбијјатын инкишафы илә әлагәдардыр. Чүнки јени дөвр, јени жанр, јени форма тәләб едир. Бу, јал-

ныз шифаһи јарадычылыгда дејил, јазылы әдәбијјатда да өзүнү бүрузә верир. Вахтилә Фирдовсинин, Низаминин, Хосров Дәһләвинин, Нәваинин, Чаминин вә саирләрин јаратмыш олдугу (әлбәттә, биз бурада биринчи нөвбәдә һәчмдән данышырыг) поемалар мүасир дөврүмүздә јаранмыр. Бүтүн бунларын әсас сәбәбләриндән бири чәмијјәтин вә техниканын инкишафы илә әлагәдардыр. Лакин бу әсәрләрдән гидаланан истәр шифаһи, истәрсә дә јазылы әдәбијјатын јарадычылары чох мәзмунлу вә көзәл, мүасир дөврүн тәләбинә ујғун форма вә мәзмунда әсәрләр јарадырлар. Гәһрәманлыг епосларына дахил етдијимиз, јә'ни бу епосларын бир голу олан Азәрбајчан тарихи гәһрәманлыг дастанлары да мәншә е'тибары илә форма вә идејача һәмин абидәләрдән гидаланараг дөврүн тәләбинә ујғун бир шәкилдә јарадылмышдыр. Әввәлкиләрә нисбәтән бир гәдәр конкретләшдирилмиш вә реаллашдырылмышдыр. Гәдимләрдә радио, телевизија, мәтбуат, кино, мәдәнијјәт сарајлары олмадығындан, узун-узады дастанлары динләмәк, ашыглара гулаг асмаг, күнләрлә онлары ешитмәк чамаата хош кәлирди. Инди исә Јер үзәриндә фираван јашамаг үчүн һамыдан чидди әмәк вә зәһмәт тәләб олунур. Бунун үчүн инсанларда вахт гәдим дөврләрә нисбәтән мәһдудлашыр. Она көрә дә мүасир дастанларын һәчми јох, биринчи нөвбәдә форма вә мәзмуну, ичтимаи-сијаси характери, заманын тәләби, халгын арзусу нәзәрә алынмалыдыр. Шүбһәсиз инди инсанларын дәркетмә габилијјәтләри дә әввәлки әсрләрдәкиндән фәргләнир.

Бә'зи мүтәхәссисләр бир сыра жанрлары ајырд етмәк, әдәби нөвләри фәргләндирмәк әвәзинә онлары бирбиринә гарышдырырлар. Мәсәлән, бә'зән әсатирлә рәвајәти, рәвајәтлә әфсанәни фәргләндирә билмир, епосу дастан, дастаны исә роман адландырырлар. Әлбәттә бу дүзкүн дејилдир. Һәр бир жанрын өз спесифик хүсусијјәти, шәртләри, нүмунәләри вардыр. Әкәр биз дастанла епосу бир-бирләринә гарышдырсаг, о заман бу жанрларын тәдгиги проблеми дә мүрәккәбләшәр вә нәтичә анлашылмаз олар. Биринчи нөвбәдә тәдгиг олунан жанр мүәјјән едилмәлидир. Һәтта бунларын јаранма дөврләри дә мүәјјәнләшдирилмәлидир. Чүнки һәр бир жанр тарихи категоријадыр. Онун өзүнәмәхсус зәмини, мәншәји, формасы, мәзмуну, идејасы, нүмунәләри олма-

лыдыр. Халгын она вердиjи ад, истилаһ нәзәрә алынмалыдыр. Биринчи нөвбәдә тәдгиг олунан вә jа һаггында сөһбәт ачылан жанрын материалы олмалыдыр. Әкәр әлдә баjаты jохдурса, әфсанә, рәваjәт, нәғмә топланмаjыбса, jазыjа алынмаjыбса бу жанрлардан нечә данышмаг олар?!

Бә'зән танынмыш ашыгларын аjры-аjры шәхсиjjәтләрлә көрүшүнү каһ «әһвалат», каһ «рәваjәт», каһ да «дастан» адландырырлар. Халг буну көрүш кими верир. Мәсәлән, «Ашыг Әләскәрин Дәли Алы илә көрүшү», «Ашыг Бәһрамын Надир шаһла көрүшү» вә саир. Бизчә бунлары рәваjәт адландырмаг мәгсәдәуjғун деjилдир. Чүнки онлар реал тарихи шәхсиjjәтләрдир. Рәваjәт ифадәси, истилаһы исә бир гәдәр реаллыгдан узагдыр. Бу гәбил нүмунәләри дастан адландырмаг да олмаз. Чүнки бу «көрүш»ләр, «рәваjәт»ләр бир вә jа ики гошмадан, jахуд бир мүхәммәсдән ибарәт олур. Дастанда бир нечә хәтт, бир нечә формалы ше'р, сүжет, композисиjа, мүрачиәт, һисс, һәjәчан, руһ, кениш мәзмун вә саир олмалыдыр. Јахуд, епоса дастан ады вермәк дә дүзкүн деjилдир. Епос халг jарадычылығынын ән ири әсәридир. «Короғлу» епосу илә «Ашыг Гәриб», jахуд «Камал», «Танрыверди» дастанларыны jанашы гоjмаг олмаз. Епосда бир нечә дастан бирләшир. Јә'ни епосун дахилиндә еjни сүжетә бағлы бир нечә дастан вардыр. Мәсәлән, «Короғлу» епосунун һәр сәфәри, голу бир дастандыр. Она көрә дә «Короғлу»jа дастан, «Ашыг Гәриб»ә исә епос демәк күнаһдыр. Һәр шеjдән әввәл, дастана нисбәтән епосун jаранма тарихи даһа гәдимдир. Догрудур, епосун формалашмасынын дәгиг тарихини мүәjjәнләшдирмәк чәтиндир. Лакин мүтәхәссисләр белә гәнаәтә кәлмишләр ки, епос гәбилә гурулушу дөврүндә jараныр[1].

Арашдырычылар «Китаби-Дәдә Горгуд» вә «Короғлу» кими абидәләрин jаранма тарихини гәдимләрә апармагла дүзкүн һәрәкәт едирләр. Чүнки, әсатирлә бағлы олмуш бу абидәләр-епослар сонракы ифачылар тәрәфиндән бир сыра тарихи һадисәләрлә әлагәләндирилмиш, бу исә бә'зи мүтәхәссисләри чашбаш салмышдыр. Өз хүсусиjjәтинә вә спесификасына көрә епос артыг епик истилаһындан узаглашараг, епик нөвүн хүсу-

---

[1] В. Я. Пропп. Русский героический эпос, М., 1958, с. 32.

си, һәм дә ән бөјүк ири һәчмли жанрына чеврилмишдир. Дастанлар исә епосун әсасында ондан сонра јаранмышдыр. Хүсусилә Азәрбачан тарихи гәһрәманлыг дастанлары епосдан фәргли оларaг реал тарихи һадисәләрин бәдии тәсвири вә тәрәннүмүнү кениш нүмајиш етдирирләр.

Дүнјада шөһрәт газанмыш русларын «Игор полку һаггында дастан», алманларын «Зигфрид», франсызларын «Тристан вә Изолда», ермәниләрин «Сасунлу Давид», күрчүләрин «Амираниани», гырғызларын «Манас», өзбәкләрин «Алпамыш», јакутларын «Олонхо», һиндлиләрин «Маһабһарата» вә саир епослар гејд етдијимиз чәһәтләри өзүндә топлајан сәнәт әсәрләридирләр. Бөјүк рус тәнгидчиси В. Г. Белински јазыр: «Епос халгын јеничә ојанмыш шүурунун әдәбијјат аләминдә илк јетишмиш мејвәсидир». Епос ејни заманда баһадырлыг, чәнкавәрлик вә әфсанәви гәһрәманлыгла бағлыдыр. О, дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләрини әкс етдирән бир нечә мүхтәлиф мәзмунлу дастанлары бирләшдирир. Мәсәлән, Азәрбајчан халгынын «Китаби-Дәдә Горгуд» епосу бунун ән јахшы нүмунәсидир. Бурада 12 бој—дастан бирләшәрәк бир сүжет хәтти тәшкил етмишдир. Абидәдә әсатирлә бағлы бојлар да вардыр ки, бу чәһәт билаваситә ону епос сәвијјәсинә јүксәлтмишдир. Вә јахуд, «Короғлу» епосунда бүтүн һадисәләр Короғлунун әтрафында бирләшир. Һәләлик 22 голдан—дастандан ибарәт олан бу епос да өз мәнбәјини гәдимләрдән алан 4 әсас амил үзәриндә гурулмушдур. Биринчиси, әсәрин гәһрәманы Короғлудур. О, Кор оғлудурму, Кор оғлудурму, Гор оғлудурму, Кал оғлудурму? Һәр һалда бу, чох мүбаһисәли мәсәләдир. Епосун јаранма тарихини мүәјјән етмәклә һеч нә итирмирик. Әксинә, халгымызын гәһрәманлыг кечмишини даһа гәдимләрә апарырыг. Икинчиси, Мисри гылынч мәсәләсидир. Илдырым парчасындан дүзәлдилмиш бу гылынчын тарихи вә талеји дә бизә бәлли дејилдир. Јенә дә әсасы чох гәдимләрә кедиб чыхыр. Үчүнчүсү Гырат вә Дүрат мәсәләсидир ки, су илә бағлыдыр. Дөрдүнчүсү—аби-көвсәр вә Чәнлибелдир ки, һәләлик һеч кәс о јери дүрүст мүәјјән едә билмәмишдир. Демәли, һәјатын бәзәји олан од, су, һава кими үнсүрләрин бу епосла бағлылығы онун даһа гәдимләрлә әлагәдар олдуғуну демәјә һагг верир. «Гачаг Нәби» дастанында да бә'зән әсатири епизодлара

раст кәлирик. Лакин бу, топлаjычынын тәгсири үзүндән мејдана кәлмишдир. «Гачаг Нәби» епос јох, садәчә халгын өз ел гәһраманынын адыны әбәдиләшдирдији тарихи дастандыр. Дастанын ән јахшы вариантыны Әлиһејдәр Таһиров топлаjыб чап етдирмишдир. «Гачаг Нәби» вә буна бәнзәр тарихи гәһрәманлыг дастанларынын һәр бири «Короғлу»нун анчаг бир голу һәчминдә олмалыдыр. Әлбәттә, бу тәхмини мүәјјәнләшдирмәдир. Бир гәдәр ири, јахуд кичик олмасы да ишә о гәдәр хәләл кәтирмир. «Гара Мәлик»», «Шаһ Исмаjыл—Тачлы бәјим», «Гара Танрыверди», «Гачаг Кәрәм», «Гандал Нағы», «Сәттархан», «Гатыр Мәммәд», «Һачы Тағы», «Мухтар бәј», «Әлимәрданлы Нәчәф», «Камал» вә с. гәһрәманлыг дастанлары да она бәнзәрдир. Бу дастанлар синифли чәмијјәтдә јарандыгындан әсатири көрүшләрдән халидирләр. Бунларда реал тарихи һадисәләр бәдии шәкилдә өз әксини тапмышдыр.

Азәрбајчан тарихи гәһрәманлыг дастанлары Мидија дөвләтинин тәшәккүлүндән сонракы дөврләрдә јаранмышдыр. Лакин, Һеродотун «Тарих» китабында тарихи гәһрәманлыг дастанларынын изләринә раст кәлирик. Астиагын, Томирисин адлары илә бағлы рәвајәтләрдә бу изләр даһа габарыг нәзәрә чарпыр. Орадакы бәдиилик вә тарихилик рәвајәтдән чох дастана бәнзәјир. Һадисәләрин тәсвири билаваситә тарихи гәһрәманлыг дастанларыны хатырладыр. Јалныз нәзмин олмамасы ону дастан формасындан узаглашдырыр. Азәрбајчанын тарихи гәһрәманлары гылынч, галхан, топпуз, низә, ох, топ, түфәнкдән башга бәдии сөздән дә бир силаһ кими истифадә етмишләр. Сәмәд Вурғунун дедији кими: «Гәһрәманлыг вә поезија экиздирләр. Һәгиги гәһрәманлыг, ејни заманда һәгиги поезијадыр. Һәлә гәдим заманларда инсан өз јашамасы үчүн силаһландығы, өз азадлығы уғрунда гара гүввәләрлә мүбаризә етдији заман, о тәкчә гылынч, ох вә топла дејил, нәгмә илә дә силаһланырды».

II

ГӘДИМ ДӨВР ВӘ ОРТА ӘСР ДАСТАНЛАРЫНДА ЕЛ ГӘҺРӘМАНЛАРЫ

Азәрбајҹан халгынын мүбаризә тарихини арашдыраркән, онун тарихи гәдәр гәдим олан фолклоруну нәзәрдән кечирәркән, етнографијасыны өјрәнәркән көрүрсән ки, вәтән уғрунда, ел уғрунда чарпышмаг, шәрәфлә јашајыб икидликлә өлмәк бу халгын ән нәҹиб кејфијјәтләриндән олмушдур. Өз тәбии сәрвәтләри илә зәнкин олан Азәрбајҹан тиҹарәт јолларынын ајрыҹында јерләшдијиндән һәмишә хариҹи мүдахиләчиләрин һүҹумуна мә'руз галмыш, истилачылар тәрәфиндән халгымызын зәнкин сәрвәтләри дағыдылмыш, гарәт вә зәбт едилмишдир. «...Бу торпагдан кимләр кечмәмишдир! Бу јердән ахан чајларын, булагларын сујундан кимләр ичмәмишдир! Парфијанлар, ромалылар, сасаниләр, әрәбләр, сәлчуглар, монголлар, түркләр, иранлылар... Гәзәбли һөкмдарларын, истилачы ордуларын һүҹумуна, ганлы мүһарибәләринә мејдан олан бу өлкәјә әсрләрдән бәри чох ағыр зәрбәләр дәјмишдир... Лакин заманын ағыр әли өлкәнин гүдрәт вә көзәллијини мәһв едә билмәмишдир. Гәһрәман Азәрбајҹан халгы тарихин мүхтәлиф дөврләриндә өз ичәрисиндән Ҹаваншир, Бабәк, Короғлу, Сәттархан, Гачаг Нәби кими гәһрәманлар јетишдирмиш, өз истиглалијјәти, азадлығы уғрунда рәшадәтлә мүбаризә апармышдыр»[1].

Бабаларымызын иҹтимаи һәјатында баш верән бу һадисәләр, ајры-ајры халг нүмајәндәләринин көстәрдикләри гәһрәманлыглар ел әдәбијјатында силинмәз изләр бурахмышдыр. Вәтән уғрунда, халг азадлығы уғрунда чарпышан бу гәһрәманлар һаггында рәвајәтләр, әфсанәләр, нәғмәләр, нағыллар вә дастанлар јаранмышдыр. Азәрбајҹан халгынын бу зәнкин әдәбијјаты, мә-

---

[1] М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, III ҹилд, Бакы, «Елм», 1972, с. 64.

дәнијјәт абидәләри, әдәби материаллар, тарихи сәнәдләр вә с. һәлә исламијјәти гәбул етмәмиш олан халгымызын ән мүгәддәс јерләриндә—атәшпәрәст мә'бәдләриндә, атәшкәдәләрдә сахланыр, мүһафизә олунурду. Әрәбләр Азәрбајчаны зәбт етдикдән сонра ислам динини јајмаг үчүн атәшпәрәстлијин бүтүн нишанәләрини мәһв етмәјә чалышмыш, әски мәдәнијјәт абидәләри илә јанашы әдәби материаллары, тарихи сәнәдләри дә јандырмышдылар. Бунунла белә, јунан, Рома, әрәб вә фарс мүәллифләринин Азәрбајчан һаггында гәләмә алдыглары материаллар ичәрисиндә бабаларымызын арзу вә истәкләриндән кениш бәһс олунмушдур. Бу материаллар Мидијанын сон һөкмдары Астиагын, Массакет һөкмдары Томирисин, ерамыздан сонра әрәб истилачыларына гаршы вурушан Чаваншир, Бабәкин вәтәнпәрвәрлији, гәһрәманлығы һаггында данышмаға, фәхр етмәјә имкан верир.

Тарихдән бәллидир ки, Мидија һакими Астиагын (ерамыздан габаг 584—550) мәғлубијјәтиндән сонра һакимијјәт башына кечмиш Кир бүтүн Мидијаны өзүнә табе етмәјә чалышыр. О, Араз чајынын шималында азад вә сакит һәјат сүрән массакетләри дә гул һалына салмаг гәрарына кәлир. Кирин массакетләрлә олан мүбаризәси Томирисин ады илә әлагәдар јаранмыш рәвајәтдә өз әксини тапмышдыр.

Рәвајәтә көрә Кир массакетләри өзүнә табе етмәк мәгсәдилә һијләјә әл атыр. О, массакетләрин һөкмдары Томирисә елчи көндәрир, онунла евләнмәк истәдијини билдирир. Томирис Кирин онун өзүнә дејил, мәмләкәтинә ашиг олдуғуну, тахтына саһиб олмаг истәдијини баша дүшүр. Мәһз буна көрә дә о, Кирин елчиләринә рәдд чавабы верир. Шаһ исә планынын баш тутмадығыны көрүб орду илә Аразын кәнарына кәлир, ачыгдан-ачыға мүһарибәјә һазырлашыр. Кирин чај үзәриндә көрпүләр салдығыны көрән Томирис она белә сифариш көндәрир:

— Сән, еј инсан ганыны ичмәкдән јорулмајан шаһ! Кәл тутдуғун ишдән әл чәк! Сән һарадан билирсән ки, башладығын иш ахырда сәнин хејринә гуртарачаг! Бу ишләри дајандыр, өз адамларына падшаһлыг елә. Бизим дә өз јерләримиздә јашамағымыза мане олма! Јох, әкәр мүтләг мүһарибә еләмәк истәјирсәнсә, биз сәндән горхмајырыг... Саһилләри көрпүләрлә бирләшдирмәјин

мə'насы јохдур. Ја сəн кери чəкил, биз о тəрəфə кечиб орада вурушаг, ја да биз чəкилəк, сəн бу тəрəфə кеч, бурада вурушаг!

Кир икинчи тəклифи гəбул едир вə јени һијлəјə əл атыр. Гошунун əлсиз-ајагсызларыны, јаралыларыны, бир сөзлə, мүһарибəдə она лазым олмајанларыны чохлу јемəк-ичмəклə бəрабəр мүһарибə едəчəклəри јердə гојуб өзү əсас орду һиссəси илə пусгуја кедир. Томирисин бу һијлəкəр пландан хəбəри олмајан оғлу Спрагаписес ордунун үчдə бир һиссəси илə һүчум едир. Онлары дармадағын етдикдəн сонра јејиб, ичиб истираһəт едирлəр. Бу заман шаһ пусгудан чыхараг онлара һүчум едир. Јухуламыш əскəрлəри гырмаг, əлбəттə, асан иди. Белə дə олур. Томирисин оғлу ајылдығы заман өзүнү буховла бағланмыш əсир көрүр. О, шаһдан голларынын ачылмасыны хаһиш едир. Шаһын əмрилə онун голларыны ачырлар. Башга бир чыхыш јолу тапа билмəјəн Спрагаписес дүшмəн əлиндə əсир галмағы өз шə'нинə сығышдырмыр, əллəринин ачылмыш олдуғуну көрчəк өзүнү өлдүрүр.

Шаһын һијлəсини, гошунун вə оғлунун башына кəлəнлəри билəн гəһрəман Томирис ордусуну низамлајараг дүшмəн үзəринə һүчума кечир. Дəһшəтли вурушма башлајыр. Гəһрəман массакетлəр сəрһəди кечир, дүшмəни дармадағын дағыдырлар. Мəғрур вə һијлəкəр шаһы исə јатмыш олдуғу һалда дејил, гəһрəманчасына вуруш мејданында өлдүрүрлəр.

Томирис бир тулуғу инсан ганы илə долдурдуб шаһын кəллəсини тулуғун ичəрисинə салдырыр, истеһза илə дејир:

— Сəн һијлə илə мəним əскəрлəрими вə оғлуму өлдүрүб үрəјимə дағ чəкдин. Мəн исə, сəни дөјүшдə мəғлуб етдим. Сəн гандан дојмаг истəмирдин, инди мəн сəни дојдурмаг истəјирəм. Ич, истəдијин гəдəр ич, бəлкə дојасан!

Мидијалыларын өз азадлыглары уғрунда апардыглары мүбаризəлəр онларча белə гəһрəманлыг рəвајəтлəри, баһадырлыг дастанлары јаратмышдыр. Томирисин көстəрдији бу əфсанəви гəһрəманлыг сонракы əсрлəрдə өз идеја истигамəтини Низаминин Нүшабə сурəтиндə тапмышдыр. Əсəрдə нəгл едилир ки, Македонијалы Искəндəр Бəрдə һөкмдары «Товуз кими көзəл, аһу кими чевик, мəлəк тəбиəтли, ағыллы вə ирадəли» Нү-

шабә һаггында сөһбәтләр ешидир, ону әлә кечирмәклә Азәрбајчаны өз һөкмү алтына алмағы гәт едир. О, елчи сифәтилә Нүшабәнин сарајына кәлир. Нүшабә елчинин мәғрурлуғуну көрүб, онун Искәндәр олдуғуну баша дүшүр вә дејир:

Еј чәсур падшаһ, ешг олсун сәнә,
Елчилик едирсән өзүн өзүнә...

Лакин елчи Искәндәр олдуғуну бојнуна алмыр. Нүшабә Искәндәрин шәклинин елчијә верилмәсини әмр едир. Елчи шәкли көрдүкдә Искәндәр олмасыны е'тираф етмәјә мәчбур олур.

Һөкмдар гадын бунунла кифајәтләнмир. О, Искәндәрин шәрәфинә көзәл бир сүфрә ачдырыр. Сүфрәјә чүрбәчүр хөрәкләр дүздүрүр, шаһын гаршысына дөрд бүллур касада даш-гаш гојдуруб, она јемәсини тәклиф едир. Шаһ исә гаш-дашын јемәли шеј олмадығыны сөјләдикдә Нүшабә она белә чаваб верир:

Дашын ки, боғаза јолу јох даһа,
Фајдасыз, јарамаз белә даш үчүн,
Бу гәдәр вурушмаг, чарпышмаг нечүн?

Кирин Томирисә чавабынын әксинә олараг Искәндәр Нүшабәнин ағыл вә һүнәрини алгышлајыр, онунла мүһарибә етмәдән гошунуну чәкиб кедир. Әксинә, онунла достлуг мүнасибәтләри јарадыр вә бир нечә дәфә Нүшабәни дардан гуртарыр.

Әлбәттә, Кирин ағылсыз һәрәкәти көрүнүр Низаминин хошуна кәлмәмиш, бу сәбәбдән дә Нүшабә илә Искәндәри мөһкәм достлуг телләри илә бағламышдыр.

Шәргин һәр ики һөкмдары (Кир вә Искәндәр) ики гәһрәман гадынын (Томирисин вә Нүшабәнин) һөкмдар олдуғу өлкәјә сохулмаға вә бу өлкәләри һијләкәрчәсинә өз итаәтләри алтына алмаға чәһд көстәрирләр. Лакин әввәлки һөкмдарын ағылсызлығы сонракы јарадычыларын өз гәһрәманларына ибрәт дәрси вермишдир. Истәр Томирисин оғлу, истәрсә бундан чох сонра јашајыб, харичиләрә гаршы мүбаризә апармыш гәһрәман Бабәкин оғлу ејни әгидәдә, ејни фикирдә олмушдур: «Әсир олмаг рәзаләтдир!..»

Һәр икиси дүшмәнә—бири иранлылара, о бири исә әрәбләрә әсир дүшүр. Лакин дүшмән әлиндә әсир гал-

маг бу кәнч чәнкавәрләрин әјилмәз вүгарларына ујғун олмадығына көрә һәр икиси фүрсәтдән истифадә едиб «сарала-сарала дүшмән әлиндә јашамагданса, гызара-гызара өлмәји» үстүн тутур вә өзләрини мәһв едирләр. Онларын мәрдликлә өлмәләрини халг хош тәәссүратла хатырлајыр, нәғмәләрдә, рәвајәтләрдә, әфсанәләрдә әбәдиләшдирәрәк нәсилләр үчүн нүмунә көстәрир. Әкәр гәһрәман Томирисин оғлу Спрагаписесин чәсарәти Бабәкләр үчүн нүмунә олмушдурса, чәнкавәр Бабәкин оғлунун чәсарәти дә ондан сонракы нәсилләр үчүн өрнәк көстәрилмишдир. Әрәб истилачыларына гаршы вурушан Бабәк өз оглуну мүһарибә мејданына көндәрәркән она беләә бир тапшырыг верир:

— Кет, гудуз дүшмәнлә чарпыш, ону әз, лазым кәләрсә намусла өл, анчаг дүшмәнә әсир дүшмә! Әсир олмаг рәзаләтдир!

Тәсадүфән кәнч дөјүшчү әрәбләр тәрәфиндән әсир алынаркән Бабәк она беләә чаваб көндәрир:

— Мәним оғлум әсир дүшә билмәз, сән мәним оғлум дејилсән!—Мәһз буна көрә дә чәсур кәнч өз-өзүнү өлдүрүр.

Дөјүшләрдә бөјүк гәһрәманлыглар көстәрмиш Бабәк 837-чи илдә сентјабрын 4-дә јерли феодалларын хәјанәти нәтичәсиндә өлдүрүлмүшдүр. Бу өлүм һаггында бир сыра рәвајәтләр данышылыр. Тарихчиләр онун өлүмүнү беләә тәсвир едирләр:

«Бабәк хәлифәнин һүзурунда бөјүк әзабла е'дам олунду. Бабәк Мө'тәсимин вә чәлладларын гаршысында өзүнү бөјүк ләјагәтлә апарды. О, аман истәмәди вә өз әгидәсиндән әл чәкмәди. Әввәл онун әлләрини вә ајагларыны, сонра исә башыны вурдулар. Һәтта Бабәкә дүшмән мүнасибәт бәсләјән феодал әрәб тарихчиләри дә е'тираф едирдиләр ки, о, бүтүн бу әзијјәтләрә мүстәсна дәрәчәдә мәрдликлә дөзду»[1].

Рәвајәт едирләр ки, куја онун бир әли кәсилдикдә о бири әли илә бир гәдәр ган көтүрүб үзүнә сүртүр. Орада оланлардан бә'зиләри—нә үчүн беләә етдин?—дејә соруштдугда Бабәк дејир:

«—Горхдум ганым ахыб рәнким саралсын, чамаат да буну көрүб елә куман етсин ки, мән горхурам»[2].

---

[1] Азәрбајчан тарихи үч чилддә, I чилд, Бакы, 1958, с. 140.
[2] Сәид Нәфиси. Бабәк, Бакы, 1960, с. 121.

Үмумиjjәтлә, IX әсрдә Азәрбаjҹан шәраитиндә баш верән ән мүһүм һадисә Бабәк үсjаны олмушдур. Һеч ҹүр инанмаг олмаз ки, бу шаир халг узун илләр әрәб ишғалчыларына гаршы мүбаризә апармыш халг гәһрәманы Ҹаваншир, Ҹавидан, Бабәк һаггында дастан jаратмамыш олсун. Һалбуки бир сыра алимләр Бабәк һаггында нәғмә вә дастан олдуғуну хәбәр верирләр. Көркәмли Иран алими Сәид Нәфиси jазыр: «Бабәк вә онун сәркүзәшти һаггында әрәб шаирләри бир чох ше'рләр, дастанлар jазмышлар. Бә'зиләри дә бу ше'рләри өз әсәрләринә салмышлар. Мәсәлән, Рагиб Исфаһани ләгәбилә мәшһур олан Әбүлгасим Һүсеjн ибн Мәһәммәд Мүфәззәл «Мүһазират—әл-үдәба вә Мүһазират әш-шүәра вә әл-бүләча» адлы мәшһур китабында бир гадынын Бабәкин дардан асылмасыны тәсвир едән ше'риндән үч беjт кәтирилмишдир»[1].

Азәрбаjҹан халгы да өз гәһрәман оғлунун адыны бир сыра халг әдәбиjjаты жанрларында әбәдиләшдирмишдир. Һәмид Араслы jазыр: «Халг гәһрәманы Бабәкин 20 илдән артыг хилафәтә гаршы апармыш олдуғу мүбаризә, онун мәрд вә инадлы вурушу, мәрданә өлүмү Бабәк һаггында бир чох шифаһи бәдии әсәрләрин jаранмасына сәбәб олмушдур». Лакин бу әсәрләрин чоху бизә чатмамышдыр. Шүбһәсиз, бунун муәjjән сәбәбләри вардыр ки, ән әсаслары ашағыдакылардыр:

1. Истәр Ҹаваншир, истәрсә дә Ҹавидан вә Бабәк хилафәтә, исламиjjәтә гаршы мүбаризә апармышлар. Әрәбләр исә онлары динсиз адландырмыш вә онларын адына ислам руһаниләринин дүзәлтмиш олдуглары бөһтанлар jаjмышлар. Бу гәһрәманларын һаггында jарадылмыш бәдии әсәрләрин данышылыб jаjылмасына имкан вермәмиш, беләликлә дә, орта әсрин ән бөjүк ҹәнкавәрләри олан бу үч гәһрәманын адларыны тәдриҹи сурәтдә унутдурмаға чалышмышлар.

2. Бу рәваjәт вә дастанлар халгын мәнафеjини күдмүш, истисмар едәнләрә гаршы jарадылмышдыр. Буна көрә дә һаким тәбәгә бу дастанларын кениш халг күтләси арасында вә сараjларда ифа едилмәсинә манечилик төрәтмиш, jаjылмасына имкан вермәмишләр.

---

[1] Сәид Нәфиси. Бабәк, Бакы, 1960, с. 155—156.

3. Тарихи гәһрәманлыг дастанларынын дини е'тигадларла һеч бир әлагәси јохдур. Дини е'тигадлардан узаг олан бу жанр, динә, һаким тәбәгәјә вә харичи дүшмәнләрә гаршы мүбаризә апаран милли халг гәһрәманларынын, һәмчинин онун әтрафында бирләшән халгын арзу вә истәкләринин тәрәннүмүдүр. Одур ки, һәмишә халгы азадлыг уғрунда мүбаризәјә сәсләјән бу дастанлары вә дикәр шифаһи әдәбијјат нүмунәләрини ифа едәнләр, јајыб јашаданлар тә'гиб олунмуш, чәзаландырылмышдыр.

Лакин шифаһи шәкилдә јашајыб зәманәмизә гәдәр кәлән бир чох шифаһи әдәбијјат нүмунәләри илә јанашы, хошбәхтликдән, Азәрбајчан әдәбијјатыны севән, онун гијмәтли инчиләрини топлајыб јазан, горујуб сахлајан, беләликлә дә кәләчәк әдәбијјат тарихчиләринин ишини јүнкүлләшдирән адамлар аз олмамышдыр. Бунларын мәһз тәгдирәлајиг әмәји сајәсиндә бу күн тәдгигатчылар мин иллик бир әдәбијјатдан чәсарәтлә данышa билир, Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишаф јолларыны өјрәнирләр. Бу гәбил гәдим абидәләримиздән бири дә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларыдыр.

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД». Бу абидәнин түрк дилли халгларын етнографијасы, дили, әдәбијјаты, мәишәти, психолокијасы, арзу вә истәкләринин өјрәнилмәсиндә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун елм аләминә мә'лум олдуғу вахтдан чох кечмәмишдир. Бу мүддәт әрзиндә һәмин абидә һаггында дәјәрли мәгаләләр јазылмыш, диссертасијалар мүдафиә едилмиш, тәрчүмәләр олунмушдур. Бунларын сырасында Дитсин, Бартолдун, Россинин, Килисли Мүәллим Рүфәтин, Орхан Шаигин, Мәһәррәм Еркинин, Һ. Араслынын, В. Жирмунскинин, Ә. Дәмирчизадәнин, М. Тәһмасибин, Ә. Султанлынын, Х. Короғлунун, Ш. Чәмшидовун вә башгаларынын әсәрләри диггәтәлајигдир. Бу көркәмли алимләрин хидмәти сајәсиндә «Китаби-Дәдә Горгуд» бојлары бүтүн дүнја халгларына танындылмышдыр. Онлар бу гијмәтли абидә үзәриндә тәдгигат апараркән бир сыра мүһүм мәсәләләри ајдынлашдырмаға чалышмышлар. Онларын ән әсаслылары ашағыдакылардыр:

«Китаби-Дәдә Горгуд» бојлары нә вахт јаранмышдыр?

Бу бојлар һансы тарихи һадисәләрин сәбәбиндән доғмушдур?

Јазыја нә вахт вә ким тәрәфиндән алынмышдыр?

Дрезден вә Ватикан китабханаларына һансы јолла вә нә вахт кәлиб чыхмышдыр?

Дәдә Горгуд кимдир? вә с.

Бу мәсәләләрин һәллиндә демәк олар ки, алимләрин әксәријјәти еjни фикирдәдирләр. Бу әтрафда хејли тәдгигат апарылдығына вә монографијалар јазылыб чап едилдијинә бахмајараг, һәлә дә бир сыра проблемләр мүбаһисәли галмышдыр.

Бир сыра алимләр «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларынын әлдә олан нүсхәсинин XV әсрдә јазыја алындығыны гејд едирләр. Онлар бу мәсәләдә Дрезден вә Ватикан нүсхәләринин сонунда XV әсрдә јашамыш вә һакимијјәтдә олмуш Осман пашанын өлүм тарихинин гејд олунмасына әсасланырлар.

Мә'лумдур ки, тарихдә бир нечә Осман адлы шәхс олмушдур. «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларынын мүгәддимәсиндә ады чәкилән Осман нәсли Оғуз тајфаларынын Гаја гәбиләсинә мәхсусдур[1]. Осман өзү исә Түркијә султанлығынын әсасыны гојмуш Биринчи Османдыр. 1258-чи илин октјабрында анадан олмуш Биринчи Осман атасы Әртоғрулун өлүмүндән сонра (тәхминән 1281-чи илдә) һакимијјәти әлә алыр, Түрк Гаја гәбиләсинин башчысы олур. Онун ады илә һәмин гәбилә бундан сонра өзүнү Осман вә јахуд да османлы адландырыр. Сонралар бу султанлыг өз һүдудларыны хејли кенишләндирәрәк Бөјүк Османлы империјасыны тәшкил едир. Хүсусилә III Султан Мурадын һакимијјәти дөврүндә (1574—1595) бөјүк бир әразијә саһиб олан Османлы империјасы түрк ордусунун башчыларындан бири олан Осман пашанын ишғалчылыг фәалијјәти илә Азәрбајчаны да зәбт едир. Билаваситә онун Азәрбајчанда олдуғу дөврлә Дәдә Горгуд бојларынын сонунда верилән «Осман пашанын өлүм тарихи—993» (һичри илә 1585-чи ил) ујғун кәлир.

Әслиндә Дәдә Горгуд бојлары Оғуз гәбиләләринин мәдһнамәсидир. Һәтта китабын мүгәддимәсиндә оғуз тајфасына мәхсус Гаја гәбиләсинин вә бу гәбиләдән олан Османын шә'нинә Дәдә Горгуд бир арзу да сөј-

[1] Книга моего Деда Коркута. М.-Л., 1962, с. 11.

ләјир: «Каш ахырда һакимијјәт Гаја гәбиләсинә чата, кимсәнә әлләриндән алмаја, ахыр заман олуб гијамәт гопунча»[1].

Шүбһәсиз Оғуз бәјләринин шә'нинә сөјләнмиш белә арзулар османлы пашаларынын хошуна кәлмәјә билмәзди. Һәм дә бу елә бир дөвр иди ки, бу дөврдә озанлар, јаншаглар, ашыглар бөјүк нүфуз саһиби идиләр. «XVI әсрдә халг јарадычылығы, хүсусилә ашыг әдәбијјаты јалныз халг ичәрисиндә дејил, һәтта сарајда да бөјүк бир рәғбәтлә гаршыланырды»[2].

Мәһз оғуз бәјләринин гәһрәманлығындан, икидлијиндән, мәрдлијиндән вә саирәдән бәһс едән бу дастанлар бөјүк нүфуза малик олмуш, һамынын диггәтини чәлб етмишдир. Азәрбајчанда һаким олан Осман паша да бу бојлары чох севмиш, марагланмыш, ону нәгл едән ашыға мәфтун олмушдур. Мәһз буна көрә дә Осман пашаја гуллуг көстәрән сарај мирзәләри ону јазыја алыб, өлүмү илә әлагәдар олараг, китабын сонунда да онун өлүм тарихини гејд етмишләр.

Мараглы бурасыдыр ки, оғуз гәбиләләринин дилиндә јарадылмыш бу бојлар мәһз Османлы империјасынын башга вилајәтләриндә, пашалыгларында дејил, Азәрбајчан торпағында јазыја алынмышдыр. Бизә белә кәлир ки, III Султан Мурадын дөврүндә Азәрбајчан торпағыны ишғал едән түрк ордусунун башында мәһз Осман паша дуруpду. Һәтта о, Азәрбајчана ики дәфә һүчума кечмишдир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бу дөврләрдә Азәрбајчан әразисиндә «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларынын кениш шөһрәт тапмасы да тәсадүфи дејилдир. Бөјүк рус мүтәфәккири Н. А. Добролјубов демишдир ки: «Доғма вәтәнин фәлакәтә уғрадығы заманларда халг өз кечмиш шөһрәтини хатырлајараг гәдим әфсанәләрә, рәвајәтләрә мүрачиәт едир, онлары јенидән ишләмәјә, јенидән чанландырмаға башлајыр»[3]. Мүәллиф рус дастанлары, рус гәһрәманлыг нәғмәләри һаггында данышараг көстәрир ки: «бу дастанлар башланғычда һазырки вәзијјәтә гаршы—вәтәнин јени фәлакәтә уғрадығы замандакы вәзијјәтә гаршы ачы бир тә'нә олур, сонра

---

[1] Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, 1962, с. 11.
[2] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи үч чилддә, I чилд, с. 329.
[3] Н. А. Добролюбов. I том, Л., 1934, с. 216.

исә һазыркы гәмләри унутдурдуғундан, һәтта тәсәлли вердијиндән, халгы мараглаңдырыр вә кечмиш һадисәни индики ишин кедишинә тәтбиг етмәјә мәчбур едир»[1].

Бөјүк мүтәфәккирин рус халгынын вахтилә гәсбкарлара гаршы мүбаризә апардығы дөврә аид дедији бу фикри билаваситә XIV—XV әсрләрдә Азәрбајчан халгынын харичи ишғалчылара гаршы апардығы әсрләрә дә аид етмәк мүмкүндүр. Бу дөврдә монголларын, иранлыларын, түрк ордуларынын Азәрбајчан јурдуну, Азәрбајчан торпағыны талан етдикләри, халгы әсир апарыб гул кими сатдыглары ганлы вурушмалар јерли әһалини ачыначаглы бир вәзијјәтә салмышды. Мәсәлән, тарихчиләр јазырлар ки, 1585-чи илин јазында Осман пашанын командашлыг етдији түрк гошунлары Тәбризә тәрәф һәрәкәт едир, Тәбризә сохулур вә хејли дағынтылар төрәдир. Лакин халгын азадлыг мүбаризәси истилачылары Тәбризи тәрк етмәјә мәчбур едир. «Онлар кери чәкиләркән шәһәрдә дәһшәтли таланлар төрәтдиләр. 16 минә гәдәр шәһәрли өлдүрүлмүш, чохлу гадын вә ушаг әсир апарылмышды. Саламат галан әһали исә шәһәрдән гачмышды. Дүшмән гошунлары Кәнчә, Шамахы, Бакы вә башга шәһәрләри талан етмиш, әлләринә кечән һәр шеји өзләрилә апармышдылар. XVII әср түрк сәјјаһы Өвлијә Чәләби јазыр ки, Осман паша Азәрбајчанда «көзәл бир бинанын дамынын гүббәсини, пәнчәрә чәрчивәләри вә шүшәләринин һамысыны чыхарыб султан үчүн апармышды; о да... онлардан индики Султанијјә бағчасынын јериндә бир «Гәсри һүмајун» тикдирмишди. Һәмин гәср... бахаплары һејрәт ичиндә бурахыр».

Азәрбајчан халгы ағыр ишкәнчәләрә мә'руз галдығы үчүн өз кечмиш шөһрәтини јада салараг, Чаваншир, Бабәк һаггындакы рәвајәт вә нәғмәләри јенидән чанландырмыш, Дәдә Горгуд бојларына мүрачиәт етмишдир. Мәһз Дәдә Горгуд бојлары бу мәгсәдлә XV әсрдә бөјүк шөһрәт тапмышдыр. Ону јазыја алан исә күчлү дини тәһсил көрмүш, камил фарс, әрәб вә оғуз дилини билән бир шәхс олмушдур. Онун хидмәти чох бөјүкдүр. Дәдә Горгуд бојларынын тәдгигатчыларындан Әли Сул-

---

[1] Н. А. Добролюбов. I том, Л., 1934, с. 216.

танлы јазыр: «Белә көрүнүр ки, катиб әрәб истиласындан чох-чох сонра ханлар сарајында јашамыш олан мүсәлман әгидәли, өз дөврүнүн китаб дили илә таныш олан истеʼдадлы бир шәхс имиш».

«Китаби-Дәдә Горгуд»да бир сыра дини мотивләрин олмасы шүбһә доғурмур. Чүнки бөјүк классикләримиз олан Низами, Фүзули кими дүнја шөһрәти тапмыш шаирләримиз дә өз әсәрләрини мәһз бу үсулла мүһафизә етмишләр. Орта әср феодал Азәрбајчанында хүсусилә динин чох кениш јајылдығы бир дөврдә Дәдә Горгуд бојлары динлә әлагәләндирилмәсәјди кениш күтлә арасында јајыла билмәзди. Буна көрә дә онун ифачылары вә јазыја аланлары јери кәлдикчә дини ејһамлардан истифадә етмишләр.

Јазыја алан мирзәнин бизчә етнографијаны вә фолклору јахшы билмәсинин нәтичәсидир ки, бир сыра Азәрбајчан адәт-әнʼәнәләри, архаикләшмиш ифадәләр бојларда олдуғу кими сахланмышдыр. Һәтта мүасир дөврүмүздә белә халг јарадычылығы нүмунәләрини јазыја аларкән мүтәхәссисләр орада архаик ифадәләрин сахланмасыны, данышанын пријомларыны, ифадә тәрзини олдуғу кими вермәји мәсләһәт билирләр. Бунунла әсәрин нә вахт јарандығы, һарада, нечә мејдана кәлдији вә саирә мүәјјәнләшир.

Бојларын әслиндә јазыја алынмасы тарихи һәлә дә гејри-мүәјјәндир. Бу барәдә алимләримиз мүхтәлиф фикирләр јүрүтмүшләр. Бәʼзиләри XIII әсрдән сонра, бәʼзиләри XIV, бәʼзиләри исә XV вә XVI әсрләрдә јазыја алындығыны сөјләјирләр. «Беләликлә, гәти шәкилдә демәк олар ки, бу бојлар ән узағы XIII әсрдән сонра гәләмә алынмыш, бизә мәʼлум олан китаб шәклинә дүшмүшдүр. Лакин бурада анчаг китабын јазыја алынмасы вахты һаггында данышылыр»[1].

В. М. Жирмунски, Бартолд да абидәнин XV әсрдә јазыја алынмасыны гејд етмишләр[2].

Белә нүмунәләрин сајы хејли артырмаг да олар. Мараглы бурасыдыр ки, италјан шәргшүнасы Еттеро Росси Дәдә Горгуд бојларынын јазыја алынмасыны XVI әсрин икинчи јарысына аид едир[3]. Әлбәттә, Е. Рос-

---

[1] Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр. I китаб, Бакы, 1961, с. 16.

[2] В. М. Жирмунский. Тюркский героический эпос, М., 1974, с. 531; Книга моего Деда Коркута, с. 205.

[3] Книга моего Деда Коркута, с. 139.

синин дедијиндә мүәјјән һәгигәт вардыр. Хүсусилә, елм аләминә мә'лум олан һәр ики нүсхәнин ејни хәтлә сонунда гејд олунмуш тарихин һәр икиси XVI әсрә аиддир. Һәмин рәгәмләри нәзәрә алсаг, доғрудан да, дастанларын XVI әсрин икинчи јарысында гәләмә—јазыја алындығы бәлли олар. Шүбһәсиз, бу рәгәмләр һеч дә Дәдә Горгуд бојларынын јаранма тарихи дејилдир. Бунлар һәмин бојларын јазыја алынма тәгвимидир. Дәдә Горгуд бојларынын зәмини вә ана бешији исә мәһз Бартолдун гејд етдији кими Ислам дининин јаранмасынын биринчи әсринә аиддир[1]. IX әсрдән сонра исә бу бојлар јајылмаға, шөһрәтләнмәјә башламыш, һәтта XIV, XV вә XVI әср шаирләринин дә нәзәр-диггәтини чәлб етмишдир. Түрк алими М. Еркинин јаздығына көрә «Лејли—Мәчнун» поемасынын мүәллифи Гул Ата да өз әсәриндә Дәдә Горгуд адыны чәкмишдир[2].

Беләликлә, һафизәләрдә јашајан, јаддашларда долашан Дәдә Горгуд дастанлары монгол вә Гызыл Орда истилачы гошунларын, һәмчинин түрк ишғал ордуларынын Азәрбајчан торпагларыны зәбт етдикләри дөврләрдә јенидән хатырланмыш, јенидән чанланмыш, јени басатларын, Гарачуг Чобанларын, гәһрәман Урузларын, Бејрәкләрин, Бугачларын, һабелә икид Бурла хатунларын, Баны Чичәкләрин, Селчан Хатун кими гәһрәман гызларын јаранмасы үчүн шәраит һазырламышдыр. Әлбәттә, бу һазырламалар бундан сонракы әсрләрдә «Гара Мәлик», «Шаһ Исмајыл—Тачлы бәјим», «Шаһ Исмајыл—Күлзар ханым» кими дастанларын, «Короглу» кими гәһрәманлыг епосунун јаранмасына сәбәб олмушдур.

«ГАРА МӘЛИК» ДАСТАНЫНДА ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК. Бу дастанын тарихи чох гәдимдир. Әсәрдә XII әср һадисәләри тәсвир олунмушдур. Дастанын мараглы композисијасы вардыр. Шәмсәддин Елдәкизин оғлу Азәрбајчан һөкмдары Мәһәммәд Чаһан Пәһләванын (1174—1186) оглу Нүсрәтәддин атасындан дәрс алараг, күчлү бир пәһләван олур. Атасынын өлүмүндән сонра она әмиси һимајәдарлыг едир, даһа чох һөрмәт көстәрир. Ону сарајын баш пәһләваны тә'јин едир. Илдә бир дәфә өлкәнин бүтүн пәһләванлары сарај мејданына топ-

[1] Книга моего Деда Коркута, с. 115.

[2] М. Еркин. Деде Горгуд китабы, Анкара, 1958, с. 45.

лашыр вә бурада ән күчлү пәһләванларын јарышы кечирилир. Јарышда Нүсрәтәддин һамынын архасыны јерә вурур вә беләликлә дә бүтүн јыгыланларын, о чүмләдән сарај адамларынын, әмисинин һөрмәтини газаныр. Бу ил јенә өлкәнин ән күчлү пәһләванлары сарај мејданына топланыр. Нүсрәтәддин өлкәнин ән күчлү пәһләванлары илә күләшир. Һамысыны мәғлуб едиб гүррәләнир. Елә бу ара тамашаја топлашанларын ичәрисиндән әјнибашы чыр-чындыр, јохсул, лакин учабојлу, енликүрәкли, пәһләван чүссәли бир чаван ирәли јеријир, шаһа баш әјир, Нүсрәтәддинлә күләшә изин алыр. Лакин күләшмәздән әввәл белә бир шәрт кәсирләр ки, ким Нүсрәтәддин пәһләванын атасы Мәһәммәд Чаһан Пәһләванын каманы илә ох ата билсә һәмин ох-каман да онун олачаг. Бу заман күләшмәјә чыхан јохсул оғлан бирбиринин ардынча үч-дөрд ох чәкиб һаваја бурахыр. Бундан Нүсрәтәддин пәһләван даһа да пәрт олур. Мејдана чыхыб күләширләр. Һәмин јохсул оғлан Нүсрәтәддин пәһләванын күрәјини үч дәфә бир-биринин ардынча јерә гојур. Мејдана топлашанлар бу оғланы үрәкдән алгышлајырлар. Нүсрәтәддин пәһләван вә онун тәрәфдарлары да үздән ираг оғланы тә'рифләјирләр. Лакин падшаһ чамаатдан чәкиниб өз сөзүнүн үстүндә дајаныр вә бу чаван оғланы сарајын баш пәһләваны тә'јин едир. Ону сараја апарыб чыр-чындырыны чыхартдырыр, тәзә пәһләван палтары кејдирир, јараг-јасаг верирләр. Лакин бу јохсул пәһләван Нүсрәтәддин пәһләваны мәғлуб едиб күрәјини јерә гојдуғу үчүн падшаһын ону һеч заман бағышламајачағыны дујур, сарајын баш пәһләваны тә'јин едилдијинин дә бир кәләк олдуғуну һисс едир. Одур ки, көзүнә јуху кетмир. Ахшамдан хејли кечмиш о, Салават адлы достуну, бир нечә дәст палтар, чөрәк көтүрүб сарајдан гачыр.

Һәмин пәһләванын ады Мәликди. Сифәтинин дәриси гара олдуғундан она Гара Мәлик дејирләр. Атасы һәлә көрпә икән өлмүш, анасы ону гуллугчулугла сахлајыб бөјүтмүшдүр. Он бир јашындан һамбаллара гошулуб һамбаллыг едир. Өзүнү дә, анасыны да сахлајыр. Һамбаллыгда бәркијиб даһа да гүввәтли бир оғлан олур. Сонра да Әһмәд адлы бир тачирә нөкәрчилик едир. Тачир Әһмәдин дә Рүхсарә адлы көзәл бир гызы вармыш. Гара Мәлик бир көнүлдән мин көнүлә она ашиг олур. Гыз да Мәликин гочаг бир оғлан олдуғуну көрүб

ону севир. Лакин онлар бу барәдә һеч кәсә һеч нә дејә билмирләр. Чүнки, касыблығын үзү гара олсун, Рүхсарә варлы бир тачир гызы олса да, Мәлик чох касыб бир оғлан иди.

Күнләрин бириндә Рүхсарә евә кәләркән Мәлији көрүб она хәбәр верир ки, сабаһ Тәбриздә өлкәнин бүтүн күчлү пәһләванлары күләшәчәкләр, ким галиб чыхса, падшаһ она јахшы ән'ам верәчәк. Рүхсарәнин тәклифи илә Мәлик дә Тәбризә кәлир, һәмин јарышда иштирак едир. О, елә баша дүшүр ки, доғрудан да, падшаһ она ән'ам верәчәк. Анчаг иш онун фикирләшдији кими олмур. Нәһајәт, үстәлик елиндән, обасындан да дидәркин дүшүб гачаглыг едир.

Гара Мәлик чөлләрдә гачаг икән бир гары Нүсрәтәддин пәһләвана хәбәр верир ки, Гара Мәлик Тәбризли тачир Әһмәдин гызы Рүхсарә ханымла севишир. Чохдан бәридир ки, Нүсрәтәддин Гара Мәликдән интигам алмаг фикринә дүшмүшдү. Лакин мәгам ахтарырды. Гарынын дедикләрини ешидән кими тачир Әһмәдә елчи көндәрир вә гызы сарајын баш меһтәри Кәримә истәјир. Тачир Әһмәд дә Нүсрәтәддин пәһләванын горхусундан динмәз-сөјләмәз разы олуб гызы Рүхсарәнин меһтәр Кәримә кетмәсинә разылыг верир. Әһвалатдан хәбәрдар олан Рүхсарә Гара Мәлијин јахын достларындан олан Әбдәклә Гара Мәлијә хәбәр көндәрир. Гара Мәлик билир ки, Нүсрәтәддин чохдандыр ки, ондан интигам алмаг фикринә дүшмүшдүр. Одур ки, өзүнү ајыг-сајыг көзләјир. Тәбриз јахынлығындакы Очан дағы мешәләриндә өзүнә мәскән салыр. Рүхсарә Әбдәјә билдирир ки, һарада олур-олсун, кәлиб өзүнү мәнә чатдырсын. Әкәр кечиксә өзүмү өлдүрәчәјәм.

Әслиндә гачаглар һансы дөврдә јашамыш олурса олсун, онлар анчаг мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә апармыш, јохсуллара арха олуб әл тутмушдур. Һаггында данышдығымыз «Гара Мәлик» дастанында да дејилир: «Сизә кимдән сөјләјим Гара Мәликдән. Гара Мәлик сарајдан гачдыгдан сонра Очан дағында өзүнә мәскән салыр. Нүсрәтәддин пәһләванын ачығына онун гоһумларындан интигам алыр, сарај адамларына вә Нүсрәтәддинин јајлагдакы көчүнә басгын едир, әлә кечирдији гәнимәти әтрафына топлашан чаванлар арасында бөлүр, артыг галаныны исә кәнд јохсулларына, јолдан кечән диләнчиләрә пајлајыр».

Гара Мәлијин тарихи шәхсијјәт олмасы барәдә әлимиздә дәгиг мә'лумат јохдур. Лакин бир сыра мәнбәләрин мүфәссәл мә'луматы доғрудан да онун шәхсијјәтинин тарихилијини тәсдиг едир. Дастанда адлары чәкилән Атабәј Мәһәммәд, Нүсрәтәддин вә башгалары һәгигәтән тарихи шәхсијјәтләрдир.

Мә'лум олдуғу кими Шәмсәддин Елдәкизин өлүмүндән сонра һакимијјәтә онун оғлу Мәһәммәд Чаһан Пәһләван кечир вә 1186-чы илә гәдәр, 12 ил һакимијјәтдә галыр. Онун өлүмүндән сонра Гызыл Арслан һакимијјәтә кечир. Һәлә өз сағлығында Мәһәммәд Чаһан Пәһләван Гызыл Арслана хүсуси һөрмәт көстәрир. Һәтта Һәмәданын идарәсини она тапшырмышды. Гызыл Арслан исә онун хатирәсини әзиз тутур, онун аиләсинә, өвладларына хүсуси һөрмәтлә јанашырды. Дастанда Гызыл Арсланын ады чәкилмир. Лакин мүәјјән фикир вә ифадәләр бурада тәсвир олунан падшаһ сурәтинин һәгигәтән Гызыл Арсланын прототипи олдуғуну демәјә имкан верир. Мәсәлән, дастанын бир јериндә дејилир: «...Падшаһын гардашы оглу Нүсрәтәддини јыхан пәһләвандан нечә олурса олсун интигам алмаг вә ону өлдүрмәк үчүн мүхтәлиф фикирләр етдиләр». Вә јахуд: «Сизә инди кимдән хәбәр верим, сарајда әми вә гардаш оғлундан (падшаһла Нүсрәтәддиндән—Р. Р.). Онлар әлалтдан кирәвә ахтарырлар ки, Гара Мәлији өлдүрсүнләр».

«Падшаһын гардашы оғлу» вә јахуд «әми вә гардаш оғлундан» ифадәләри әминин Гызыл Арслан олдуғуну күман етмәјә әсас верир. Чүнки бөјүк гардашы Мәһәммәд Чаһан Пәһләванын өлүмүндән сонра һакимијјәт Гызыл Арсланын әлинә кечир. Гызыл Арслан исә 1174-чү илдә Тәбризи зәбт едәрәк, ону өзүнүн игамәткаһына чевирир. Сонралар Тәбриз Елдәкизләрин пајтахты олур. Вәлиәһдин өз әмиси илә ачыг сөһбәтләри М. С. Ордубадинин нәшр етдирдији вариантда даһа габарыг шәкилдә верилмиш вә әминин һәгигәтән Гызыл Арслан олдуғу көстәрилмишдир. Мәсәлән, бурада јазылмышдыр: «Вәлиәһдин өзү дә Гара Мәлик мејданда көрүндүјү заман әјилиб өз әмиси Гызыл Арсланын гулағына бу сөзләри деди:

— Белә бир диләнчијә галиб кәлмәјин өзү дә мәғлуб олмагдыр»[1].

---

[1] М. С. Ордубади. «Гара Мәлик» дастаны. «Вәтән уғрунда» журн., 1941, № 7—8, с. 56.

Бундан башга дастанын бир вариантында вәлиәһдин ады Нусрәт, башга бир (Ордубади) вариантында Нүсрәтәддин, «Гылынч вә Гәләм» романында исә Әбубәкр Нүсрәтәддиндир. Сејидәли Нуријев вариантында исә Нүсрәддиндир. Шүбһәсиз ки, онларын һамысы ејни шәхсдир вә Мәһәммәд Чаһан Пәһләванын оғлу Нүсрәтәддин Әбубәкрин (1191—1210) прототипләридир.

Бәллидир ки, Тәбриз о заман Азәрбајчанын мәркәзи иди. Дастанда да тәсвир олунан һадисәләр Тәбриздә, падшаһын сарајында вә онун әтрафында чәрәјан едир. Һәмин дөврләрдә Гара Мәлијин 18—19 јашы вар имиш. Буну әлимиздәки дастанда да охујуруг:

«Чамаатын ичәрисиндә 18—19 јашлы, учабој, енликүрәк, көзләри шаһин көзләри кими гајнајан гарабуғдајы бир оғлан нә исә тез-тез отурдуғу јердән ајаға дурмаг истәјир. Лакин гоча бир арвад, бир нечә кәнар адам онун дурмасына манечилик төрәдирдиләр... Бу заман тамашаја топлашанларын ичәрисиндән һәмин оғлан адамлары јара-јара мејдана чыхыр».

М. С. Ордубадинин «Гара Мәлик» дастанында исә бу рәгәм бир гәдәр дә дәгиг көстәрилмишдир:

«Мејданда кәзишән пәһләванларын ичәрисиндә 18 јашлы бир пәһләван да вар иди... Онун бәнизи гара олдуғундан мәһәллә халгы онун адыны Гара Мәлик гојмушду».

Беләликлә, әлимиздә олан бу вә ја дикәр бир сыра сәнәдләр ел гәһрәманы Гара Мәлијин 1160-чы илләрдә Тәбриздә анадан олдуғуну сөјләмәјә имкан верир.

Рүхсарәнин мәктубуну Әбдәк Гара Мәлијә чатдырыр. Гара Мәлик ишдән һали олур вә билдирир ки, нараһат олмасын, тој күнү дә олса, кәлиб ону апарачағам. Тој күнү доғрудан да, Гара Мәлик өз дәстәсилә шәһәрә дахил олур. Меһтәр Кәрими өлдүрүрләр. Нүсрәтәддин исә гачыб кизләнир. Гара Мәлик анасыны да, Рүхсарәни дә шәһәрдән чыхарыр вә јолдашлары илә Очан дағына гәдәр кери чәкилирләр. Анасынын тә'кидилә Гара Мәлик өз дәстәсилә түрк ишғалчыларына гаршы вурушур, Азәрбајчан торпағындан Арарат дағларына гәдәр онлары говур. Лакин өзү дә ағыр јараланыр.

Гара Мәлик ону архадан вуран адамы нишан алыб өлдүрүрсә дә амма чох ган итирдији үчүн өзү дә чан верир. Елә бу заман Нүсрәтәддин өзүнү јетирир. О, әв-

вәлчә Гара Мәлији тапымыр. Белә икид вәтәнпәрвәр бир оғланын ағыр јараланмасына һејфсиләнир. Онун башыны дизләринин үстүнә алыр. Гара Мәлик нәфәсинин дәриб дејир:

«—Еј кимсән? Өлмәкдә олан мән јерсизин бу сөзләрини она—Рүхсарәјә јетир ки, Гара Мәлик мәрдликлә Очан дағыны дүшмәндән горујаркән өлдү. Амма јарындан нијаран, анасындан узагларда өлдү. Чүнки онун бир комасы олмады. Он илдир дағлар, дәрәләр онлара ев, мешәләр исә јорған олмушдур. Әфв етсинләр мәни!»... Сөзләрини гуртаран кими чаныны да тапшырыр. Һәмин һадисә тәхминән 1190-чы илләрин орталарында баш верир.

М. С. Ордубади вариантында да бу һадисә даһа дәгиглији илә өз әксини тапмышдыр. Гара Мәлик вәлиәһд Нүсрәтәддин илә өлүм-дирим мүбаризәси апардығы, бир-бирләринә гаршы кин, гәзәб бәсләдикләри вә интигам алмаға фүрсәт ахтардыглары бир заманда, III Тоғрулун гошуну Тәбризә һүчум едир. Бу вахт Гара Мәлик өз вәтәнпәрвәрлији намина рәгиби Нүсрәтәддинә тәрәфдар чыхыр вә онлар бир-бирләриндән хәбәрсиз үмуми дүшмәнә гаршы дөјүшүрләр. Гара Мәлији тутмаг үчүн (Ираг—Сәлчуг султаны) III Тоғрулун гошуну чидди мүгавимәт көстәрир. Лакин бөјүк иткидән сонра дүшмән әскәрләри басылыр. Гара Мәлик бу дөјүшдә бөјүк гәһрәманлыг көстәрир. О, онларла атлыны вуруб өлдүрдүкдән сонра өзү дә үрәјинин башындан дәјән охла јерә сәрилир. Онун чәсәдини илк дәфә вәлиәһд Нүсрәтәддин көрүр. Нүсрәтәддин өләнләрә көз кәздирдији заман, каманы әлиндә гурујуб галмыш бир јаралыја раст кәлир. Каманы таныјыр. Чүнки каманын үстүндә «Әбубәкр ибн Мәһәммәд» јазысыны охујур. Гара Мәлијин башыны дизләри үстүнә алыр, додагларындан өпәрәк:

«—Дүнјанын лә'нәти мәнә кәлсин, сәни јашамаға гојмадым, дејир, бајрагларынын бу чәсәд үзәриндә әјилмәсини әмр едир. О күндән Тәбриздә о мәһәлләнин адыны «Гара Мәлик» мәһәлләси гојурлар».

Реал тарихи һадисәләри әкс етдирән бу гәһрәманлыг дастаны халгын дилиндә әсрләри ашараг мүасир дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр. Халг өз гәһрәманыны һеч заман унутмур. Онун көстәрдији гәһрәманлыг, нағылларда, дастанларда, маһныларда әбәдилә-

шир. Гара Мәлијин көстәрдији вәтәнпәрвәрлик дә халгымызын бәдии јарадычылығында әбәдиләшдирилмишдир. Онун адына доғулдуғу Тәбриз шәһәриндә күчә, мејдан, мәһәллә вардыр. Онун көстәрдији мәрдлик, вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлыг ондан сонракы әсрләрдә дә тәкрар едилмишдир.

Истәр Гара Мәлик, истәр халг арасындан чыхмыш онун давамчылары биринчи нөвбәдә харичи ишғалчылара гаршы мубаризә апармаға, Вәтән торпағынын тапдаланмамасы үчүн дөјүшләрдә чанларындан кечмәјә һазыр олмушлар. Гара Мәлик һәтта рәгибинә белә тәрәфдар чыхараг өлкәнин мүдафиәсиндә бөјүк шүчаәт көстәрмиш, нәһајәт, өз чаныны гурбан вермишдир. М. Һ. Тәһмасибин дедији кими: «Бу дастаны белә узун мүддәт јашадан амилләрдән бири, бәлкә дә ән әсаслысы Гара Мәлијин белә шәкилдә өлүмү вә һәмин мәһәлләнин онун ады илә адландырылмасыдыр».

Дастандан мә'лум олдуғу кими Гара Мәлик тәк дејилдир. Онун Рүхсарә кими вәфалы, исмәтли, сәдагәтли өмүр-күн јолдашы, Салават вә Әбдәк кими јахын достлары вардыр. Онлар һәмишә Гара Мәлијә дар ајагда көмәк едир, карына чатырлар. Дастанда верилмиш Рүхсарә образы даһа мараглыдыр. Бу образ өзүндән сонра јаранмыш гадын сурәтләринин характеринә өз тә'сирини көстәрмишдир. Мәсәлән, Короғлунун Никары ејнилә Рүхсарәни хатырладыр. Белә ки, һәр икиси варлы тәбәгәјә мәнсубдурлар. Бири хоткар, о бириси исә тачир гызыдыр. Һәр икиси варлы тәбәгәјә нифрәт, халг арасындан чыхмыш гәһрәманлара, икидләрә һөрмәт бәсләјир, гәһрәманлығы, гочаглығы вар-дөвләтдән үстүн тутур. Никар ханым Бәлли Әһмәдә кағыз вериб дејир ки:

«Башына дөндүјүм, ај гоч Короғлу,
Әкәр икидсәнсә кәл апар мәни!..»

Рүхсарә ханым да Әбдәкин васитәсилә Гара Мәлијә сифариш көндәрир, кәлиб ону апармасыны хаһиш едир. Нәһајәт, Короғлу Никар ханымы гачырыб Чәнлибелә, Гара Мәлик исә Рүхсарәни гачырыб Очан дағына апарыр. Рүхсарә дә Никар ханым кими вурушмаларда көрүнмүр. Јурд салдыглары Очан дағында икидләрлә бирликдә јашајыр. Ејни заманда о, мәрддир, сәдагәтлидир. О, сарајда Меһтәр Кәримлә «асудә» јашамаг-

данса, Гара Мәликлә Очан дағында јашамагы үстүн тутур вә әһдинә чатыр. Халг Рухсарә образында намуслу, сәдагәтли, вәфалы, горхмаз азәрбајчанлы гызларынын үмумиләшдирилмиш сурәтини јаратмышдыр.

Дастанда тәсвир едилән Гызыл Арслан вә вәлиәһд Нүсрәтәддин мәнфи сурәтләрдир. Доғрудур, Атабәј Мәһәммәд, Гызыл Арслан һаггында јазылмыш бир сыра әсәрләрдә, хүсусилә, Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасынын башланғычында, М. С. Ордубадинин «Гылынч вә гәләм» тарихи романында онлар әдаләтли һөкмдар кими тәсвир олунурлар. Хүсусилә Низами кими сәнәткарын феодал дүнјасынын деспот һөкмдарларынын типик нүмајәндәсини тә'рифләмәси сәбәбсиз дејилдир. «Һәр шејдән әввәл гејд етмәлијик ки, һәр бир шаирә јашајыб-јаратмаг үчүн мүәјјән васитә лазым иди. Бу да анчаг әсәри ајры-ајры сәнәт ашигләринә вә ја һөкмдарлара итһаф етмәк јолу илә әлдә едилә биләрди». Вә јахуд, М. С. Ордубади «Гылынч вә гәләм» романында Атабәј Мәһәммәди вә онун гардашы Гызыл Арсланы нә гәдәр мүсбәт фонда версә дә, онларын бир сыра мүтәрәгги фикирләрини охучулара бәдии диллә чатдырса да нәтичәдә бу сүлаләнин сон һөкмдары Әбубәкр ибн Мәһәммәд Елдәкизин дили илә өз фикрини сөјләмишдир. Әбубәкр ибн Мәһәммәд Низамијә бир мәктуб јазыр. Мәктубун башлангычында дејилир:

«Мөһтәрәм шаир! Атам Атабәј Мәһәммәдин бир сәһви нәтичәсиндә дүшдүјүмүз бәдбәхтлик бөјүк бир фәлакәтлә нәтичәләнмәјә башлады. Инанч тајфасына јахынлашмаг бизи өз меһрибан тәбәәләримиздән ајырды, биз халгын мәһәббәтини итирдик. Халгын мәһәббәтиндән мәһрум олмаг рәһмәтлик әмим Гызыл Арсланын да өлүмүнә сәбәб олду. Атам да, әмим дә һөкумәтләрини Азәрбајчан халгынын гылынчлары көлкәсиндә гурдугларына бахмајараг бу халга хор бахдыглары үчүн мәһв олдулар»[1].

Гара Мәлик ачынаҹаглы күзәранла әрсәјә чатмышдыр. Атасы һамбал олмуш, о өләндән сонра, анасы ону әзаб-әзијјәтлә бөјүтмүшдүр. 11 јашына чатанда исә о өзү һамбаллыг етмиш вә һәм өзүнү, һәм дә анасыны сахламышдыр. Лакин Нүсрәтәддинин вә онун әмисинин

[1] М. С. Ордубади. Гылынч вә гәләм, II китаб, Бакы, 1935, с. 262.

тә'гиби нәтичәсиндә кәндиндән дидәркин дүшмүш вә гәһрәманчасына һәлак олмушдур. Халг исә өз хиласкарыны нәгмә вә дастанларда јашатмышдыр. «Инди дә Күнеј-Шәбустәр вә Марага тәрәфләринин ел ашыглары «Гара Мәлик» дастанындан бу сөзләри чалыб охујурлар:

> Гара Мәлик, Гара Мәлик,
> Һәсрәт галдын јара, Мәлик.
> Јарын јадлара јар олур,
> Гыл башына чара, Мәлик.
>
> Гузуја кәл, гојуна кәл,
> Гурбан јарын бојуна кәл.
> Рүхсарәнин тојуна кәл,
> Гара, Мәлик, Гара Мәлик,
> Һәсрәт галдын јара, Мәлик[1].

Бу кичик дастан бизи XIII әсрдә баш вермиш бир сыра ичтимаи һадисәләрлә, халгын арзу вә истәкләрилә, сарај интригалары вә сијасәтилә, халгын һәјат тәрзилә јахындан таныш едир. М. Һ. Тәһмасиб һаглы олараг јазыр ки: «Тарихи һадисәләрин вә шәхсијјәт адларынын бу дәрәчәдә дүрүст олмасы сүбут едир ки, дастан ән узагы, јә'ни бизә ән јахыны XIII әсрдән сонра јарана билмәзди. Чүнки бунларын һеч бириси бу дүрүстлүклә XIII әсрдән сонралар јаддашларда јашаја билмәзди. Демәли, XIII әсрдә јаранмыш дастанлардан заманәмизә гәдәр јашајыб кәләнләр дә вардыр».

«ШАҺ ИСМАЈЫЛ—ТАЧЛЫ БӘЈИМ». Орта әсрләрдә јаранмыш дастанларымыздан бири дә «Шаһ Исмајыл—Тачлы бәјим»дир. Бу дастанын мүәјјән јаранма сәбәбләри вардыр. 1524-чү илдә түрк султаны Биринчи Сәлим илә Иран шаһы Шаһ Исмајыл Сәфәви арасында наразылыг баш галдырыр. Һәр ики дөвләт арасында гызгын дөјүш башлајыр. Вурушма Иранын Маку шәһәри јахынлыгындакы Чалдыран дүзүндә кедир. Она көрә дә тарихдә бу ганлы вурушма «Чалдыран дөјүшү» ады илә мәшһурлашыр. Дөјүш заманы һәр ики тәрәфдән хејли тәләфат олур. Түрк гошунлары агыр топларла силаһландыглары үчүн иранлылар басылыр вә Шаһ Исмајыл мәглуб олур. Белә рәвајәт едирләр ки, Шаһ Ис-

---

[1] Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы 20 чилддә, Халг әдәбијјаты, I чилд, с. 65—66.

мајыл ағыр јараланыр, ән чох һөрмәт едиб севдији арвады Тачлы бәјим исә түркләр тәрәфиндән әсир алыныр. Түрк султаны Шаһ Исмајылын ачығына ону өз сәркәрдәләриндән биринә күчлә әрә верир. Шаһ Исмајыл бу ағыр вәзијјәтдән чох кәдәрләнир вә изтираб чәкир. Һәтта бәдбин ше'рләр јазыр вә өз кәдәрини бу ше'рләрдә нәзәрә чарпдырыр. Мәсәлән, о јазыр:

«Дәмбәдәм јол көзләрәм,
Севкили јарым кәлмәди.
Галмышам гыш мөһнәтиндә
Нобаһарым кәлмәди.
Хејли мүддәтдир ки, мән та
Ајры дүшдүм јаридән,
Көрмәк үчүн һәддән өтрү
Интизарым кәлмәди.
Хәстәдир Мискин Хәтаи
Бир мисали—әндәли,
Һүсну-бағындә чәмали—
Күллүзарым кәлмәди».

Бүтүн бу гәбил ше'рләриндә о, мә'шугәсини итирмиш бир ашиг кими фәған едир. Бунунла әлагәдар олараг дөврүн озан-јаншаглары Шаһ Исмајылы бу гәм-гүссәдән ајырмаг мәгсәдилә она бир сыра тә'рифнамәләр, устаднамәләр демиш, онун ады илә бағлы бир сыра дастанлар да јаратмышлар. Шаһ Исмајыл өзү исте'дадлы бир шаир олдуғундан, халг јарадычылығына јүксәк гијмәт вермиш вә бир сыра ашыглары сараја дә'вәт етмишдир. Онун һакимијјәти дөврүндә ашыг јарадычылығы мисли көрүнмәмиш бир јүксәклијә галхмышдыр. Һәтта халг јарадычылығы, хүсусилә ашыг јарадычылығы о гәдәр нүфуз газанмышдыр ки, дөврүн көркәмли шаирләри ашыг тәрзиндә јазыб-јаратмаға башламышдылар. Һәтта онун ады илә бағлы бир нечә саз һавасы, халг мусигиси дә јаранмышдыр. Сарај мирзәләри шаһын ады илә әлагәдар дастанлары јазыја көчүрәрәк мүһафизә етмишләр. Бу дастанлары јазыја аланлар өз адларыны гејд етмәмишләр. Буна көрә дә мүасир тәдгигатчылар истәдикләри кими онлара ад верирләр. Мәсәлән, «Шаһ Исмајыл», «Шаһ Хәтаи» вә јахуд «Шаһ Исмајыл—Тачлы бәјим» вә с. Лакин һәләлик јазыја көчүрүлмүш бу дастан елм аләминә мә'лумдур ки, о да Республика Әлјазмалары Фондунда сахланылыр[1].

[1] Бах: Чүнк $\frac{Б—200}{9935}$

Бу дастан һаггында бир сыра дәјәрли фикирләр јүрүдүлмүшдүр. Һәтта дастаныи Шаһ Исмајыл Хәтаинин ше'рләри әсасында јарадылдығыны да сөјләјәнләр вардыр. Мәсәлән, Һәмид Араслы јазыр ки: «Тарихи мә'лумат көстәрир ки, һәлә XVI әсрин орталарындан һаман Шаһ Исмајыл Хәтаинин ше'рләри әсасында бир «Шаһ Исмајыл» дастаны дүзәлмишдир. Бу дастанын анчаг Шаһ Исмајылын Чалдыран мүһарибәсиндән сонракы вәзијјәти һаггында олан һиссәси бизә гәдәр кәлиб чатмышдыр. Бу дастанда Шаһ Исмајыл тарихи бир сима кими көстәрилир, онун Тачлы ханымла дејишмәләри, Шаһ Исмајыл сәркәрдәләринин Түркијәјә гаршы гәзәби вә с. ифадә олунмагдадыр»[1].

Јәгин ки, бу, әсассыз дејилдир. Чалдыран вурушмасындан мәғлубијјәтлә дөнән Шаһ Исмајыл дөјүшдә иштирак едән, Вәтән уғрунда гәһрәманлыгла һәлак олан әскәрләр һаггында өзү дә гошмалар, ше'рләр јазмышдыр. Хәтаинин гошмалары дилдән-дилә, ағыздан-ағыза дүшәрәк тарихи рәвајәтләрлә бирләшмиш, сонракы илләрдә дастан шәклинә дүшмүшдүр. «I Шаһ Исмајылын (Хәтаинин) ше'рләри һәлә XVI әсрин орталарындан башлајараг «Шаһ Исмајыл» дастанында топланмышдыр. Зәманәмизә гәдәр дастанын анчаг Сәфәвиләр дөвләтинин Чалдыран вурушмасындан сонракы вәзијјәтини ишыгландыран һиссәси кәлиб чатмышдыр. Бу һиссәдә I Исмајыл тарихи бир шәхсијјәт, Түркијәјә гаршы мүһарибәләрин гәһрәманы кими көстәрилмишдир».

Бу дастандан бәһс ачан тәдгигатчылар онун тарихи һәгигәтләр әсасында јарадылдығыны тәсдиг едир. Һәмчинин Шаһ Исмајылын арвады Тачлы бәјимин әсир дүшмәсини олмуш әһвалат кими гәләмә верирләр. Доғрудур, дастандакы гошмалар Шаһ Исмајыл Хәтаинин јазмыш олдуғу ше'рләрин руһуна вә вәзнинә ујғун кәлир. Әслиндә исә онлар Шаһ Исмајыл Хәтаинин дејилдир. Дастаныи Шаһ Исмајыл дөврүндә сарајда јашамыш бир шаир-ашыг тәрәфиндән јарадылдығыны сөјләмәк даһа мәгсәдәујғун оларды. Бурада бир шаир үслубундан даһа чох јаншаг-озан дили өзүнү бүрузә верир. Мәсәлән, дастанын тәһкијә һиссәсиндә ишләдилән—«Шаһ Исмајыл һәлә батаглыгда галмагда олсун, сизә кимдән

---

[1] Һ. Араслы. XVII—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи. Бакы, 1956, с. 87.

хәбәр верим»,—кими ифадәләр вә бир сыра спесифик хүсусијјәтләр фикримизә аид ән јахшы дәлилләрдир. Бунлар бир устад ашыг тәрәфиндән Шаһ Исмајылын шә'ринә һәср олунмуш нүмунәләрдир. Чүнки ше'рләрдә Шаһ Исмајыл мәдһ олунур, она тәскинлик верилир, өјүд-нәсиһәт едилир. Шаһ Исмајыл гүрурлу һөкмдар, шаир тәбиәтли шәхсијјәт иди. О һеч заман өзүнү, хүсусилә, 1514-чү илдән сонра бу гәдәр мәдһ етмәзди. Шаирин өз јарадычылығына нәзәр јетириләрсә Чалдыран дөјүшүндән сонра јазылмыш ше'рләрин бәдбин әһвали-руһијјәдә олдуғу нәзәрә чарпыр. Хәтаинин ән јахшы тәдгигатчыларындан Әзизаға Мәммәдов јазыр: «1514-чү илдә Чалдыран мүһарибәсиндән сонра Шаһ Исмајылын бәдбинләшмәси вә билаваситә бу мүһарибәдә Тачлы ханым ады илә мәшһур олан арвадынын Османлы ордусуна әсир дүшмәси тарихән мә'лумдур. Шаир Тачлы ханымын дүшдүјү бу ағыр вәзијјәтдән чох кәдәрләнәрәк узун мүддәт изтираб чәкмишдир. Бу әһвали-руһијјәни Хәтаи өз әсәрләриндә дә јашада билмишдир».

Дастанын гошмаларындан, тәһкијјә һиссәсиндән, гурулуш вә композисијасындан, дилиндән бәлли олур ки, бу нүмунәнин јарадычысы мәдрәсә тәһсили көрмүш, шиәлик тәригәтинә мәнсуб олан, Сәфәвиләр һакимијјәтинә рәғбәт бәсләјән, Чалдыран дөјүшүнүн шаһиди олан, халг јарадычылығыны јахшы билән бир шәхс олмушдур. О, һәм фарс, һәм дә Азәрбајчан дилини мүкәммәл билирмиш. Чүнки бурадакы дини нүмунәләр анчаг шиәлик тәригәтини тәблиғ едир. Шиәлик исә әсасән Сәфәви һакимијјәтинә табе олан өлкәләрдә тәблиғ олунурду. Бәлкә дә дастанын даһа кениш шөһрәт тапмамасынын әсас сәбәбләриндән бири бу олмушдур. Чүнки, һәмин дөврдә, бир сыра өлкәләрдә шиәлијә гаршы чидди мүбаризә апарылырды. Мәсәлән, 1512-чи илдә түрк һөкмдары I Султан Сәлим өз һакимијјәти алтындакы јерләрдә јашајан 40 миндән артыг гызылбаш е'дам етдирмишдир[1].

Дастандакы ше'рләрдә шиәлик үстүнлүк тәшкил едир. Мәсәлән, һәзрәт Әлинин мәдһи белә нүмунәләрдән биридир:

---

[1] Азәрбајчан тарихи үч чилддә, I чилд, с. 248.

Мин бир ады вардыр, бири дә Хызыр,
Һарада арасан орада һазыр.
Әли падишаһдыр, Мәһәммәд вәзир,
Бу фәрманы верән Әли дејилми?[1]

Бурадакы дини нүмунәләрдә һәзрәт Әли бүтүн пејғәмбәрләрдән үстүн тәблиғ олунур. Һәтта Әли падишаһ, Мәһәммәд исә вәзир кими верилир. Һалбуки, мә'лум олдуғу кими мүсәлман тәригәтинин әсасыны гојан Мәһәммәддир.

«Шаһ Исмајыл—Тачлы бәјим» дастаны сырф Азәрбајчан дилиндә, Хәтаинин өз сағлығында јарадылмышдыр. Чүнки онун дөврүндә дөвләт дили мәһз Азәрбајчан дили олмушдур. Лакин Шаһ Исмајылын өлүмүндән сонра сарајда вә үмумијјәтлә бүтүн өлкәдә фарс дили үстүнлүк тәшкил етмиш, шаһын өз јахын гоһумлары белә Азәрбајчан дилинә хор бахмыш, кор-коранә фарс дилинә пәрәстиш етмишләр. Хүсусилә, Шаһ Исмајылын оғлу Сам Мирзә (1517—1567) фарс дилинә кор-коранә пәрәстиш етмәклә, атасынын Азәрбајчан дилиндә јаратдығы зәнкин әдәби ирсә е'тинасыз јанашмышдыр[2]. Үмумијјәтлә бу дөврдә фарс дили дөвләт дили олдуғундан јазылар да фарс дилини мүкәммәл билән вә фарс дили тәһсилли шәхсләрин әлиндә иди. Одур ки, Шаһ Исмајыл Хәтаинин сағлығында јаранан бу дастан мәһз онун өлүмүндән сонра јазыја алындығындан тәһкијә һиссәси фарс дилинә тәрчүмә едилмиш, лакин ше'рләрә тохунулмамышдыр. Дастан һәтта Хәтаинин «Диваны»на да дахил едилмишдир.

Дастанда ән чох нәзәри чәлб едән гәһрәман вә вәтәнпәрвәр гадын Тачлы бәјимдир. Онун атасы Шамлу бәј Шаһ Исмајылын сәркәрдәләриндәндир. Тачлы бәјим әдәбијјатымызда аз ишләнмиш сурәтләрдән олса да Томирис, Нүшабә, Тути Бикә кими гәһрәманларла јанашы ады чәкилмәјә лајиг бир гадындыр. О, Шаһ Исмајыл Хәтаи илә биркә әлиндә галхан, гылынч, ат белиндә дүшмән илә үз-үзә вурушмушдур. Ағыл, камал, гадын сәдагәти, достлуг вә мәһәббәт онун фәалијјәтиндә даһа

---

[1] Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, чүнк Б—200 вәрәг 34 б (Чүнкдә дастанын ады верилмәмишдир. Бу ад 9935 шәрти олараг тәдгигатчылар тәрәфиндән ишләдилмишдир).

[2] М. Һ. Тәһмасиб. Азәрбајчан халг дастанлары (орта әсрләр), с. 158.

габарыг нәзәрә чарпыр. О, өз севимли әри Шаһ Исмајыл, атасы Әбди бәј Шамлу вә гардашы Дурмушханла чијин-чијинә дүшмән әскәрләри илә вурушмуш, бөјүк гәһрәманлыг көстәрмиш, бир нечә јара алмышдыр.

Әслиндә Тачлы бәјимин әсир дүшмәси һаггында мүхтәлиф мүлаһизәләр вардыр. Бир сыра тарихчиләр онун бу дөјүшдә түрк забити Мәсиһ Пашазадәјә[1], дикәри Видин Санчаг бәји Мәсиһ бәјә[2] әсир дүшдүјүнү сөјләјирләр. Бә'зи мәнбәләрдә исә һәмин гадынын Тачлы бәјим дејил, онунла бирликдә вурушмада иштирак едән шаһын башга зөвчәси Бәһрузә ханым олдуғуну гејд едирләр[3]. Әслиндә бу даһа чох ағлабатандыр. Чүнки дастандан көрүндүјү кими Тачлы бәјим гәһрәман гадынларымызын јүксәк зирвәсиндә дајанан бир чәнкавәрдир. О, вурушма заманы атасыны итирир, әри вә өзү ағыр јараланыр, лакин јенә дә руһдан дүшмүр, әксинә, шаһын бу вурушмада мәғлуб олдуғуну, вурушма заманы өз сәркәрдәләриндән биринин—гајынатасы Шамлу Әбди бәјин вәтән уғрунда чәбһәдә һәлак олдуғуну билиб гәмләндијини дујаркән, өз јараларыны белә унудур, гәлбән севдији Мүршиди-Камилини гәмләнмәјә гојмур, она тәсәлли верир, атасы Әбди бәјин шаһа гурбан кетдијини сөјләјир:

Иранын шаһысан, Түркүстан ханы,
Мүршиди-Камилсән, чаһанын чаны.
Әбди бәјим олду шаһын гурбаны,
Тачлы бәјим сәнә гурбан, ағлама!

Вәтән уғрунда мәрдликлә чарпышан бу гәһрәман гадын һәмчинин чәсарәтли, меһрибан, намуслу вә сәдагәтлидир. Дастандакы сурәтләр ичәрисиндә өндә һәмишә Тачлы бәјим нәзәрә чарпыр. Шаһ Исмајыл образы исә әксинә бунун мүгабилиндә көлкәдә галыр. Шаһ Исмајыл өзүнәкүвәнән, чәсарәтсиз, худпәсәнд бир шәхсијјәт кими тәсвир едилир. Һәтта белә рәвајәт едирләр ки, Биринчи Султан Сәлимә гаршы дөјүшә кедәркән она дејирләр: «Јахшы оларды ки, биз, түркләрин үзә-

[1] Шәмсәддин бәј Сами. Гамус-үл-ә'лам, III чилд, Истанбул, 1308, с. 1608.

[2] Һагғы Узунчаршылы. Шаһ Исмајылын зөвчәси Тачлы ханымын..., «Бүллетен», Анкара, 1959, с. 611—616.

[3] О. Эфендиев. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Баку, 1961, с. 113.

ринә онлар јолда икән һүчум едәк. Шаһ Исмајыл гүрләнәрәк һәмин адама белә чаваб вермишдир: «Мән карван басан гулдур дејиләм»[1].

Халгын сәсини ешитмәјән шаһ мәғлубијјәтә дүчар олмуш вә јаралы шәкилдә кери дөнән вахт батаглыға батмышдыр. Һеч шүбһәсиз бу, дастан јарадычысынын тәхәјјүлүдүр. Һәтта шаһ батаглыға батаркән ону халг јох, көрүнмәз бир гүввә олан Хызыр хилас едир. О, халг күтләсиндән чох динә, шәриәтә архаланыр. Һәр јердә «халгын јарадычысы, онун рузисини верән Әлини» көрүр:

...Јарадыбдыр 18 мин аләми,
Рузисини верән Әли дејилми?

Шүбһәсиз, шаһ бурада дөрдүнчү Хәлифә Әлини (656—661) нәзәрдә тутмушдур. Бүтүн бунлар һәм әтраф өлкәләрдә вә һәм дә әсас күтлә арасында онун нүфузуну ашағы салыр. Ајдын мәсәләдир ки, истисмарчы синифләр фаталист тәсәввүрләрдән һәр заман халг күтләләрини мүти вәзијјәтдә сахламаг мәгсәдилә истифадә етмишләр. В. И. Ленин јазырды: «Аллаһ идејасы һәмишә «ичтимаи дујғулары» сүстләшдирмиш вә күтләшдирмишдир... һәмишә көләлик (ән пис, чыхылмаз көләлик) идејасы олмушдур... Һәмишә залымларын илаһилијинә инандырмаг васитәсилә мәзлум синифләрин әл-голуну бағламышдыр»[2].

Доғрудур, XVI—XVII әср мә'хәзләриндә јазылдығы кими, Шаһ Исмајылын һакимијјәти илләриндә јаншагашыгларын һөрмәти кечмишлә мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә јүксәк бир мәрһәләјә галдырылмышды. Халгын јарадычы гүдрәтилә көзәл мәдәнијјәт абидәләри јарадылмышды. Дөврүн сәнәткарлары Сәфәвиләр һаггында хејли мәдһнамәләр, гошмалар вә дастанлар јаратмышдылар. Лакин тәәссүфлә гејд едәк ки, бу сәнәт инчиләри динлә, хүсусилә шиәликлә әлагәләндирилдијиндән кениш вүс'әт тапа билмәмиш, узун мүддәт јашамамышдыр. Сәфәвиләр дөврүндә нә гәдәр кениш јајылса да халг арасында узун мүддәт јашаја билмәмишдир. Һалбуки Хәтаи тәдгигатчыларындан Мирзә Аббаслы XVI—XVII әср мә'хәзләринә әсасланараг јазыр:

---

1 Азәрбајчан тарихи үч чилддә, I чилд, с. 249.

2 В. И. Ленин. Әсәрләри, 35-чи чилд, с. 107.

«Азәрбајчан озан-ашыг әдәбијјатынын XVI әсрдән е'тибарән бир сыра гоншу халгларын әдәбијјатына даһа күчлү тә'сиринин, гоһум тајфалар, түркдилли халглар арасында кениш јајылмасынын бир сыра чәһәтләринин тарихи көкләри, мәһз һәмин илләрин бөјүк һадисәләри илә әлагәдардыр»[1]. Мәһз «Қорoғлу» дастаны да бу әсрләрин мәһсулудур.

«Қороғлу» епосунда дејилдији кими Шаһ Исмајыл ордусунда да дөјүш заманы ашыглар саз чалыб охујар, икидләри дөјүшләрә руһландырардылар. Мәсәлән, Хәтаи дөврүнүн тарихи салнамәси олан «Чаһанараје Шаһ Исмајыл Сәфәви»дә олдуғча мараглы бир мә'лумат вардыр. Бурада озанларын Шаһ Исмајыл ордусундакы фәалијјәтиндән бәһс олунараг дејилир: «...Озанлар вуруш күнләриндә галиб јүрүшлү ордунун мүгабилиндә чункурлар (саз) чалмаг, түркү—варсағылар охумагла икидләри дөјүшкәнлик руһу илә чошдурурдулар. Озанларын чалыб-охумасындан, дөјүшчүләрин вуруш әзми даһа да күчләнирди. Онлар руһ јүксәклији илә дүшмән үзәринә јүјүрүб, өзләрини саваш дәрјасына вурурдулар»[2].

«Шаһ Исмајыл—Тачлы бәјим» дә һәмин озанларын јарадычылыг мәһсулу иди.

«ФӘТӘЛИ ХАН—ТУТИ БИҚӘ». XVIII әсрин ел гәһрәманларындан бири дә Фәтәли хан олмушдур. Халг арасында Фәтәли ханла бағлы бир сыра көзәл рәвајәтләр, нәғмә вә дастанлар јаранмышдыр. Онун һаггында Загафгазијаја кәлмиш сәјјаһлар, шаирләр, јазычылар, тарихчиләр дә бир сыра очеркләр, ше'рләр, повест, роман вә пјесләр јазмыш вә арвады Тути Бикә барәдә дәјәрли фикирләр сөјләмишләр.

Фәтәли хан Һүсејн Әли хан оғлу 1735-чи илдә Губада анадан олмушдур. 1758-чи илдә атасынын вәфатындан сонра һакимијјәти әлә кечирән Фәтәли хан әтраф ханлыглары бирләшдирәрәк мүстәгил Азәрбајчан дөвләти јаратмаг фикринә дүшмүш вә 30 иллик мүбаризә нәтичәсиндә Азәрбајчанын јарыдан артыг һиссәсини ваһид дөвләт әтрафында бирләшдирмәјә мүвәффәг олмушдур. 1789-чу илдә Фәтәли хан гәфләтән ағыр хәстәләнмиш, мүаличә үчүн Бакыја, бачысы Хәдичә Бикәнин јанына кәлмиш вә мартын 23-дә бурада вәфат ет-

[1] Ш. И. Хәтаи (тәртиб едәни М. Аббаслы), Бакы, 1973, с. 7.
[2] Јенә орада.

мишдир. Халг өз гәһрәман оғлунун фәдакарлығыны унутмамыш, онун хатирәсини нәғмәләрдә, әфсанә вә рәвајәтләрдә, дастанларда әбәдиләшдирмишдир. Бунлардан бир гисми вахтында јазыја алынмадығындан итиббатмыш, бир гисми исә һафизәләрдә јашајараг зәманәмизә гәдәр кәлиб-чатмышдыр.

Ханын мүасири ел шаири Мухтарын гошмаларында Фәтәли хан поетик дилләә тәрәннүм олунмушдур. Белә нүмунәләрдән бир нечәсини Һәмид Араслы әлдә едәрәк кениш изаһатла чап етдирмишдир. Ше'рләрдән мә'лум олур ки, Ашыг Мухтар Фәтәли ханы көрмәмишдир. Лакин Фәтәли хан һаггында чохлу рәвајәт, нәғмә, дастан ешитмишдир ки, бу нүмунәләрдә о, вәтәнпәрвәр, икид, јохсуллара көмәк едән бир адил һөкмдар кими сәчијјәләндирилмишдир. Онун гәһрәманлығыны ешитмиш, ваһид Азәрбајчан дөвләти јаратмасыны билмиш вә ше'рләриндә онун «Адил хан», «Фаили диван» олмасындан бәһс етмишдир.

Һәгигәтән Фәтәли хан һаггында јазылмыш очерк, ше'р вә шифаһи әдәбијјат нүмунәләриндә о, ағыллы, икид, тәдбирли, јорулмаг нә олдуғуну билмәјән бир сәркәрдә кими тәрәннүм олунур. Һәмид Араслы јазыр ки, әсрин гочаман шаири Аға Мәсиһ Ширвани Фәтәли ханы бир һиласкар кими севмиш, онун мүвәффәгијјәтләриндән вәчдә кәләрәк адына «Шаһнамә» јаратмышдыр.

XIX әсрин бөјүк мүтәфәккири Аббасгулу аға Бакыханов исә онун шәхсијјәтинә, бачарығына, тәшкилатчылыг габилијјәтинә јүксәк гијмәт верәрәк демишдир:

«Фәтәли хан Гафгаз тарихиндә диггәтәлајиг бир шәхсијјәтдир. О өз ағлы, сәхавәти вә бачарығы нәтичәсиндә јүксәлмишди. О, һакимијјәт башына кечәндән сонра ағыллы вә чалышган һаким олдуғуну көстәрди. Дүшмәнләринин фәалијјәтини зәифләтди. Ән чәтин вәзијјәтләрдән чыха билди»[1].

Фәтәли хан өлкәнин инкишафыны вә тәрәггисини Русија илә достлугда көрүрдү. Она көрә дә ардычыл иттифаг вә достлуг сијасәти апарырды. О, артмагда олан харичи тәһлүкәни, һабелә халг күтләләринин Русијаја рәғбәтинин гүввәтләнмәсини нәзәрә алараг, Губа ханлығынын Рус дөвләтинин һимајәсинә кечмәсини дәфәләрлә хаһиш етмишди. Мәктубларынын бириндә

[1] Бакыханов Кудси. Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 162.

јазырды: «Мән тәсдиг едә биләрәм ки, Русијаја олан сәдагәтимдә өмрүм бoју һеч бир гүсур олмајачагдыр. Һәмишә Русијанын достларына дост вә дүшмәнләринә дүшмән олачағам».

Јалныз Фәтәли хан һаггында дејил, онун сәдагәтли һәјат јолдашы Тути Бикә һаггында да чохлу рәвајәтләр, нәғмәләр вардыр.

Кәнчлик илләриндә чох дирибаш, чочаг, јахшы ат минән, гылынч ојнадан Тути Бикә һаггында долашан рәвајәтләрдән бириндә нәгл олунур ки, Дәрбәндин һөкмдары јох имиш. Ағсаггаллар белә бир мәсләһәт едирләр ки, Бајат гапысындан бир папаг асаг. Ким ат белиндә чапараг охла ону вуруб јерә саларса, сонра да атдан дүшмәдән, јердән папағы көтүрүб башына гојарса Дәрбәндин ханы олсун.

Јүз кәнч мејданда ат чапыр, ох атыр, амма һеч бири нә папағы охла вуруб јерә салыр, нә дә јердән көтүрүб башына гоја билир. Буну үзү нигаблы тәк бир кәнч едир. Чаван атлы нигабыны көтүрәндә көрүрләр ки, бу, Тути Бикәдир. О вахтдан гәһрәман гыз Дәрбәндин ханы олур.

Тути Бикә Дәрбәнди јаделлиләрдән горумаг үчүн гошун топламаға башлајыр. Белә бир вахтда Фәтәли хан Дәрбәндә һүчум едир. Вәзијјәтин ағыр олдуғуну көрән Тути Бикә ат белиндә тәк-тәнһа габаға чыхыр. Фәтәли хана дејир:

— Нијә наһагдан ган ахсын, ики тәрәфдән дә чох адам өлсүн?! Кәл, икимиз дөјүшәк, ким үстүн кәлсә о галиб һесаб едилсин!

Фәтәли хан дејир:

— Мән Дәрбәнди алмаға кәлмишдим. Амма мәғлуб олдум. Чүнки габағыма киши гүдрәтли гыз чыхды.

Онлар Дәрбәнд галасынын уча бүрчүндә гоша дајанырлар. Тути Бикә белә дејир:

Дәрбәнд үстү барыды,
Әлчатмаз, јухарыды,
Дүшмән кәлсә басылмаз,
Тәк дејил, архалыды.

Елин гәһрәман оғлу Фәтәли хан вә икид гызы Тути Бикә һаггында онларла белә рәвајәт, нәғмә вардыр. Бунлардан бир гисми топланмышса, чох һиссәси һәлә дә халгын арасында јашамагдадыр. Бунлар халгын икид оғлу вә гәһрәман гызы һаггында үрәк сөзләридир, кәнч нәслә төвсијәләридир.

III

XIX ӘСРИН ЕЛ ГӘҺРӘМАНЛАРЫ ВӘ ТАРИХИ ГӘҺРӘМАНЛЫГ ДАСТАНЛАРЫ

Бәллидир ки, XVIII әсрдә вә XIX јүзиллијин әввәлләриндә Азәрбајчан өз тәсәррүфаты вә сијаси мүнасибәтләри е'тибары илә ваһид бир өлкә дејилди. Һәмин вахта гәдәр ајры-ајры феодал ханлыглардан ибарәт олан Азәрбајчан һәмишә харичиләрин ајаглары алтында тапдаланыр, јералты вә јерүстү сәрвәтләри сојғунчулар тәрәфиндән дашынараг јад өлкәләрә апарылырды. Буна көрә дә халг бу басгынлардан чаныны гуртармаг үчүн мөһкәм арха, даими вә нүфузлу истинадкаһ ахтарырды. Азәрбајчанын узагкөрән, ағыллы дөвләт хадимләри ничат јолуну Русија илә бирләшмәкдә көрүрдүләр. Онлар јахшы билирдиләр ки, Русијанын һимајәси алтына кирмәк өлкәни феодал басгынларындан хилас едәчәк вә бәрбад шәклә дүшмүш игтисадијјаты галдырмаг мүмкүн олачагдыр. Бу саһәдә илк аддымы губалы Фәтәли хан атыр. О, 1787-чи илдә Петербурга сәфир көндәрәрәк Губа ханлығынын Русија һимајәсинә кечирилмәсини хаһиш едир. Гарабағ ханы Ибраһим Хәлил хан да Русијанын тәрәфинә кечмәјин тәрәфдары олур. Бу ишдә шүбһәсиз онун вәзири М. П. Вагифин бөјүк ролу олмушдур. Әһмәд бәј Чаваншир јазыр: «...1805-чи илин мајында, ханлығын сәрһәдиндә, Күрәкчај саһилиндәки дүшәркәдә (Јелизаветполун 20 верстлијиндә) кнјаз Сисијанов Гарабағ ханлығынын Рус императоруна сәдагәти һаггында андыны гәбул етди... Ибраһим ханын тә'киди илә һәмин јерә бир гәдәр бундан әввәл Нуха ханлығыны идарә етмәјә тә'јин едилмиш күрәкәни Сәлим хан да кәлир. О да һәмин шәртләрлә вә өз һимајәсиндәки чамаатла бирликдә Рус императорунун тәбәәлијини гәбул едир. Һәмин ил октјабрын 25-дә Шуракәлли Будаг Султан вә декабрын 25-дә Ширванлы Мустафа хан да Рус тәбәәлијини гәбул едирләр»[1].

---

[1] Әһмәдбәј Чаваншир. Гарабағ ханлығынын тарихи, Бакы, 1961, с. 45.

Нәһајәт, өтән јүзиллијин башланғычында онлар арзуларына чатырлар. Азәрбајчан ханлыглары 1801—1828-чи илләр арасында Русија тәркибинә дахил олур. Бунунла да ханлыг үсул-идарәси ләғв едилир. Доғрудур, бу илләр әрзиндә Иран вә Түркијә бир нечә дәфә Азәрбајчана һүчум етмиш, лакин бу һүчумлар нәтичәсиз галараг онларын мәғлубијјәтинә сәбәб олмушдур. Нәһајәт, 1828-чи илдә Түркмәнчај сүлһ мүгавиләнамәси бағланыр вә Русија илә Иран арасында сәрһәд мүәјјән едилир, мөһкәм гоншулуг иттифагы јарадылыр.

Бүтүн бунларын ән бөјүк әһәмијјәти халгымызын харичи басгынлардан азад олмасы иди. М. Ф. Ахундов бу сијасәти алгышлајараг јазырды: «...Рус дөвләтинин һимајәси сајәсиндә биз ишғалчы гошунларын кечмишдәки сонсуз басгынларындан вә таланларындан хилас олдуг вә нәһајәт, раһатлыг тапдыг»[1].

Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасы онун игтисадијјатыны танынмаз дәрәчәдә дәјишдирди. Өлкәдә кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары артды. Азәрбајчан өз сәрвәтләри илә дүнја базарына ајаг ачмаға башлады. Үмумијјәтлә, Азәрбајчан халгы бундан сонра рус халгы илә әлагәләрини мөһкәмләндирәрәк, өз ичтимаи вә милли гурулушу уғрунда мүбаризәдә онун симасында өзүнүн бөјүк мүттәфигини, вәфалы достуну, мүдафиәчисини тапды. Рус халгына, рус мәдәнијјәтинә, рус дилинә рәгбәт кетдикчә артырды. Азәрбајчанын јазычылары вә мәдәнијјәт хадимләри илә рус јазычылары вә зијалылары арасында сых достлуг әлагәси јараныр вә кетдикчә мөһкәмләнирди. А. А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, Г. Б. Закир вә башгалары рус мәдәнијјәти вә рус дилинин әһәмијјәтиндән дөнә-дөнә данышдыглары кими; рус шаир вә јазычыларынын да Азәрбајчан мәдәнијјәтинә марағы артырды. М. Ј. Лермонтов Азәрбајчанда олдуғу заман досту Рајевскијә көндәрдији мәктубунда јазмышды: «Татар (Азәрбајчан) дилини өјрәнмәјә башламышам. Франсыз дили Авропада зәрури олдуғу кими, бу дил дә бурада вә үмумијјәтлә, Асијада зәруридир».

Азәрбајчан халгынын габагчыл нүмајәндәләри кетдикчә мүтәрәгги рус ичтимаи фикринин маһијјәтини даһа дәриндән дүшүнүр; рус вә Азәрбајчан халглары

---

[1] «Әкинчи» гәз., 1875, № 2.

арасында мәдәни әлагәләрин мөһкәмләнмәсиндә рус дилинин һәлледичи рол ојнадығына инанырдылар. Лакин Азәрбајчанын Русија илә бирләшмәсинин мүтәрәгги чәһәтини гијмәтләндирмәклә онун башга тәрәфини унутмаг олмаз. Ахы чаризмин Загафгазија өлкәләриндә апардығы сијасәт биринчи нөвбәдә рус мүлкәдарларынын вә јени јаранмагда олан рус буржуазијасынын мәнафејини күдүрдү. Чаризм өз игтисади һөкмранлығыны Азәрбајчанда мөһкәмләтмәк үчүн бу өлкәдә биринчи нөвбәдә сијаси чәһәтдән гәләбә чалмағын зәрури олдуғуну һисс едирди. Мәһз буна көрә дә чаризм, В. И. Ленинин гејд етдији кими, Загафгазијаны әввәлчә сијаси, сонра исә игтисади чәһәтдән фәтһ етмишди[1].

Өз һакимијјәтини Гафгазда мөһкәмләдән чар Русијасынын һәрби вә инзибати бүрократлар дәстәси өлкәни әсрләр боју бу јерләрдә јашајан халгларын милли хүсусијјәтләрини, онларын тарихи ән'әнәләрини, һәјат вә мәдәнијјәтләрини нәзәрә алмадан идарә едирди. Кениш халг күтләләринин әлејһинә чеврилмиш ганунлар, империјада чохдан бәри һөкм сүрмәкдә олан гәддар идарә үсулу, ејнилә бураја да көчүрүлүрдү. Чарын фәрманына әсасән ајры-ајры губернија вә гәзаларын башында јерли әһалинин хүсусијјәтләри илә таныш олмајан мә'мурлар дурурду. Һәр јердә өзбашыналыг вә рүшвәтхорлуг һөкм сүрмәкдә иди. Әслиндә чар мә'мурларыны Азәрбајчан зәһмәткешләринин милли хүсусијјәтләри марагландырмырды. Чаризмин бу дөврләрдә учгарларда вә о чүмләдән Азәрбајчанда апардығы сијасәт, тәһкимчи кәндлиләр илә мүлкәдарлар арасындакы зиддијјәти даһа да кәскинләшдирирди. Өз һакимијјәтини мөһкәмләтмәјә чалышан чаризм биринчи нөвбәдә јерли мүлкәдарлара, руһаниләрә, бәј вә ханлара архаланырды. Мәһз буна көрә дә чар чиновникләри јерли торпаг саһибләринин мәнафејини мүдафиә едирдиләр. Азәрбајчан кәндлиләри икигат зүлм алтында—чар мә'мурларынын вә јерли бәјләрин зүлмү алтында әзилирди, чарын вердији фәрманлар сајәсиндә јерли мүлкәдарларын кәндлиләр үзәриндә ағалығы даһа да мөһкәмләнмишди. Истәр игтисади, истәрсә дә һүгуг чәһәтдән кәндлиләр торпаг саһибләринин там ихтијарында

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, IV чилд, с. 520.

идиләр. Өлкәдә мал вә пул дөвријјәсинин инкишафы илә әлагәдар олараг мүлкәдарларын даһа чох варланмаг еһтијачы да кет-кедә артыр, онлар исә бу еһтијачы кәндлиләрин һесабына өдәмәкдән чәкинмирдиләр.

XIX әсрдә Азәрбајчанын габагчыл ичтимаи фикир нүмајәндәләри халгын јерли һакимләр тәрәфиндән белә амансызчасына истисмар едилмәсинә гаршы өз е'тираз сәсләрини учалтмагла бәрабәр, чаризмин мүртәче мүстәмләкә сијасәтинә гаршы ачыгдан-ачыға чыхыш едирдиләр. Русијада олдуғу кими, Азәрбајчанда да кәндлиләрлә торпаг саһибләри арасында синфи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси нәтичәсиндә јаранан азадлыг һәрәкаты кет-кедә кенишләнмәјә башламышды. Бә'зән зүлмүн вә әдаләтсизлијин үзүндән, һәмчинин бәјләрдән, мүлкәдарлардан вә онларын мүдафиәчиләри олан чар мә'мурларындан наразы галан ајры-ајры кәндлиләр, дағлара, мешәләрә чәкилир, дөвләтдән кизләнәрәк бу јолла зүлмкарлара гаршы силаһлы мүбаризә апарырдылар. Халг арасында бу чүр мүбаризә дәстәләри «гачаг» адланырды. Халг һәмишә вә һәр јердә гачаглары дивандан горумуш, һөкумәтдән кизләтмишдир. Бәлкә дә «Гачағы ел сахлар» мәсәли мәһз бу сәбәбдән јаранмышдыр. Китаб аләминдә онлары «халг интигамчылары», «һәгигәт мүбаризләри», «јохсулларын һавадары», «кәндли чәнкавәрләри», «әдаләт мүчәссәмәси» кими ифадәләрлә сәчијјәләндирирдиләр.

XIX әсрдә Азәрбајчанда гачагчылыг о гәдәр артмышды ки, артыг мө'тәбәр даирәләр дә сијаси-ичтимаи характер дашыјан бу ишлә мәшғул олмаға башламышды. Гачаглар мүтләгијјәтә гаршы чыхараг һөкумәт нүмајәндәләринин тә'гибләри нәтичәсиндә өз кәндиндән гачаг дүшүр, мешәләрдә, кечидләрдә, дағларда кизләнир, дөвләт ганунларына табе олмур, мүстәгил һәјат кечирирдиләр.

Әслиндә гачагчылыг һәрәкаты кәндли һәрәкатынын мүәјјән формасы олмагла, кәндли һәрәкатынын башга шәкилләриндән анчаг дәстәләриндәки адамларын сајынын азлығы илә фәргләнмишдир. Лакин онларын апардыглары мүбаризә кортәбии вә гејри-мүтәшәккил олмушдур. Онлара һеч бир хүсуси тәшкилатдан көстәриш верилмирди. Кичик груп шәклиндә олдугларындан вә чох вахт бир-бирләрилә дил тапыб бирләшә билмәдикләриндән мүбаризәләри дә ингилаби нәтичәјә кә-

либ чыха билмирди. В. И. Ленин бу чүр авам вә шүурсуз һәрәкәт едәң дәстәләр һаггында о заман јазмышды: «Јени биркәјашајыш формаларына чан атан кәндлиләр бу биркәјашајышын нечә олмасы лазым кәлдијинә, онларын нә кими мүбаризә илә өзләринә азадлыг әлдә етмәли олдугларына, мүлкәдар торпаг саһиблијини мәһв етмәк үчүн нәјә көрә чар һакимијјәтини зоракылыг јолу илә јыхмаг лазым кәлдијинә чох шүурсуз, патриархалчасына, диванәчәсинә јанашырдылар»[1].

Әлбәттә, бунлар сәбәбсиз дејилди. В. И. Ленин онларын бу чүр һәрәкәт етмәләринин сәбәбини дә изаһ едәрәк демишдир: «Кәндлиләрин бүтүн кечмиш һәјаты онлара, ағаја вә чиновникә нифрәт бәсләмәји өјрәтмишди, лакин бүтүн бу суаллара һарада чаваб ахтармағы өјрәтмәмишди вә өјрәдә дә билмәзди»[2].

Әслиндә Азәрбајчанда авам вә савадсыз кәндли күтләси ики мәнкәнәдә даһа чох сыхылырды. Бунлардан биринчи, әсрләрдән бәри онлары итаәтдә сахлајан дин, икинчиси исә бәјләр вә мүлкәдарлар иди. Она көрә дә кәндли күтләси зүлмә вә зүлмкара гаршы анчаг кортәбии олса да силаһлы мүбаризә апармалы олурду.

Һеч бир ингилаби тәшкилата мәнсуб олмајан вә пәракәндә һалында кәзән гачаглар дәстәси гејри-мүтәшәккил вә мәһдуд олсалар да халгын дүшмәнләрини чох јахшы таныјыр вә онлара гаршы бачардыглары гәдәр мүбаризә апарырдылар. Һәтта һөкумәт өзләри дә онларла бачара билмирди. Һөкумәт идарәләри јахшы билирдиләр ки, күтлә гачаглара көмәк етмәсә, бу һәрәкаты боғмаг даһа асан олар. О заман губернијаларын рәисләри өзләри дә буну инкар етмирдиләр. Гачаглыға гаршы мүбаризә апаран рәсми даирәләрин һөкумәтә бу барәдә көндәрмиш олдуглары мәктублар билаваситә бунлары тәсдиг едир. Мәсәлән, бу мәктубларын бириндә дејилир:

«Гачагларла мүбаризә, анчаг о заман мүвәффәгијјәт газана биләр ки, әһали онлары мүһафизә етмәсин»[3].

Бунунла әлагәдар гачаглара әл тутанлара чидди чәза верилир, онлара мадди јардым көстәрәнләр сүркүн едилир, һәбс олунур вә күлли мигдарда верки вермәјә

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, XV чилд, Бакы, 1966, с. 205.
[2] Јенә орада.
[3] «Гафгаз» гәзети, 26 ијул, 1895.

мәчбур едилирдиләр. Мәсәлән, о заман Ордубад мәнтәгәсинин инзибати идарәси Јухары Әјлис вә онун әтрафында олан кәндләрдә гачаг дәстәләрилә апарылан мүбаризәнин чәтинлијини көрәрәк, белә бир гәрар гәбул етмәјә мәчбур олмушдур: «Гачаг дәстәләрини тә'гиб вә мәhв етмәк үчүн hәр ев үч кәнд әhалисинә (Тиви, Нәсиравaз вә Анзырлылара) гачаглара даhа артыг көмәк едиб, онлары кизләтдикләри үчүн үч манат хәрчдән башга, 300 манат әлавә верки гојулсун. Бунларла бәрабәр онлара е'лан едилсин ки, hәркәh кәндләрдән бири кәләчәкдә гачаглара пул көмәклији едәрсә, алынан хәрчдән он дәфә артыг чәримәләнәчәк»[1].

Көрүлән бүтүн чәза тәдбирләринә бахмајараг кәндли азадлыг hәрәкаты Русијанын дикәр учгарларында олдуғу кими Азәрбајчанда да күн-күндән артырды. О заман јалныз Азәрбајчанда јүздән артыг гачаг дәстәләри фәалијјәт көстәрирди. Бу hәрәкат јерли бәјләри вә торпаг саhибләрини, онларын мүдафиәчиләрини горхуја салан бир сыра мәшhур кәндли гәhрәманлары јетишдирмишдир ки, бунларын арасында Молла Нур, Гачаг Адыкөзәл, Гачаг Јарәли, Борчалы Сәмәд, Молла Јусиф Кәрим Әфәнди оғлу, Гара Танрыверди, Гачаг Нәби, Гачаг Кәрәм, Дәли Алы, Гандал Нағы, Гачаг Горхмаз, Һачы Тағы вә башгалары халг арасында даhа чох hөрмәт газанмышдылар.

Бунлардан бә'зиләри өз фәалијјәтләри илә нәинки Азәрбајчанда, hәтта Загафгазијада, Русијанын мәркәзиндән тутмуш та учгарлара гәдәр бүтүн ичтимаијјәтин нәзәр-диггәтини чәлб етмишди. Онлар hәмчинин Јахын Шәргдә—Иранда вә Түркијәдә дә танынмышдылар.

Гачаглара мәхсус кејфијјәтләрин ән јахшысы онларын бејнәлмиләлчи олмалары иди. Онлар бүтүн милләтләрә ејни көзлә бахырдылар. Һәтта өз дәстәләриндә дә бу көзәл хүсусијјәт өзүнү бүрузә верирди. Онларын дәстәләриндәки адамлар да мүхтәлиф милләтләрдән олурду. Она көрә дә гачаглара hамы—ермәни дә, рус да, күрчү дә, күрд дә, түрк дә, ләзки дә көмәк едир, онлары силаhла, патронла, јемәклә, кејимлә вә hәр чүр тәчhизатла тә'мин едир, горхмадан тә'гибләрдән горујурдулар. Дедикләримизи тәсдиг едән халг рәвајәтлә-

[1] Ерм. ССР МДТА, ф. 116, иш № 581, в. 1—4.

риндән башга күлли мигдарда тарихи сәнәдләр дә вардыр. Мәсәлән, о заман Нахчыван вә Тәбриз мәһәлләларында өз чәсурлуғу илә шөһрәт тапмыш Гачаг Адыкөзәлин әлә кечмәмәси һаггында чар мә'муру К. С. Аничковун Гафгазын баш һакимләриндән олан кенерал Головинә јаздығы бир мәктубда дејилир:

«Ону тутмаг һеч чүр мүмкүн дејил, чүнки Тәбриздән тутмуш Нахчывана гәдәр бүтүн әһали онун тәрәфдарларыдыр»[1].

Азәрбајчанда гачагчылыгла јанашы гулдурчулуг да олмушдур. Мәсәлән, XIX әсрин икинчи јарысында Гара Нәби адлы бириси гулдурлугда ад чыхарараг, халгын нифрәтини газанмышдыр.

Бөјүк пролетар әдиби Максим Горки һәмин гулдур Нәбинин характер хүсусијјәтләрини тәсвир едәрәк јазмышдыр:

«О, Загафгазијада 1887-чи илдә пејда олмушдур вә демәк олар ки, дүз он ил бүтүн чамаата һәдә-горху кәлмиш, онлары амансызчасына сојмуш вә әзаб-әзијјәт вермишдир. Ону Загафгазијадакы тајфаларын һамысы таныјыр вә һамысы да она лә'нәт јағдырырды. Аналар өз ушагларыны онун ады илә горхудурдулар. Хырда фырылдагчылар исә онун адындан шантаж үчүн истифадә едирдиләр»[2].

Гачаглар халгын ачыначаглы күнләриндә онлара јахындан көмәк көстәрирдиләр. Буна көрә дә марксизм классикләри өзләри дә гачаглара һүсн-рәгбәт бәсләмиш, онларын фәалијјәтини мүтәрәгги бир иш кими гијмәтләндирмишләр. К. Маркс гачагларын халг арасындакы һөрмәт вә иззәтини нәзәрә алараг јазмышдыр:

«Бу романтик гачаглар она көрә рәғбәт газанырдылар ки, онлар феодал гурулушуна, залымларын зоракылығына гаршы чыхырдылар»[3]. Онлар чәмијјәтин рүтбәли үнсүрләринә мүһарибә е'лан етмәклә, халгы онларын зүлмүндән мүдафиә едирдиләр.

Гачаглар һаггында чохлу әсәрләр јарадылмыш вә јазылмышдыр. Мүтәхәссисләрин дедијинә көрә дүнја әдәбијјатында илк дәфә бу мөвзуну гәләмә алмаг бөјүк алман шаири Шиллерә мүјәссәр олмушдур.

---

[1] Акты Кавказской Археографической комисии, т IX.

[2] М. Горький. Разбойники на Кавказе, газ. «Нижнегородской листок», 1896, № 309.

[3] К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинение, т. II с. 562.

Рус алимләриндән В. Мануjлов вә J. Холшевникова jазырлар ки: «1781-чи илдә бөjүк алман шаири Фридрих Шиллерин «Гачаглар» фачиәси чапдан чыхмышдыр. Бу фачиә «гачагчылыг» мөвзусунда олан бир чох драм, поема, повест вә романларын jаранмасы үчүн башланғыч олмушдур. Азадлыг севән, нәчиб гачаг образы бир чох jазычы—романтикләри өзүнә чәлб етмишдир»[1].

Авропада олдуғу кими, бу мөвзу бир сыра рус әдибләринин дә диггәтини чәлб етмиш, онлар да гачагларын һәjатындан бәһс едән мараглы әсәрләр jазмышлар. Бунларын сырасында А. С. Пушкинин «Дубровски», Л. Н. Толстоjун «Һачы Мурад», А. А. Бестужев-Марлинскинин «Губа jолу», «Молла Нур», А. М. Горкинин «Гафгазда гачаглар», Денис Козловскинин «Гачаг Кәрәм», В. Казачковскинин «Гафгаз гачаглары» адлы әсәрләрини көстәрмәк олар. Бунлардан әлавә, Согов фамилиjалы бир рус әдиби Еминаға Һачыәлиjевлә таныш олмуш, ондан Борчалы гачаглары һаггында мараглы рәвајәтләр топламышдыр. Бу рәвајәтләрдән бир гисми Борчалы гачагларындан олан Сәмәд бәjә һәср едилмишдир. Мараглыдыр ки, һәмин китабын редактору Лев Николаjевич Толстоj олмушдур[2].

Әлбәттә, jалныз Азәрбаjчанда, Загафгазиjада, Русиjада деjил, XVIII—XIX әсрләрдә демәк олар ки, Авропанын эксәр өлкәләриндә, Јахын Шәргдә вә Асиjада гачаглыг һәрәкаты күтләви шәкил алмышды. Мәсәлән, Инкилтәрәдә Робин Гуд, Словакиjада Јаношик вә Михала Вдовтса, Түркиjәдә Гара Чакычы, Украjнада Довбуш вә Кармелjук, Күрчүстанда Марабдлы Арсен, Азәрбаjчанда Молла Нур, Гара Танрыверди, Гачаг Нәби, Гачаг Кәрәм, Гандал Нағы вә башгалары өз дөврүндә халгын бөjүк һөрмәтини газанмышлар. Мәһз она көрә дә халг өз һавадарлары һаггында нәғмәләр гошмуш, һекаjәләр, нағыл вә дастанлар jаратмыш, чәсур бир гәһрәман кими онларын адларыны әбәдиләшдирмишдир. Јарадылмыш бу сәнәт абидәләриндә онлар халгын һавадары, әдаләтли һаким, дар күндә инсанларын көмәjинә чатан вәтәнпәрвәр кими тәсвир олунмушлар.

---

[1] А. С. Пушкин. Дубровски, Бакы, 1960, с. 102.
[2] Согов. Эминага Борчалинский (воспоминание бывшего разбойника), под редакцией Л. Толстого, Тула, 1915.

«МОЛЛА НУР». Белə гачаглардан бири дə Молла Нурдур. Будур, дағ кəндлəриндə ачлыгдыр. Белə бир күндə Гачаг Молла Нур халгын карына кəлир. «О, ачлыг вахты Ширвандан кəтирилəн бүтүн буғда тајаларындан раһдар алыр вə апарыб дағ кəндлəриндə əн касыб адамлара пајлајыр»[1]. Елə буна көрə дə Молла Нуру тутмаг үчүн һөкумəтин ајырдығы пул мукафаты кəндлилəри марагландырмыр. «Молла Нур исə һəр јердə өзүнə сығыначаг тапыр, əкəр онун үстүнə кизли бир һүчум һазырланырса, вахтында хəбəр тутур»[2].

Молла Нур тарихи шəхсијјəтдир. О, XIX əсрин биринчи јарысында Губа зонасында фəалијјəт көстəрмəклə, əсасəн Шамахы вə Дəрбənд арасында һəрəкəт едирмиш. Бу икид һаггында тəфсилатлы мə'луматы о заман Дағыстана вə Загафгазијаја сəјаһəт етмиш көркəмли рус профессору И. Березин јазмышдыр. Мүəллиф 1850-чи илдə Казанда чап етдирдији «Путешествие по Дагестану и Закавказью» адлы əсəриндə јазыр ки, о, Ширвандан Дағыстана кəлəн карван јолунда, Тенкин кечидиндə гачаглыг етмəклə, кəлиб-кедəнлəрдəн көмрүк алырды. Бу гачаг дөвлəтлилəр үчүн горхунч, јохсул вə мəзлумлар үчүн исə инсанпəрвəр иди[3].

Молла Нурун фəалијјəти о заман Загафгазијаја кəлмиш бир сыра сəјаһəтчилəрлə јанашы көркəмли рус јазычыларынын да нəзəр-диггəтини чəлб етмишдир. Узун мүддəт азəрбајчанлылар арасында јашамыш А. А. Бестужев-Марлински Молла Нурун һəјаты илə јахындан таныш олмуш вə өз əсəрлəриндə она јүксəк гијмəт вермишдир. Мүəллиф өзүнүн «Молла Нур», «Губа јолу» вə с. əсəрлəриндə Молла Нуру о гəдəр аличəнаб вə һуманист бир шəхсијјəт кими тəсвир етмишдир ки, һəтта сонралар Гафгаза кəлмиш рус əдиблəриндəн В. И. Немирович-Данченко вə мəшһур тарихчи Гафгазшүнас В. А. Потто Дəрбəндə кəлəркəн, бу əтрафда јашлы адамларла сөһбəт етмиш вə һəмин гочаларын сөјлəдиклəринə əсасəн Бестужевин Молла Нурла јахын дост олдугларыны вə тез-тез көрүшдүклəрини гејд етмишдир.

А. А. Бестужев-Марлински Молла Нурун бөјүк шөһрəт саһиби олдуғуну, хүсусилə, русларла достлуғуну вə

---

[1] А. А. Бестужјев-Марлински. Губа јолу, «Азəрбајчан» журн., 1964, № 5, с. 63.

[2] Јенə орада.

[3] И. Березин. Путешествие по Дагестану и Закавказию, Казань, 1850. с. 126.

онлара бөјүк рәғбәт бәслədијини тәсвир едәрәк, «Губа јолу» әсәриндә јазмышдыр:

«Бурада гулағымы Молла Һурла долдурублар. Бүтүн ешитдикләримдән belә бир нәтичә чыхара биләрәм ки, бу гачаг өз сәнәтини чох көзәл өјрәнибмиш. Әкәр о, Губадан Шамахыја кедән тачирләри өлдүрмәк, јахуд сојмаг фикринә дүшсәјди, онлары горхудар, бу јолла кедиб-кәлмәји онлара тәркитдирәр вә бунунла да өз күндәлик рүсумундан (кичик олса да) мәһрум ола биләрди. Одур ки, инди һәр кәс дәрә илә јол кедәндә өзөзүнә дејир: «Чох күман ки, мән Молла Нура раст кәлмәјәчәјәм, әкәр раст кәлсәм дә ејби јохдур... Инди һамы архајын кедир вә һеч кәс дә онунла растлашдығындан бир о гәдәр шикајәтләнмир, чүнки, онун дүзлүјү дилләрә дүшмүшдүр»[1].

Бу халг гәһрәманынын фәалијјәти јалныз бәдии әдәбијјатда дејил, фолклорда да өз әксини тапмышдыр. Онун һаггында бир сыра көзәл нәғмәләр, гошмалар, рәвајәтләр вә дастан јарадылмышдыр. Һәмин дастанын бир варианты Азад Нәбијев тәрәфиндән топланмыш вә «Азәрбајчан дастанлары» китабына дахил едилмишдир[2].

«Молла Нур» дастанындан бәһс едән Азад Нәбијев јазыр: «Молла Нур» дастаны мараглы сүжет үзәриндә гурулмагла дастанчылыг ән'әнәләринә тамамилә ујғундур. Доғрудур, «Гачаг Нәби», «Гачаг Кәрәм», «Гандал Нағы» вә с. гәһрәманлыг сүжетләри кими о да классик гәһрәманлыг дастаны сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишдир, лакин халгын арзу вә истәји уғрунда вурушан, әмәкчи халгын хошбәхтлијинә севинән, бу амал уғрунда чарпышан Молла Нур бир гәһрәман кими өз мүбаризәсиндә јенилмәздир».

Шүбһәсиз, китаба дахил олан дастанларын топланмасында Азад Нәбијев бөјүк әмәк сәрф етмиш вә хејирхаһ иш көрмүшдүр. Лакин бурадакы дастанлардан бә'зиләринин топланмасында тәләсиклијә јол верилмишдир. Хүсусилә, «Молла Нур» дастанынын Губа-Дәрбәнд әтрафында даһа кениш вә формалашмыш вариантлары мөвчуддур. Китаба дахил едилмиш голлар исә, бизчә

---

[1] Р. Рүстәмзадә. М. Горки вә Гачаг Кәрәм, «Азәрбајчан» журн., 1964, № 5, с. 138.

[2] Азәрбајчан дастанлары, Бакы, 1977, с. 145.

«Молла Нур» дастанынын биринчи вә сонунчу һиссәләридир. «Короғлу» дастанында олдуғу кими, бурада да биринчи гол тәрчүмеји-һал характери дашыјыр вә әсасән нәсрлә верилир. Голларын галанында исә мүтләг ше'р нүмунәләри олмалыдыр. Чүнки Азәрбајчан дастанларынын әсас хүсусијјәтләриндән бири онун нәсрлә нәзмин нөвбәләшмәси принсипинә әсасланмасыдыр. Азад Нәбијев өзү дә буну инкар етмир. О јазыр: «Ашығын дедијинә көрә дастан ше'р нүмунәләри илә зәнкин олмушдур. Лакин һәмин нүмунәләр ашығын һафизәсиндә галмамышдыр».

«Молла Нур» дастанындан бәһс ачан Вагиф Вәлијев бу нүмунәни мәшһур гачаг һаггында олан илк епик әсәр кими јүксәк гијмәтләндирмишдир. Ејни заманда о, «Молла Нур» дастанында ичтимаи әдаләтсизлијә гаршы мүбаризәнин сөнүк тәсвир олундуғуну гејд едәрәк, јазмышдыр:

«Шүбһәсиз, бу шәрәфли иш давам етдириләчәк, «Молла Нур» дастанынын даһа камил варианты нәшр едилиб охучулара чатдырылачагдыр»[1].

«БОРЧАЛЫ СӘМӘД БӘЈ». XIX әсрдә Борчалы гәзасында мәшһурлашмыш гачаглардан бири дә Борчалы Сәмәд бәј олмушдур. О, тәхминән 1815-чи илдә Күрчүстанын Борчалы гәзасынын Фахралы кәндиндә варлы бир аиләдә доғулмушдур. Ичарәјә көтүрдүјү торпағын веркисини вермәдији үчүн ону бәрк инчидирләр. О, бунун әвәзиндә әсл күнаһкары—гәза приставыны өлдүрүб гачаг дүшүр. Лакин тәчрүбәсиз олдуғундан тез әлә кечир вә сүркүнә көндәрилир. Сүркүндән гачан Сәмәд бәј башына бир нечә кәндли балаларыны да топлајыб гачагчылыға башлајыр. Әввәлчә Борчалы әтрафында, сонра Газах—Диличан тәрәфләрдә һәрәкәт едир. Чидди тә'гибләр нәтичәсиндә Ирана, Күрдүстана вә Түркијәјә кечир. Түркијәдә Сәмәд бәјин јахын досту Ашыг Шенлик онлары тә'гибләрдән горујур. Түрк полис идарәси бунун үстүндә Ашыг Шенлији инчидир. О исә гачагларын ким олдугларыны сазла-сөзлә сөјләјир. Ашыг Шенлик бунунла әлагәдар «Сәмәд бәј» дастаныны јарадыр.

Дастан мараглы сүжет үзәриндә гурулмушдур. Дикәр гачаг дастанларында олдуғу кими, бурада да әсә-

---

[1] В. Вәлијев. Азәрбајчан гәһрәманлыг дастанлары, Бакы, АДУ нәшријјаты, 1980, с. 74—75.

рин әсас апарычы гәһрәманы дөврүндән, заманәсиндән, јерли һакимијјәтдән наразы галан бир икиддир. О һәр шејдән әввәл, шәхсијјәтинин тапдаланмамасы үчүн приставларын гаршысында ачизлик көстәрмир, онлардан халгын интигамыны алыр. Һәтта тутулуб сүркүнә көндәриләндә дә фағыр-фүгәранын гејдинә галыр, онлара өјүд-нәсиһәт верир:

Чәрхи фәләк дөндәрибди тахтымы,
Ағламағын нәф'и вармы дүнјада.
Гисас гијамата галмаз дејибләр,
Һејфә-һејиф дә галармы дүнјада?..

Газаматдан гачыб кәлән Сәмәд бәјә хәбәр верирләр ки, пристав чамааты јаман инчидир, көз вериб ишыг вермир. Буну ешидән Сәмәд бәј кағыз јазыб пристава көндәрир:

Әчәлин кәлибди, кәлмәни сөјлә,
Чамаатнан бир дә ишин олмасын!
Аллаһлыг едирсән көјдә кәзкинән,
Јер бизимди, јердә ишин олмасын!..

Әслиндә Сәмәд бәј задәкан силкинә мәнсубдур. Борчалы бәјләриндән, бәј аиләсиндәндир. Лакин о, һаггы наһагга вермир, әдаләти тапдалајанлардан интигам алыр, дәстә дүзәлдәрәк мешәләрә чәкилир. Бу, бир нөв бизә А. С. Пушкинин «Дубровски» әсәринин гәһрәманыны хатырладыр. Дубровски дә задәкандыр. О, өз ганунн маликанәсинә саһиб ола билмәдији үчүн иши мәһкәмәјә верир. Мәһкәмә исә күчлүләрин тәрәфини сахлајыр, әдаләтсиз һөкм чыхарыр вә Дубровскинин мүлкүнү Тројекурова верир, она «бәраәт» газандырыр. Мәһкәмәнин әдаләтсиз һөкмүндән кәндлиләр гәзәбләнир. Дубровскинин башчылығы илә мешәјә чәкилир вә гачаг олурлар. Сәмәд бәјин дәстәси кими, онлар да һеч кәси өлдүрмүр, јалныз варлылары гарәт едирләр.

«Борчалы Сәмәд бәј» дастанынын мүәллифи Ашыг Шенлији һәр шејдән әввәл һәјәчанландыран өлкәдәки кәркин вәзијјәт, бәј вә мүлкәдарларын өзбашыналығы, кәндлиләрин һүгугсузлуғу, приставларын вә мәһкәмәләрин зоракылығы олмушдур. Әслиндә бунлары һөкумәт өзү дә дәрк едир вә билирди ки, бәјләр өзбашыналыг, пристав вә мәһкәмәләр исә зоракылыг едир. Лакин бу пис әмәлләрин гаршысы алынмырды. Belә бир вәзиј-

јəти характеризə едəн кенерал Јермолов јазмышдыр: «...Татар (Азəрбајчан—Р. Р.) дистансијалары Борчалы, Газах вə Шəмшəддиндə ағаларын гара чамаат үзəриндəки һакимијјəти о дəрəчəјə чатмышдыр ки, нəтичəдə гара чамаат... тамамилə гул һалына салынмышдыр».

Чох да бөјүк һəчмдə олмајан «Борчалы Сəмəд бəј» дастанында сəнəтин зүлмə, сəнəткарын исə зүлмкара галиб кəлмəси бəдии бојаларла чанландырылмышдыр.

«ГАРА ТАНРЫВЕРДИ» ДАСТАНЫНДА ХАЛГЛАР ДОСТЛУҒУ.

Бу дастанын мүхтəлиф вариантлары вə һəр вариантын өз ады вардыр. Белə ки, «Бозалганлы Танрыверди», «Гачаг Танрыверди», «Гара Танрыверди» вə саирə. Бунлардан ики варианты—«Гара Танрыверди» вə «Танрыверди» нəшр олунмушдур. Бу нүмунəлəр арасында фəргли чəһəтлəр нəзəрə чарпса да идеја вə мəзмун һəр икисиндə демəк олар ки, ејнидир. Бу дастанларын баш гəһрəманы Гачаг Танрывердидир.

Танрыверди Исмајыл оғлу 1837-чи илдə Азəрбајчанын Товуз рајонундакы Јухары Бозалганлы кəндиндə јохсул бир аилəдə доғулмушдур. Аллаһгулулар нəслинə мəнсуб олдуғундан һəмјерлилəри она Аллаһгулу оғлу Танрыверди дə дејирлəр. Атасы Исмајыл Аллаһгулу оғлу башга ушаглары кими Танрывердини дə јохсуллуг үзүндəн варлы бир адама нөкəр вермишдир.

Дејилəнə көрə, он илə јахын нөкəрчилик едəн Танрывердини ағасы инчитмиш, тəһгир етмиш вə һаггыны вермəмишдир. Буна көрə дə Танрыверди əлинə фүрсəт дүшəн кими балта илə вуруб ағасыны өлдүрмүш, өз кəндлəринə гајытмышдыр. Əлачсызлыгдан Товузда Сүлејман бəјə нөкəр олмаға разылыг вермишдир. О заман Сүлејман бəјин дөвлəт јанында бөјүк һөрмəти вар имиш. Буна көрə дə һеч кəс онун гапысындан нөкəрини тутмаға чəһд көстəрмирмиш. Буну баша дүшəн Танрыверди 5 илдəн артыг Сүлејман бəјин сүрүсүнү отармышдыр. Ону даһа арајыб-ахтармадыгларыны көрəн Танрыверди Сүлејман бəјдəн муздуну алыб кетмəк истəмишдир. Сүлејман бəј исə нə онун һаггыны вермиш, нə дə чобанлыгдан азад етмишдир. Тəнкə кəлмиш Танрыверди һагг вə муздуну алмадан Күрчүстана гачмышдыр. Ону нə гəдəр арајыб-ахтарсалар да тапа билмə-

мишләр. Беләликлә, о өз доғма кәндиндән гачаг дүшмүшдүр[1].

Танрыверди һаггында рәсми мә'лумат Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Тарих Архивиндә сахланылыр. Бурада онун һаггында хејли дөвләт сәнәди вардыр. Бу сәнәдләрдә онун фәалијјәти, етдији «чинајәтләр», гыса тәрчүмеји-һалы вә саир мә'луматлар гејд олунмушдур.

Халг арасында Танрыверди һаггында онларла мараглы рәвајәт вардыр. Тәәссүф ки, онлар бу күнә кими топланыб чап едилмәмишдир. Бу, «чох тәһлүкәли» гачаг һаггында һөкумәт хүсуси көстәришләр вермиш, һәтта ону өлдүрмәк үчүн пул мүкафаты да ајырмышдыр.

Рәсми сәнәдләрдән көрүндүјү кими Танрыверди гачаг дүшдүјү күндән бир нәфәр дә олса, касыба, јохсула саташмамышдыр. Лакин јерли мүлкәдарлара, варлылара, залымлара вә онларын мүһафизәкарларына гаршы амансыз мүбаризә апармышдыр. Мәсәлән, о, 1885-чи илдә Тифлис губернија дистансијасынын рәиси Кнјаз Вагнадзени ону тә'гиб етдијинә көрә өлдүрмүшдүр. Рәһим Һүсејнов јазыр ки, һөкумәт Бозалганлы Танрывердинин тутулмасы һаггында хүсуси әмр вермишди. Бозалганлы Танрывердини мәһв етмәкдән өтрү губернатор (Накашидзе) һәтта Гачаг Кәрәмин бағышланмасына белә һазыр иди. Бундан өтрү губернатор Аллаһјар бәј Зүлгәдәров васитәсилә Бозалганлы Танрывердини мәһв етмәк үчүн Кәрәмдән сөз алмаг истәјирди. Аллаһјар бәј Зүлгәдәров Кәрәмин јанына кәлиб ону бу ишә разы салыр. Анчаг Кәрәм шәрт гојур ки, кечә өз дәстәсилә губернаторун евинә кедәчәкдир.

Кәрәм кечә саат 12-дә губернаторун евинә дахил олур. Губернатор Кәрәми гәбул едиб сөз верир ки, әкәр Танрывердини өлдүрсә она мүкафат верәчәкдир. Кәрәм разы олур, ики түфәнк вә 200 патрон истәјир. Өзү дә Танрывердини јахын заманда өлдүрәчәјинә сөз верир. Кәрәм истәдијини алыб кетмәк истәјәркән Аллаһјар бәј дејир: «Кәрәк губернатору алдатмајасан, Танрывердинин башыны кәтирәсән».

Кәрәм исә белә чаваб верир: «Аллаһјар бәј, мән көпәк оғлуларыны танырдым, амма сән кимисин көрмә-

[1] Рәвајәти 1885-чи илдә анадан олмуш Товуз рајонунун Хатынлы кәнд сакини, Танрывердинин јахын гоһумларындан Көјчә Әмраһ оғлу Һачыјев данышмышдыр.

мишдим. Сән дүшүнмәлисән ки, Танрыверди мәним атамын достудур вә мән һеч вахт она бир зијан вермәрәм. Мәнә түфәнк вә патрон лазым иди ки, онлары да алдым. Инди гој ону сәнин губернаторун, стражникләрин тутсунлар[1].

Гачаг Танрыверди 1885-чи илин август ајында Ағдам јахынлығында бөјүк бир дәстә илә габаглашыр. Шиддәтли атышма баш верир. Атышма заманы дүшмән тәрәфдән хејли адам тәләф олур. Нәһајәт, бу вурушмада Танрыверди дә ағыр јараланыр. О, һәмин илин август ајынын 13-дә вәфат едир[2]. Јерли әһали бу чәсур игидин чәсәдини Ағдамын јахынлығындакы гәбиристанлыгда дәфн едир.

Ел сәнәткарлары вә ашыглар Гачаг Танрывердинин адыны бир сыра нәғмә, рәвајәт вә дастанларда әбәдиләшдирмишләр. Бунларын ичәрисиндә Гараханлы Ашыг Вәлинин «Танрывердинин Түркијә сәфәри», Ашыг Гәһрәманын «Танрывердинин Гарабағ сәфәри», Дурсун Гараоғлунун «Танрывердинин Күрдүстан сәфәри» адлы поетик рәвајәтләри, һабелә, Бозалганлы Ашыг Һүсејнин «Танрыверди» дастаны даһа чох диггәтәлајигдир.

«Гара Танрыверди» дастаныны Ашыг Һүсејн ингилабдан әввәл јаратмышдыр. Лакин ашығын өз сағлығында чап едилмәмишдир. Ашығын сөзләри илә десәк, о бурада «тарихдә ваге олмуш реал бир һадисәни» тәсвир етмишдир.

Ахтарышлар белә гәнаәт доғурмушдур ки, «Гара Танрыверди» дастанынын илк топлајычысы Һәнәфи Зејналлы олмушдур. Лакин нәдәнсә бу топлама иши чап едилмәмишдир. 1966-чы илдә дастан бир даһа Товуз рајонунун Бозалганлы кәндиндә јашајан Ашыг Гәдирин ифасындан јазыја алыныб 1967-чи илдә чап едилмишдир.

«Гара Танрыверди» дастаны марагла бир мәзмуна вә идејаја маликдир. Бурада Гара Танрывердинин јерли бәјләрә, мүлкәдарлара вә онларын мүһафизәкарларына гаршы апардығы мүбаризә әкс олунмушдур. Башга тарихи гәһрәманлыг дастанларында олдуғу кими, бурада да гәһрәманлар игид, гочаг, бејнәлмиләлчи, чә-

---

[1] Р. Гусейнов. Очерки революционного движения в Азербайджане, Баку, 1926, с. 42.

[2] Күрчүстан ССР МДТА, ф. 12, иш № 323.

сур вә галибдирләр. Дастанда Танрыверди образы о гәдәр зәнкин, о гәдәр гүввәтли верилмишдир ки, биз истәр-истәмәз гоч Короғлуну хатырлајырыг. Короғлу кими о да халгын дүшмәнләринә—ағалара, бәјләрә, кнјазлара, приставлара вә началникләрә гаршы вурушур. Әслиндә Танрыверди јохсул кәндли баласыдыр. Илк дәфә көзүнү ачандан ачыначаглы һәјата, зүлмә мә'руз галан Танрыверди һәјаты өзүнә ән мүгәддәс мүәллим билмиш, һагсызлыға гаршы амансыз силаһа чеврилмишдир. Инди о, дәстәјә башчылыг едир, мүхтәлиф силаһлардан истифадә етмәји, дүшмәнлә гаршы-гаршыја вурушмағы бачарыр. Онун силаһа сарылмағынын әсасыны нә гарәт һәвәси, нә һакимијјәт ешги, нә дә шәхси шөһрәт арзусу тәшкил едир. Бунлар онун үчүн мәгсәд дејилдир. Онун јалныз бирчә арзусу вардыр: нә залым, нә дә ки, зүлм олсун, кәндли дә инсандыр, гој о ағыр веркиләр ады алтында сојулмасын, һамынын доланмасына имкан јарадылсын, һәр кәс өз әмәјинин бәһрәсини јесин...

Танрыверди тәк дејилдир. Онун јанында Дөвләтхан, Јусиф, Нәсиб кими чәсурлар, икидләр вардыр. Онлар да Танрыверди кими јохсул кәндли балаларыдыр. Ејни заманда онлар һәјатда јашамыш реал тарихи шәхсијјәтләрдир. Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Тарих Архивиндә сахланылан бир сәнәддә Танрывердинин дәстәсинин сијаһысы верилмишдир. Орада јазылмышдыр:

1. **Аллаһверди Аллаһгулу оғлу** — Танрывердинин гардашыдыр, өзү дә Бозалганлы кәндиндә јашајыр, өз гардашынын дәстәсиндә вурушур.

2. **Нәсиб Усуб оғлу** — Бозалганлы кәнд сакини (Танрывердинин дәстәсиндән).

3. **Исмајыл Бајрам оғлу** — (Гарагојунлу кәнд сакини, Танрывердинин дәстәсиндә вурушур)[1].

Онларын һәр бири мүәјјән сәбәб үзүндән елиндән-обасындан гачаг дүшәрәк, Танрывердинин дәстәсинә гошулмуш вә бөјүк фәалијјәт көстәрмишләр. Онлар јалныз өзләрини мүдафиә үчүн вурушмамыш, халгын һәјатыны тә'мин етмәк наминә, һагг-әдаләт уғрунда мүбаризә апармышлар. Бу тарихи гәһрәманлар јери кәлдикдә дүшмән дәстәләри илә тәк-тәнһа вурушмағы да бачарырмышлар.

---

[1] Күрчүстан ССР МДТА, ф. 12, иш 19.

Доғрудур, нә Танрывердинин вә нә дә онун јолдашларынын елми, саваді вар иди. Онлар јохсул балалары олдугларындан тәһсилин нә олдуғуну билмәмишләр. Лакин бунунла белә, онлар халг күтләләринин ролуну чох јахшы баша дүшүрдүләр. Она көрә дә һәр јердә вә һәр заман халгы ешидир, онларын диләјини һәјата кечирмәјә чәһд көстәрирдиләр. Мәсәлән, Танрывердијә билдирирләр ки, пристав кәндлиләри инчидир. Дејир, ја гачаглары тутун бизә верин, ја да бәхтиниздән күсүн! Буну ешидән Танрыверди атланыб бирбаша Товуза—Һүсејн бәјин евинә кәлир вә она билдирир ки, өзүм өз ајағымла јанына кәлмишәм, һүнәрин варса мәни тут. Амма фағыр-фүғәра илә ишин олмасын. Пристав Һүсејн бәј Танрывердинин горхусундан бир даһа кәндлиләри инчитмир.

Танрыверди јалныз өз һәмјерлиләринин мүдафиәчиси дејилди. О, ејни заманда бүтүн садә адамлара—дининдән, миллијјәтиндән асылы олмајараг һамыја көмәк едир. Мараглы чәһәт бурасындадыр ки, тарихи гәһрәманлыг дастанларынын апарычы сурәтләри ачыг-ашкар бејнәлмиләлчидирләр. Онлар дин, шәриәт танымыр, бүтүн милләтләрә һөрмәт едирләр. Бунунла әлагәдар дејә биләрик ки, «Гара Танрыверди» дастанында халглар достлуғу, бејнәлмиләлчилик даһа күчлүдүр. Бурада верилмиш Хамој, Калактион, Киви, Арташ, Дөвләтхан күрд, күрчү, ермәни халгынын нүмајәндәләридир. Һәтта дастанда дост Дағыстан халгынын өвладлары да вардыр. Онлар һәр јердә, хүсусилә дар күндә бир-бирләринә арха олуб, көмәкләринә чатырлар.

Гачаг Танрыверди һаггында јарадылмыш дастан Азәрбајчан, күрчү, ермәни, күрд вә Дағыстан халглары арасында гардашлығы, достлуғу тәрәннүм едән ән јахшы фолклор нүмунәсидир.

Халглар достлуғу мөвзусунда халгын арзу вә истәкләрини тәрәннүм едән әсәрләр јаратмаг һәр «сәнәткарын хөрәји» дејилдир. Узагдан-узаға дост һесаб етдијин халгын һаггында ешидиб јазмаг тәбии олмаз. Белә әсәр мејдана кәлсә дә чох сөнүк вә чылыз көрүнәр. Һеч бир охучунун зөвгүнү охшамаз, мараглы олмаз. Саһибинә дә һеч бир шөһрәт кәтирмәз. Бунун үчүн сәнәткар јазмаг истәдији халгын руһуну, зөвгүнү, тәбиәтини, адәт-ән'әнәләрини, мәишәтини дәриндән өјрәнмәлидир. Узун илләр һәмин халгын ичәрисиндә јашамалы, мә'-

нэви аләми илә гајнајыб-гарышмалыдыр. Белә сәнәткарлар аз олмамышдыр. Бунларын сырасында Хәстә Гасымы, Сајат Нованы, Мискин Бүрчүнү, Ашыг Әләскәри, Шәмкирли Һүсејни, Ашыг Әсәди вә башгаларыны көстәрмәк мүмкүндүр. Онлар өз милли ән'әнәләри илә јанашы Загафгазијанын дикәр халгларынын адәтән'әнәләрини, тәбиәтини, мә'нәви аләмини дә өјрәнмиш, бунлары өз јарадычылыгларында әкс етдирмишләр. М. Ибраһимов јазыр ки: «Кәнардан, китаблар васитәсилә өјрәнмәклә һеч бир сәнәткар башга бир халгын руһуну, зөвгүнү, тәбиәтини Сајат Нова кими доғру вә долғун, мә'налы вә көзәл әкс етдирә билмәз»[1].

Азәрбајчан ашыгларынын I вә II гурултајынын нүмајәндәси олмуш, Әмәкдар инчәсәнәт хадими Бозалганлы Ашыг Һүсејнин јарадычылығында халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик идејасы хүсуси јер тутур. О, Загафгазијанын бир сыра рајонларында олмуш, Ермәнистана кедәрәк о халгын адәт вә ән'әнәләрини өјрәнмиш, ермәни ашыглары илә көрүшмүш, Ермәнистан торпағында Ашыг Әләскәрлә дејишмиш, Күрчүстаны гарыш-гарыш кәзмиш, күрчү көзәлләринә тә'рифнамәләр демишдир. Бүтүн бунлар көстәрир ки, «Гара Танрыверди» дастанындакы халглар достлуғунун тәрәннүмү билаваситә Ашыг Һүсејн Бозалганлынын Күрчүстан, Ермәнистан, Дағыстан халгларына олан дәрин, сәмими һөрмәтиндән доғмушдур. О, бу халглар һаггында ајрыајры шәхсләрдән—муасирләриндән ешидиб өјрәндикләрини гәләмә алмышдыр. О, Дағыстаны, Күрчүстаны, Ермәнистаны кәзиб доланмыш, һәфтәләрлә бу торпагларда гонаг галмыш, мәчлисләр кечирмишдир. Онлардакы сәдагәти дујмуш, меһрибанчылығы, һуманизми, бејнәлмиләлчилији көрмүш вә бундан сонра бу гаршылыглы достлуғу тәрәннүм едән бир сыра көзәл, ири вә кичик һәчмли әсәрләрини јаратмышдыр. «Гара Танрыверди» дастаны да бу нүмунәләрдән бирилир.

«ГАЧАГ НӘБИ» ДАСТАНЫНДА ЗҮЛМ ВӘ ӘДАЛӘТСИЗЛИЈӘ ГАРШЫ ХАЛГ Е'ТИРАЗЫНЫН ИН'ИКАСЫ. Бүтүн гәһрәманлыг дастанлары кими «Гачаг Нәби» дастаны да илк дәфә ајры-ајры нәғмә—гошмалардан ибарәт олмуш, сонра бу гошмалар рәвајәтләрлә бирләшәрәк дастан шәклинә дүшмүшдүр. Һәтта

[1] М. Ибраһимов. Сечилмиш әсәрләри, III чилд, Бакы, 1972, с. 356.

ингилабдан әввәл бу гошмалар «Нәби» һавасында ифа едиләрәк кениш јајылмышды. О заман Гори семинаријасынын мә'зунларындан олан П. Востриков илк дәфә «Гачаг Нәби» дастаны илә марагланараг, ону топламыш вә бир парча «СМОМПК» мәчмуәсинин 42-чи нөмрәсиндә дәрч етдирмишдир. Лакин дастаны ингилабдан сонра илк дәфә Әлиһејдәр Таһиров топламыш вә ајрыча китабча шәклиндә бурахдырмышдыр.

Һәчмчә кичик олан бу китабчада «Гачаг Нәби» дастаны чох јығчам вә поетикдир. Әсл тарихи гәһрәманлыг дастаныдыр.

Дастанын ән мүкәммәл нәшри Әһлиман Ахундова мәхсусдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра исә бу дастан Һәсән Гасымов тәрәфиндән топланараг чап едилмишдир. Лакин «Гачаг Нәби»нин сон вә һәм дә мүкәммәл нәшри јенә дә Әһлиман Ахундовун ады илә бағлыдыр. Бу нәшрдә 26 гол вардыр. Әлбәттә, «Короғлу»ја нисбәтән бунлар бир гәдәр сөнүкдүр. Лакин буна бахмајараг, «Короғлу» епосунун тә'сири илә јаранмыш мараглы тарихи гәһрәманлыг дастаныдыр. Бу дастан әсасында Азәрбајчанын бир сыра јазычы вә шаирләри мараглы әсәрләр јазмышлар. Бунларын сырасында Мәммәд Раһимин «Гачаг Нәби» поемасыны, јазычы-драматург М. Һ. Тәһмасибин «Нәби» әдәби киноссенарисини, С. Рәһимовун «Ајналы» повести вә «Гафгаз гарталы» романыны, Һәсән Гасымовун «Дағлара чәкилди» повестини, Ч. Бәркүшадын «Боз атын белиндә» романыны, Әли Вәлијевин «Тунч атлы» әсәрини көстәрмәк олар. Лакин бүтүн бу әсәрләрин идеја, мәзмун вә сүжетиндәки јахынлыг—мүәллифләрин ејни мәнбәдән, «Гачаг Нәби» дастанындан фајдаланмалары илә әлагәдардыр. Буну әдәби тәнгид дә е'тираф етмишдир. Мәсәлән, Һәмид Араслы дастандан бәһс едәркән көстәрмишдир ки, бу дастан әсасында Сүлејман Рүстәм «Гачаг Нәби» адлы пјес јазмышдыр.

Нәби тарихи шәхсијјәтдир. О, тәхминән 1854-чү илдә Губадлы рајонунун Моллу кәндиндә анадан олмушдур. Атасы Ало киши бәјләрин, голчомагларын торпагларында ишләјиб једдибаш күлфәтини чәтинликлә доландырырмыш. Еһтијач үзүндән ушагларыны варлылара нөкәр вермиш, ачындан өлмәмәләри үчүн чох вахт музд да алмырмыш. Башга ушаглары кими Нәбини дә елә кичик вахтындан өз кәндләриндә бир варлыја—

Кәрбәлајы Чәфәрә нөкәр вермишдир. Муздурлугла боја-баша чатан Нәбини атасы евләндирмәк гәрарына кәлир. Өз һәмјерлиси Ханәлинин гызы Һәчәри Нәбијә алмаг истәјир. Лакин Ханәли киши бунун әвәзиндә Алодан чохлу башлыг тәләб едир. Алонун исә буну вермәјә күчү чатмыр. Нәби бундан хәбәр тутур. Әһвалаты Һәчәрә дә билдирир. Һәчәр дә Нәбини ушаглыгдан таныјырды. Она сәмими һөрмәт бәсләјирди. Бу хәбәри ешидәндән сонра Нәбинин тәклифинә разы олур вә һәр икиси гошулуб гачырлар.

Нәби һәр сөзүндә, һәрәкәтиндә истисмарчыларын, бәјләрин, голчомагларын әлејһинә чыхырды. Буну ешидән варлылар фитнәкарлыг едиб Нәбини тутдурурлар. Газамата салындығы заман Нәби билир ки, ону Сибирә сүркүн едәчәкләр. Буна көрә дә о, Корус һәбсханасындан гачыр. Нәбини тутмаг үчүн һәр јерә адам салырлар, лакин ону тапа билмирләр.

Тәхминән 1870-чи илдән е'тибарән Нәби елиндән, обасындан гачаг дүшүр, һөкумәтдән кизләнир. Елә һәмин вахтдан да ағалара, бәјләрә, приставлара, ханлара гаршы мүбаризә апарыр вә өмрүнүн сонуна гәдәр јохсулларын мүдафиәчиси олур, онлары чар вә мүлкәдар зүлмүндән горујур. Чәфәр Чәфәров јазыр: «Нәби мүлкәдарлара, тачирләрә вә чар мә'мурларына раһатлыг вермир, онлары һәр јердә тә'гиб едир, өлдүрүр, әлә салыр. Гәфләтән бу вә ја дикәр кәндә кәләрәк Нәби кәндлиләрин шикајәтләрини динләјир, веркиләри ләғв едир вә ја бу веркиләрин Нәби тәрәфиндән алындығы һаггында онлара гәбз верирди.

Чар һөкумәти Нәбијә гаршы узун мүддәт мүбаризә етмиш, онун үзәринә бөјүк сүвари вә пијада дәстәләри көндәрмишсә дә бир нәтичә әлдә едә билмәмишдир. Халг өзү Нәбијә јардым едирди вә онун күчү дә бунда иди»[1].

Дастандакы һадисәләр үчүнчү шәхс тәрәфиндән нәгл олунур, гошмалар исә дастан гәһрәманларынын дилијлә верилир. Һалбуки, бу гәһрәманларын шаир вә јахуд да ашыг олмадыглары, өзләриндән ше'р демәдикләри мә'лумдур. Лакин халг јарадычылығы ән'әнәсинә ујғун олараг, дастанда ону дејән икидин, образын ады чәкилир:

---

[1] **Ч. Чәфәров. Азәрбајчан драм театры, Бакы, 1951, с. 239.**

Дағылмаз галајам, јарылмаз дағам,
Фәгирин, јохсулун нә гәдәр сағам
Јолунда хидмәткар, дашгын ирмағам,
Алар гүввәт, күчү елиндән Нәби,
Ел-обаны салмаз дилиндән Нәби!

Нәғмәнин ким тәрәфиндән гошулдуғу мә'лум дејил, лакин бу нүмунә «фәгирин, јохсулун јолунда хидмәткар, дағылмаз гала вә јарылмаз бир дағ» олан Нәбинин дилиндәндир.

Әһлиман Ахундовун вердији мә'лумата көрә «Гачаг Нәби» нәғмәләринин чох һиссәсини онунла ејни вахтда јашајан Ашыг Әһмәд демишдир. Мүәллифин дедијиндә бир һәгигәт олса да, һәр һалда бу нәғмәләрин јаранмасында бизә мә'лум олмајан башга мүәллифләрин дә зәһмәти аз олмамышдыр. Корус мәктәбинин мүдири П. Востриковун јаздығына көрә һәмин нәғмәләр Гачаг Нәбинин шә'нинә дүзәлдилмишдир[1]. Нәбини көрмүш Әкбәр Нурмәммәдов исә гејд едир ки: «Гачаг Нәби касыбларын һалына чох галырды, онларын һалыны сорушур вә пул верирди. Биз Гачаг Нәбинин бу јахшылығыны көрүб, она белә гошма дејирдик:

Гачаг Нәби Шаһбулагда дурубдур,
Бәнөвшә бығларын далда бурубдур.
Һардасан, һардасан, ај телли Нәби?
Иренкин ләләдир, бил, телли Нәби!

Белә мисалларын сајыны артырмаг да олар. Көрүндүјү кими бу нәғмә вә рәвајәтләр јалныз бир-ики нәфәрин јарадычылығы дејил, үмумхалгын ортаг малыдыр.

«Гачаг Нәби» дастаны да бирдән-бирә јаранмамышдыр. «Короғлу» епосу кими «Гачаг Нәби» дастаны да әввәлчә гәһрәманлыг нәғмәләриндән ибарәт олмуш, сонра исә ел сәнәткарлары тәрәфиндән дөнә-дөнә ишләнәрәк дастан шәклинә дүшмүшдүр. Бунунла белә тәдгигатчыларын дедији кими: «Гачаг Нәби» дастаны өз сәләфләринә нисбәтән һәлә чох кәнчдир, јарымчыг вә нөгсанлыдыр. Ше'р формалары бурада нөгсанлы, бә'зән ибтидаидир. Бунун сәбәби, һәлә онун үзәриндә дәрин јарадычылыг просеси кетмәдијиндәндир. Вахт кечәр, дахили мәзмун е'тибары илә там епохаһы әһатә едән бу дастаны да ашыгларымыз кечмишин ән јүксәк бәдии вә култур абидәләри—өлмәз дастанларымыз сәвијјәсинә галдырарлар. Һәләлик о, хам материал һалында-

[1] СМОМПК, Тифлис, 1912, № 42, с. 37.

дыр. Маһир бир устад, јахуд бир нечә устад онун сүжетинин композисијасыны «Короғлу» кими јүксәк гәһрәманнамәјә чевирәчәјинә һеч бир шүбһә јохдур»[1].

Дастанын ән характерик чәһәтләриндән бири онун бејнәлмиләл руһда јарадылмасыдыр. Бурада Нәби халглар арасында һеч бир фәрг көрмүр. Онун үчүн күрд дә, ләзки дә, азәрбајчанлы да, рус да, ермәни дә, күрчү дә, фарс да, түрк дә бирдир.

Дастандан мә'лум олур ки, Нәбинин анасы Көзәл, Алонун далынча Коруса кәләндә Нәби һәлә анадан олмамышды. О, еlә бу күнләрдә—тәхминән нојабрын әввәлләриндә Ашот кирвәнин евиндә дүнјаја кәлир. Һәтта Нәбинин адыны да кирвәси Ашот гојур. Ало газаматдан гуртарандан сонра Ашот кирвә ушаг үчүн адгојду күнү кечирир. Гонаглыға кәләнләр ушағын ады илә марагланыр. Ало әлини Ашот кирвәјә сары узадыб бу суаллара гысача чаваб верир:

— Бабасы дуран јердә мән нә дејә биләрәм?

Һамы Ашот кирвәјә бахыр. Ашот кирвә ајаға галхыб дејир:

— Бәли, ушағын адыны мән гојачағам[2].

Көрүндүјү кими, дастанда халглар достлуғунун тәрәннүмү тәсвир олунан илк һадисәләрдән башлајараг габарыг бир шәкилдә верилмишдир. Бу, елә бир дөврә тәсадүф едир ки, халглар һәбсханасы олан чар Русијасында милли мәсәлә чох кәскин бир проблем кими гаршыја чыхмышды. Өлкәдә мүхтәлиф милләтләрин ваһид бејнәлхалг орду һалында бирләшәчәјиндән горхуја дүшән чар һөкумәти һәр чүр фитнәкарлыға әл атыр, јени-јени васитәләр ахтарыб тапырды. Ашот илә Алонун кирвәлији, Аллаһверди илә Имамвердинин гоншулуғу, Баһадырла Сонанын севишмәси һөкумәт органларыны ваһимәјә салырды. Мәһз буна көрә дә мүхтәлиф милләтләр арасында нифаг салмаг, тә'тилләр тәшкил етмәк, јәһуди таланлары, ермәни-мүсәлман гырғынлары төрәтмәк үчүн һөкумәт чидди-чәһд көстәрирди.

Дастанда ермәни халгы илә Азәрбајчан халгы арасындакы јахынлыг бир сыра башга епизодларда да өз әксини тапмышдыр. Лакин бунлар өтәри олмајыб, образ-

---

[1] Азәрбајчан әдәбијјаты декадасы, Бакы, 1940, с. 109—110.

[2] Гачаг Нәби (топлајаны Һ. Гасымов), Бакы, 1960, с. 6—7.

лы бир диллә, инандырычы, објектив бир формада гәләмә алынмышдыр.

Бир тәсадүф нәтичәсиндә Нәби Корус газаматына дүшүр. Чох әзијјәт чәкдији үчүн бурадан гачмаға имкан ахтарыр. Бир кечә Нәби салындығы камеранын гапысыны дөјүр. Үрәјиндә доландырыр ки, гапычыны өлдүрүб бурадан гачсын. Гапычы ермәни дилиндә Нәбијә чох мүлајим чаваб верир. Нәби ермәни дилини чох јахшы билдијиндән она ермәничә дејир:

— Ахперчан, мәни биртәһәр гуртарсана!

Гапычы дејир:

— Нечә гуртарым, а гадан алым... өзүн билмирсән ки, бу, чох чәтин ишди.

Лакин онлар биртәһәр дил тапыб данышыр, нәһајәт, гапычы Нәбини газаматдан бурахыр.

Бурадакы сәмимијјәт, достлуг, чәсарәт ифачы—јарадычы сәнәткарын дили илә чох көзәл үмумиләшдирилмишдир. Белә бир әгидәни образлы вә објектив, инандырычы тәсвир етмәк исә һәр сәнәткара нәсиб олмур.

«Гачаг Нәби» дастанынын әсас гәһрәманы Нәбидир. Бүтүн һадисәләр онун әтрафында чәрәјан едир. О, залымларын аллаһы, мәзлумларын исә пәнаһы кими тәсвир едилир. Дастанын әсас идејасы зүлм вә әдаләтсизлијә гаршы халг е'тиразынын ин'икасыдыр. Бурада Нәби заманәсинин ијрәнч адәтләринә гаршы чыхыр, голузорлулары касыбларын өврәтләринә, гызларына саташмаға гојмур. Јохсуллардан верки јығылмасыны гадаған едир, күнаһсыз јерә һәбс олунанлары дардан гуртарыр, касыблара пул верир, әл тутур, парча пајлајыр, бәјләрдән, һампалардан, приставлардан зәһмәт адамларынын интигамыны алыр. Һәр јандан әли үзүләнләр, әлачы кәсиләнләр, һөкумәтдән көмәк үмидини итирәнләр, наәлач галанлар Нәбијә пәнаһ кәтирир, залымлары онун ады илә һәдәләјир, горхудурлар.

Будур, Әсәд адлы бир ағанын ики нөкәри вардыр. Онлардан биринин ады Меһди, о бирисинин ады исә Балакишидир. Балакишинин арвады Баһар чох көзәл олдуғундан Әсәд аға она вурулур. Өз нөкәринин арвадыны бошатдырыб өзүнә арвад етмәк истәјир. Лакин елдән ар етдији үчүн әрли гадыны алмаға горхур. Әввәлчә әрини өлдүртмәк, сонра да арвадыны алмаг фикринә дүшүр. Балакишини дидәркин едир, арвады исә зорла кәтиртдириб евиндә кизләдир. Лакин сәда-

гәтли Баһар она арвад олмаг истәмир. Әлачы һәр јердән кәсилир. Әсәд ағанын о бири нөкәри Меһдијә јалварыр ки, бу дәрди Гачаг Нәбијә чатдырсын. Һадисәдән хәбәр тутан Нәби кечә илә Әсәд ағанын гапысыны кәсир, Баһары азад еләјир. Нанкорлуг етдији үчүн, башгасынын арвадына саташдығы үчүн Әсәд ағанын тәпәсинә бир күллә чахыб чәһәннәмә васил едир.

Бу епизодда XIX әср Азәрбајчан бәјләринин өз шәхси еһтираслары хатиринә етдикләри вәһшиликләр вә халгын бу вәһшиликләрә нифрәти габарыг шәкилдә тәсвир олунмушдур.

Јетим гыз олан Баһарын башына кәлән бу мүсибәтләрә һәмин дөврләрдә јарадылмыш бир сыра јазылы әдәбијјат нүмунәләриндә дә раст кәлирик. Баһарын бу вәзијјәти Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндәки Зејнәбин агибәтини јада салыр. Лакин әсәрдә Зејнәбин кимсәсизлијиндән истифадә едән Худајар бәј ону өзүнә арвад едирсә, јетим гызын—Баһарын дадына чатан икид Гачаг Нәби ону Әсәд бәјин пәнчәсиндән хилас едир.

Халг сәнәткарлары Баһар образында зәманәсиндән үз чевирән, ичтимаи гурулушун ејбәчәрликләринә нифрәт едән, баш вермиш кәндли азадлыг һәрәкатына рәғбәт бәсләјән намуслу, мәрд вә мүбариз кәндли гызларыны тәсвир етмәклә, бунларын симасында Азәрбајчан гадынларынын ән јахшы сифәтләрини нүмајиш етдирмишләр. Баһарын бүтүн изтираблары, Балакишијә олан мәһәббәти јолунда һәр шејә дөзмәси надүрүст Әсәд ағанын үрәјини һеч дә јумшалтмыр, әксинә, ону даһа да гудузлашдырыр. Баһар исә бүтүн варлығы илә она гаршы, көһнә әхлага гаршы үсјан едир.

Халг дастанларында тәсвир едилән бу кими мотивләр көстәрир ки, истисмарын, синифли чәмијјәтин олдуғу шәраитдә гадын ләјагәти тапдаланмагла, она анчаг биоложи варлыг кими јанашылмышдыр.

Ингилабдан әввәл гадынларын бу вә ја дикәр мәсәләләрдәки һүгугунун тапдаланмасыны нәзәрә алараг В. И. Ленин демишдир:

«Һарадакы мүлкәдарлар, капиталистләр, тачирләр вар, орада һәтта гануна көрә дә гадынларын кишиләрлә бәрабәр һүгугу ола билмәз»[1].

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 30-чу чилд, с. 346.

Бу һүгугсузлуг исә онлары мүбаризәјә сәсләјир вә силаһа сарылмаға мәчбур едирди. Ингилабдан әввәл Гачаг Нәбинин сәдагәтли јолдашы Һәчәр ханым, тәбризли Зејнәб паша вә Рүстәмә кими гадынларын силаһа сарылыб әдаләтсизлијә гаршы мүбаризә апармалары дедикләримизә ән јахшы нүмунәдир.

Јаделлиләрә вә залымлара гаршы мүбаризәдә Азәрбајчан гадынлары тарихә парлаг сәһифәләр аз јазмамышлар. Онлар өз доғма јурдуна һәдсиз сәдагәт бәсләмиш, әрләри, гардашлары, оғуллары илә бирликдә чијин-чијинә вериб өз азадлыг вә истиглалијјәтләрини мәрдликлә горумушлар.

XII әсрин сону вә XIII јүзиллијин биринчи јарысында Азәрбајчан Атабәјләр дөвләтинин сијаси һәјатында мүһүм рол ојнајан вә јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризәдә фәал иштирак едән гәһрәман гадынларымыздан бири дә Атабәјләр дөвләтинин ахырынчы ханы Өзбәјин (1210—1225) арвады Меһрчан ханым олмушдур. Бу ағыллы вә фәрасәтли гадын әјјаш әринин фәрсиз олдуғуну көрәрәк дөвләтин харичи сијасәтинә башчылыг етмиш, өзүнүн бөјүк дөвләт хадими олдуғуну көстәрмишдир.

Шаһ Исмајыл Хәтаинин арвады Тачлы бәјим әри илә чијин-чијинә харичиләрә гаршы вурушмуш, мәғлубијјәтә дүчар олмуш Шаһ Исмајылын бәдбинләшмәсинә јол вермәмиш, ону мүбаризәјә руһландырмышдыр.

Көркәмли дөвләт хадими Фәтәли ханын арвады Тути Бикәнин ады тарихдә Азәрбајчан гадынларынын чошгун вәтәнпәрвәрлијинин, икидлик вә јенилмәзлијинин парлаг нүмунәси кими гејд едилир.

Азәрбајчанын јаделли ишғалчылардан тәмизләнмәси вә бүтүн өлкәнин ваһид дөвләт әтрафында бирләшдирилмәси уғрунда фәдакар бир мүбариз кими танынан Рүстәмә XIX әсрин 50-чи илинин баһарында көстәрмиш олдуғу мүстәсна мәрдлик вә гочаглығы илә бүтүн мүасирләрини һејрәтә салмышдыр.

Азәрбајчан гадынлары сырасында XIX әсрин икинчи јарысында Загафгазија халглары арасында шөһрәт тапмыш Гачаг Нәбинин арвады Һәчәрин дә ады вардыр.

Һәчәр Ханәли гызы 1860-чы илдә индики Губадлы рајонунун Ашағы Моллу кәндиндә, кәндли аиләсиндә анадан олмушдур. О, һеч бир тәһсил көрмәмиш, ушаглыг-

да јолда-јамачда гојун-гузу отармагла мәшғул олмуш, һәмјерлиси Нәби илә достлуг етмишдир. Атасынын наразы олмасына бахмајараг 15 јашында она гошулуб гачмышдыр.

Нәбијә әрә кетдикдән сонра әлинә силаһ көтүрән Һәчәр онунла бирликдә гачаглыг етмишдир. О, узун илләр чөлләрдә, ат белиндә јашамышдыр. Әзаб-әзијјәтләрә бахмајараг, Нәби илә бәрабәр халгын дүшмәнләринә гаршы амансыз мүбаризә апармышдыр. Гәһрәман гадынларымызын икидлик ән'әнәләрини давам етдириб ән јүксәк зирвәјә галдыран Һәчәрин ады инди мүбариз Азәрбајҹан халгы үчүн бир ҹәнкавәр гадын символуна чеврилмишдир.

Гадын һүгугунун тапдаландығы бир чағда зәһмәткеш күтләнин мәнафеји уғрунда Һәчәр ханымын апардығы силаһлы мүбаризә тәгдирәлајиг бир тәшәббүс олмушдур. О өз дүшмәнләри илә киши ләјагәти илә вурушмуш, һеч заман тәслим олмамышдыр. Бөјүк әзијјәтләрлә гаршылашмыш бу гәһрәман гадын һагг-әдаләт уғрунда апардығы мүбаризә үстүндә дәфәләрлә газамата салынмышса да өз ирадәсиндән дөнмәмишдир. 1895-ҹи ил 25 октјабр тарихли «Гафгаз гәзети» јазмышдыр ки, Нәби Коруса кәлиб Һәчәрин һәбсдән азад едилмәсини гәза рәисиндән тәләб едир. О билдирир ки, һәркаһ Һәчәр бурахылмаса һәбсхананы дағыдыб ону азад едәҹәкдир. Һәмчинин гәзет јазмышдыр ки, Нахчыван вә Зәнкәзур гәза рәисләри һәбсхананын дағыдылмасындан горхуб Һәчәри бурахмаға мәҹбур олмушлар (11—28 октјабр 1895).

Гәзетин вердији бу мә'лумат дастанда да өз әксини тапмышдыр:

«Һәчәр хәстәләндијиндән Нәби ону Дүлүс кәндиндә өз јахын досту Аршакын евиндә гојур. Кәнддә һамы ону Аршакын кирвәсинин гызы һесаб едир.

Бир күн Һәчәр бағa кәзмәјә чыхыр. Бир мәлик дә она тамаша едирмиш. Архалығын алтындан Һәчәрин тапанчасы көрүнүр. Мәлик бармағыны дишләјиб өз-өзүнә дејир: «Ај киди, бизим бу ара гызларында тапанчазад олмаз, јәгин елә бу Гачаг Нәбинин арвады Һәчәр ханымдыр». Беләликлә, чуғул атыны миниб, Коруса началникин дәфтәрханасына јетишиб, началник Ҹәфәргулу бәјә хәбәр верир. Ҹәфәргулу бәј бөјүк бир атлы дәстәси илә Дүлүс кәндинә кәлир. Һәчәри һәбс едиб га-

замата салыр. Бир нечә күн көзү јолда галан Һәчәр Нәбини көмәјә чағырыр:

Газамат истиди, јата билмирәм,
Дүшмәним күчлүдү, бата билмирәм.
Ајагда гандалаг, гача билмирәм.
Мәним бу күнүмдә кәләсән, Нәби!
Газамат далыны дәләсән, Нәби!

Хәбәри ешидән Нәби өз дәстәси илә кәлир, Һәчәри газаматдан гуртарыр».

Бәлли олдуғу кими Һәчәр ханым газамата бир дәфә јох, бир нечә дәфә салынмышдыр. Онун гадынлығына һөрмәт гојмајан приставлар, гәза рәисләри, бәјләр, мә'мурлар Һәчәрә дөзүлмәз ишкәнчәләр вермиш, күнләрлә, ајларла һәбсханада сахламышлар. Онун һаггында олан сөһбәтләр дастанын әсас гајәсини тәшкил етмишдир:

«...Шәфи бәј Һәчәри Коруса апарыб газамата салды. Ајағына гандал, бојнуна күндә вурдурду. Бәјләрин кефләри дуру иди. Елә билирдиләр Нәбинин сағ әлини кәсибләр... Ону прокурор-силисчи, началник о гәдәр инчидирдиләр ки, Һәчәр лап чанындан безикиб өлүмүнү көзүнүн алтына алыр. Нәбини јадына салыб деди:

Атылдым галаја, дүшдүм кәмәндә,
Ајагда гандалаг, бојнумда күндә,
Һеч кимсә көрмәсин мәни бу күндә,
Мәним бу күнүмдә кәләсән, Нәби!
Газамат далыны дәләсән, Нәби!»

Икид Һәчәрин һаггында јарадылмыш шифаһи әдәбијјат нүмунәләриндән бәһс едән Һәмид Араслы демишдир:

«Һәчәрин мүбаризәсини гүввәтли бир дил илә тәрәннүм едән халг өз гәһрәман гызынын сурәтини гәдим дастан ән'әнәләри әсасында јарадыр».

Һәчәр ханым һәм дә исмәтли, намуслу бир гадындыр. Мәрдлији вә гочаглығы илә јанашы онун намуслу гадын олмасыны, әринә садиг галмасыны тәсдиг едән онларла хатирә вә рәвајәтләр сөјләнмәкдәдир. Дастанда бу чәһәтә дә ајрыча јер верилмишдир: «Хаин Сәфтәр Һәчәри күдүрдү. Онун Гарадағда Мәһәммәдин евиндә ајрыча бир отагда галдығыны билир. Атыны миниб дүз Әһмәд ханын сарајына тәрәф јортмаға башлајыр...

Әһмәд ханын оғлу Нијазы Һәчәри чох көрмүшдү, онун лалә кими алышыб-јанан јанаглары јадындан чыхара билмирди. Һәмишә арзу еләјирди ки, Нәби өлдүрүләјди, Һәчәри мән алајдым. Атыны миниб онун јанына кәлир. Һәчәр јашајан евин гапысына јахынлашыб ону сәсләјир:

— Гапыны дөјән, кимсән?..

— Мәнәм, Һәчәр ханым, ханын оғлу Нијазыјам. Сәнә гонаг кәлмишәм, гапыны ач!

Һәчәр деди:

— Сәнин кими гонаг мәнә лазым дејил, чых кет!

Нијазы деди:

— Һәчәр ханым, сәнә демәли сөзүм вар. Гапыны ач, дејим, сонра чыхым кедим...

— ...

Ханын оғлу деди:

— Һәчәр ханым, кәлмишәм сәни апарым. Сән ханлара, шаһзадәләрә лајигсән, мән рәва билмирәм ки, бир гачагда әрдә оласан.

Һәчәр бәркдән күлдү:

— Ах, белә де!..—деди,—демәк адахлыбазлыға кәлмисән? Нә јахшы, гачаглыгдан лап безмишдим. Ханзадәләрлә кеф еләмәк, ханым кими јашамаг истәјирдим...

Аға Нијазы үрәкләнди:

— Әһсән... Инди һаггын јолуну тапмысан,—деди.— Арвад кәрәк једди гат үстүндә отурсун. Әри илә мазаглашсын, ахы сән јазыг Нәби кими гачагда нә көрмүсән?

Хүласә, Һәчәр гапыны ачыр, Нијазы ичәри кирән кими Һәчәр түфәнки онун дөшүнә дирәјир. Ханын оғлунун горхудан әл-ајағы әсир. Кәкәләјиб јалварыр ки, ону өлдүрмәсин. Һәчәр она дејир:

Үрәји вермишәм бир мәрд икидә,
Тај олмаз сән кими она һәр кәдә.
Нәбини севирләр һәр бир өлкәдә,
Баб кәлмәз аслана сән тәк түлкүләр,
Батырмаз күнәши гара бүркүләр!

Үстәлик сөзлә дә деди:

— Сән мәни кимә охшадырсан? Кәнизләринизәми? Ал, бу да сәнин һәдијјән...

Онун тәпәсинә бир күллә вуруб јерә сәрди. Сәрбазлар буну көрән кими гачыб хана хәбәрә кетдиләр. Һә-

чәр дә... атыны миниб өзүнү Гарадағын әтәјиндәки башга ојмаглара верди».

Һәчәр ханым дәстәдә көзәл дост, мәсләһәтчи олмушдур. О, ејни заманда маһир нишанчы иди. Корус мәктәбинин мүдири П. Востриков јазмышдыр:

«...Гачаг Нәбинин арвадынын ады Һәчәр ханым иди. О да Нәби кими чох чәлд силаһ ишләдирди. Онун атын сүр'әтли чапарағында белә күлләси һәдәфдән јајынмырды. Беләликлә, Һәчәр ханым Нәбинин ән биринчи көмәкчиси иди»[1].

Һәчәр ханымын сәрраст атычы олмасы барәдә хејли рәвајәт вә сәнәдләр вардыр. Дәфәләрлә мүһасирәјә дүшән Һәчәри сәрраст атычылығы вәзијјәтдән гуртармышдыр. Дөјүшдә јара алса да јенә мүбаризәдән әл чәкмәмишдир. Һәтта дејиләнә көрә Нәбинин өлүмүндән сонра Һәчәр дәстәнин башында дурмушдур. О, 1919-чу илдә Губадлы рајонунун Ашағы Моллу кәндиндә өз әчәли илә вәфат етмиш вә орада дәфн олунмушдур. Онун гәһрәманлығы унудулмамышдыр. Сәнәткарлар онун адыны һәм шифаһи, һәм дә јазылы әдәбијјатда әбәдиләшдирмишләр. Инди Һәчәрин ады әдәбијјатымызда гәһрәманлыг символуна чеврилмишдир:

«Кәл Гызыл Ордуја! Сарыл бу күнә,
Парла јаз күнүнүн сәһәри кими!
Тутум үзәнкини, галх ат үстүнә,
Сән Гачаг Нәбинин Һәчәри кими!..»

Азәрбајчан Совет јазычылары Һәчәр һаггында аз әсәр јазмамышлар. Бунларын арасында Сүлејман Рәһимовун «Ајналы» повести, «Гафгаз гарталы» романы, Әли Вәлијевин «Атлы гадын» һекајәси диггәти даһа чох чәлб едир.

Азәрбајчан дастанларында бир тарихи шәхсијјәт кими тәгдим олунан гәһрәман гадынлар сырасында Һәчәр ханымын мисилсиз мөвгеји вардыр. «Китаби-Дәдә Горгуд», «Короғлу» кими дүнја шөһрәти газанмыш епосларымызда белә Һәчәр ханымын сәвијјәсинә јүксәлән икинчи бир чәнкавәр гадын јохдур. Нечә илләр ат белиндә халгын дүшмәнләринә гаршы мүбаризә апаран бу гадыны биз һәмишә ја газаматда, ја да әлиндә

---

[1] СМОМПК, 1912, № 42, с. 38.

силаһ дөјүшләрдә, вуруşмаларда көрүрүк. Һәтта о, бир нечә дәфә өз јолдашларыны да тәһлүкәдән гуртарыр.

«Гачаг Нәби» дастаны бир чох чәһәтдән «Короғлу» епосуну хатырладыр. Һәр ики дастанын мәзмуну, идеја-бәдии истигамәти, мәгсәд вә вәзифәси бирдир. Короғлу Османлы пашалары, хоткарлар, Азәрбајчан бәјләри әлејһинә, Гачаг Нәби исә чаризмә, онунла иттифага кириб халгы талан едән, јохсуллары инчидән, ачыначаглы вәзијјәтә салан јерли мүлкәдар-бәј вә һампаларын әлејһинә силаһлы мүбаризә апарыр. Короғлунун Гыраты, Дүраты олдуғу кими, Нәбинин Бозаты, Короғлунун Мисри гылынчы, галханы олдуғу кими Нәбинин дә ајналысы вардыр. Короғлунун Ејваз, Һалајпозан, Түпдағыдан, Танрытанымаз вә башга јолдашлары олдуғу кими, Гачаг Нәбинин дә Меһдиси, Шаһһүсејни, Кәрими вә башга силаһ јолдашлары вардыр. «Короғлу»да Ашыг Чүнун, «Гачаг Нәби»дә исә Ашыг Әһмәд фәалијјәт көстәрир. Һәр ики дастанын гошмаларында руһән бир јахынлыг һисс олунур. «Короғлу»да олдуғу кими бурада да дүшмәнә һәрбә-зорба демәк, икидләри дөјүшә сәсләмәк, јардымчы гүввәләри тә'риф етмәк вардыр. Короғлу өз дәлиләринә белә көстәриш верир:

Долун ат белинә, гоч дәлиләрим,
Хоткары тахтындан ендирәк һојду!
Талајаг мүлкүнү, алаг чаныны,
Евини башына ендирәк, һојду!

«Гачаг Нәби» дастанында исә Нәби дөјүш мејданында үзүнү силаһ јолдашларына тутуб дејир:

Пәләнк кими галхын, түфәнкә долун,
Бәнди-бәрәләри тез әлә алын!
Шиләјин гошуна, вәлвәлә салын!
Бу јағы дүшмәнә зәрбәләр чалаг,
Чумаг чанларыны сәнкәрдә алаг!

Көрүндүјү кими һәр ики нәғмәнин мәғзи, руһу бирдир. Һәр икиси чағырышдыр. «Короғлу» дастанында јардымчы гүввәләрдән ән әсаслысы Гырат, Дүратдыр. Она көрә дә дүшмәнләр биринчи нөвбәдә аты оғурламаға чалышырлар. Узун јоллары атла гәт едән Короғлу дүшмән үстүнә ја Гыратла, ја да Дүратла кедир. Она көрә дә атлары әзиз тутан Короғлу дејир:

Сәксән мин илхыја, сәксән мин ата,
Сәксән мин маһалдан кәлән барата,
Сәксән мин котана, сәксән мин чүтә,
Сәксән мин котанлы кала да вермә!

Шүбһәсиз ки, ата бу гәдәр јүксәк гијмәт вермәк сәбәбсиз дејилдир. Һәлә техниканын лазымынча инкишаф етмәдији бир дөврдә—орта әсрләрдә вә XIX јүзилликдә узаг мәсафәләри гәт етмәк, ағыр јүк дашымаг, дөјүшә кетмәк үчүн ата бөјүк еһтијач вар иди. Бундан әлавә, дағларда, мешәләрдә, әлчатмаз гајаларда, галын коллуг дәрәләрдә кәзән гачаг дәстәләри үчүн ат даһа чох лазым иди. Онлар ән јахшы, чәлд, ири сүр'әтлә кедән атлары сечиб минмәкдә маһир идиләр. Хүсусилә, гачаглара ат вә силаһ һәр шејдән гијмәтли иди. Одур ки, Короғлу кими Гачаг Нәби дә өз Бозатыны јүксәк гијмәтләндирәрәк, ону чәлдликдә аслана, ширә, пәләнкә бәнзәтмишдир:

Бозат, сәни сәр төвләдә бағларам,
Анд ичирәм, сәни мәхмәр чулларам!
Әјәр мәни бу дәвадан гуртарсан,
Гызылдан, күмүшдән сәни налларам!

Бүтүн бу мәрданәлик, чәсурлуг Короғлу ән'әнәләридир ки, ондан сонра јаранмыш бүтүн гәһрәманлыг дастанларында өз әксини тапмышдыр.

Дастанын сонунда Гачаг Нәбинин өлүм сәһнәси тәсвир олунур. Әслиндә онун өлүмү һаггында мүхтәлиф рәвајәтләр данышырлар. Лакин бунлардан ән әсаслысы вә инандырычысы беләдир:

1895-чи илин пајыз ајы имиш. Һавалар дәјишиб, соjуглар дүшүбмүш. Нәби јолдашлары илә мәсләһәтләшир вә онлары ики дәстәјә бөлүр. Дәстәнин биринә Һәчәр, о бирисинә исә Нәби башчылыг едир. Һәчәрин дәстәси Аразын бу тајында, Нәбинин дәстәси исә Аразын о тајында галмалы олур.

Һөкумәт органлары Нәбини әлә кечирә билмәдији үчүн суи-гәсдә әл атыр. Онун дәстәсиндә олан Кәлбәлајы Иманла Шаһһүсејни чох чәтинликлә әлә алыр вә бөјүк вәзифә, чохлу пул вә'д едирләр. Беләликлә, Шаһһүсејнлә Кәлбәлајы Иман Нәбини өлдүрмәјә сөз верир. Онлар һәмин күндән дәстәдә хаинчәсинә фәалијјәтә башлајырлар.

Бир кечә Иран мүһафизәкар дәстәси гәфләтән Нәбикилин үстүнү алыр, һәр тәрәфдән күллә јағдырыр-

лар. Вурушма хејли давам едир. Нәһајәт, хаин Һүсејн вә Кәлбәлајы Иманын фитнәкарлығы нәтичәсиндә 1896-чы илин март ајынын 12-дә Нәби Чәнуби Азәрбајчанын Ларны кәнди јахынлығында, Иран мүһафизәкар дәстәси илә вурушма заманы ағыр јараланыр вә һәлак олур.

Онун өлүм хәбәри аз вахт ичәрисиндә бүтүн Загафгазијаја, Русијаја вә Ирана јајылыр. Мүтәрәгги фикирли адамлар бу бәд хәбәрдән кәдәрләнир, Нәбинин өлүмүнә һејфсиләнирләр.

1885-чи илдә октјабр ајынын 6-да Нахчыван гәза рәислији тәрәфиндән Нәбинин дәстәсинин һәрәкәт етдији истигамәти көстәрән хәритә тәртиб олунараг Гафгазын баш һакиминә көндәрилмишдир. Хәритәдә Нәбинин дәстәсинин ән чох Зәнкәзур, Нахчыван, Иравам, Тәбриз вә Хој маһалларында олдуғу көстәрилмишдир. О заман «Гафгаз» гәзети дә һәмин чәһәти шәрһ едәрәк јазмышдыр ки, Нәби ән чох Зәнкәзур, Нахчыван, Шәрур-Дәрәләјәз, Иравам гәзаларында вә Чәнуби Азәрбајчанын Тәбриз, Сәлмас, Хој вә Маку маһалларында һәрәкәт едәрәк бәј, хан вә һөкумәт дәстәләри илә вурушмушдур. Һәмин јерләрдә Нәби бөјүк шөһрәт газанараг јохсулларын һамисинә чеврилмишдир. Бу барәдә охујуруг: «Нәби өз дәстәсилә бизим кәндә кәлди. Кәндин алтында «Јарған башы» адланан јердә онун атлары дајанараг јанларында олан гәнди, чајы, чити бизә пајлады, чохларымыза пул да вердиләр»[1].

Буну дејән Нахчыванын Маһмудабад кәнд сакини, Гачаг Нәбини көрмүш Әкбәр Нурмәммәдовдур. Шүбһәсиз, јүзләрлә бу кими нүмунәләр кәтирмәк олар. Белә һадисәләр јалныз бир кәнддә, беш кәнддә дејил, Нәбинин ајағы дәјән бүтүн маһалларда баш верирди.

Нәби нәинки касыблара әл тутур, һәтта әдаләтсизлијә, зүлмә гаршы да дөнмәдән мүбаризә апарырды. Мәсәлән, јохсул бир кишини күнаһсыз јерә тутуб һәбс едирләр. Өзүнә дә әзаб-әзијјәт верирләр. Онун һәр јандан әлачы кәсилир, Нәбини ахтарыб она пәнаһ кәтирир. Нәбијә пәнаһ кәтирән бу јохсул киши Нахчыванын Әјинли кәндиндә јашајан Аллаһверди Гәһрәман оғлу иди[2].

---

[1] **Әли Әлијев. Гачаг Нәби, «Азәрбајчан» журн., 1958, № 11, с. 175.**

[2] **Јенә орада, с. 174.**

Өз һәјатыны халгын јолунда гојан, сон нәфәсинә кими бу јолдан дөнмәјән Нәби һеч заман дүшмәнә баш әјмәмиш, һагг-әдаләт уғрунда мүбаризә апармышдыр.

Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, о, јалныз Шимали Азәрбајҹанда дејил, һәмчинин Ҹәнуби Азәрбајҹанда да ханлара вә бәјләрә гаршы мүбаризә апарырды. Бу барәдә бир сыра сәнәдләр вардыр. Бу сәнәдләрин бириндә дејилир:

«Бир чох илләр әрзиндә Нәби халга зүлм едәнләрә ҹәсарәтлә зәрбә ендирирди. Иран вә јерли феодаллара гаршы мүбаризәдә Ҹәнуби Азәрбајҹан кәндләринә көмәк мәгсәдилә онун дәстәси Аразын о тајына кечирди. Ҹәнуби Азәрбајҹан ханлары Нәбијә нифрәт бәсләјир, ону һәр васитә илә мәғлуб етмәјә чалышырдылар»[1].

Гачаг Нәби 25 ил арасыкәсилмәдән зүлмә вә әдаләтсизлијә гаршы мүбаризә апармыш, бу мүддәт әрзиндә аз әзијјәт чәкмәмишдир. Полис идарәси мүнтәзәм ону изләмиш, тә'гиб етмишдир. Һәтта бә'зән халгын нәзәрини ондан јајындырмаг үчүн јалан шајиәләр дә јајмыш, онун тутулдуғуну вә өлдүјүнү дә гејд етмишләр. Мәсәлән, 1894-чү ил нојабр ајында полис органлары шајиә јајырлар ки, куја Нәби Ирандан Нахчывана кечдији заман тутулмушдур. Буну ешидән «Гафгаз» гәзети редаксијасы гејд едир ки, бу шајиә вахтындан әввәлдир[2].

Бүтүн бунлар Нәбинин мәрдлик вә гәһрәманлыгла апардығы мүбаризәнин нәтиҹәси иди. Бәлли олдуғу кими, Нәби бу мүбаризәдә тәк дејилди. Онун јанында гардашы Меһди, арвады Һәҹәр, достлары Ағаһүсејн, Телли Гара, Күрд Кәрәм, Аршак вә башга јохсул зәһмәткеш балалары вар иди. Онлар Нәбинин дәстәсинә тәсадүфи дүшмәмишдиләр. Онлары бу дәстәјә гошулмаға, силаһа сарылмаға заманын һөкмү, игтисади чәтинлик, һүгугсузлуг, голузорлуларын ишкәнҹәси мәҹбур етмишди. Көһнә дүнја бунлары нә мә'нәви, нә дә игтисади ҹәһәтдән тә'мин едирди. Она көрә дә онлар мүхтәлиф формаларда зәманәдән интигам алмаға чалышырдылар.

В. И. Ленин кәндлиләрин ачынаҹаглы вәзијјәтини тәсвир едәрәк јазмышдыр: «Кәндли диләнчи кими јаша-

---

[1] Азәрбајҹан тарихи үч ҹилддә, II ҹилд, с. 211.
[2] К. Талыбзадә. Горки вә Азәрбајҹан, с. 71.

маг дәрәчәсинә чатдырылмышдыр. О, мал-гара илә бир јердә јашајыр, чыр-чындыр кејир, тәрә јејирди... Кәндлиләр даим ачлыг чәкирдиләр вә кетдикчә тез-тез баш верән гытлыг заманы он минләрлә кәндли ачлыгдан вә јолухучу хәстәликләрдән гырылырды»[1].

Бүтүн бу вәзијјәти көрән Нәби өмрүнүн сонуна гәдәр Бозатын белиндә, чијниндә ајналы, гуршағында гатар залымлара гаршы мүбаризә апармыш, көстәрдији фәалијјәт нәтичәсиндә халг гәһрәманы сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Инди онун ады халг арасында зүлмә вә әдаләтсизлијә гаршы чеврилмиш мүбаризәнин символу кими јашајыр. Партија вә һөкумәтимиз Нәбинин көстәрдији фәалијјәти јүксәк гијмәтләндирмиш, онун доғулдуғу рајонда һејкәлини учалтмышдыр.

«ГАЧАГ КӘРӘМ» ДАСТАНЫНДА ТАРИХИЛИК ВӘ МУАСИРЛИК. «Мән бу һекајәдә көһнә бир икиддән данышачағам. Бир заманлар бөјүк рус әдиби Максим Горки дә онун мәрдлијиндән илһам алмыш, онун Гаф дағы кими әјилмәз, мәғрур тәбиәтини тәрәннүм етмишдир. Бу икиди ел арасында Гачаг Кәрәм ады илә танырлар[2].

Һәлә ингилабдан әввәл онун һаггында јазылмыш очерк, повест, драм, опера, нәғмә, маһны, һабелә, ел сәнәткарлары тәрәфиндән јарадылмыш гошма, кәрајлы, рәвајәт вә дастанлары бир јерә топласаг бөјүк бир хәзинә әмәлә кәләр. Мараглы бурасыдыр ки, Гачаг Кәрәм һаггында јазыб-јараданлар јалныз азәрбајчанлы әдибләр дејил, мүтәрәгги фикирли күрчү, ермәни, рус, украјна вә дикәр халгларын нүмајәндәләридир. Јазылан вә һаггында сөјләнилән бүтүн әсәрләрдә о, икид, әдаләтли һаким, бејнәлмиләлчи шәхс кими тәсвир вә тәрәннүм едилмишдир. Күрчү әдибләриндән Пуртселадзенин «Гачаг Кәрәм» операсы, Вано Мычедлишвилинин «Гачаг Кәрәм» драмы, Илја Хонелинин «Гачаг Кәрәм» очерки, журналист Суликонун Гачаг Кәрәмә һәср етдији очеррк вә һекајәләр, ермәни јазычысы Һакоп Макашјанын «Гачаг Кәрәм» тарихи романы, Денис Козловскинин «Гачаг Кәрәм» очерки, полковник В. Казанковски-

---

[1] **В. И. Ленин. Әсәрләри, IV чилд, с. 429.**

[2] **Һүсејн Мәһди. Кәрәм әфсанәси, «Азәрбајчан» журн., 1959, № 9, с. 106.**

нин «Гафгаз гачаглары» әсәри, Максим Горкинин «Гафгазда гачаглар» очерки, Н. Б. Вәзировун «Кечмишдә гачаглар» пјеси, Мирзәчамаловун «Гачаг Кәрәм» әсәри, Һүсејн Меһдинин «Кәрәм әфсанәси» һекајәси вә с. јазылар Гачаг Кәрәмә һәср олунмуш әдәби-бәдии нүмунәләрдир. Көјчәли Ашыг Мәһәммәдин «Кәрәмхан сәртиб», шаир Гул Вәлинин «Гачаг Кәрәмлә Залы хан» вә Һүсејн Гәмлинин «Гачаг Кәрәм» дастанлары бу икидин фәалијјәтини тәсвир вә тәрәннүм едир. Бундан әлавә, XIX әсрин әввәлләриндә Гафгазда, Москвада, Петербургда, Одессада, Казанда вә с. јерләрдә нәшр олунан гәзет вә журнал сәһифәләриндә Гачаг Кәрәм һаггында кичик вә бөјүк һәчмли јазылар чап олунмушдур. Әлбәттә, бунларын һамысындан бәһс етмәк мүмкүн дејилдир.

Сәмәд Вурғун, Мәммәд Ариф, Мирзә Ибраһимов, Һәмид Араслы, М. Һ. Тәһмасиб, Камал Талыбзадә, Фәрһад Фәрһадов, Вагиф Вәлијев, Паша Әфәндијев, Муртуз Мәммәдов вә башгалары Гачаг Кәрәм һаггында дәнышмыш вә дәјәрли фикирләр сөјләмишләр.

Кәрәм 1860-чы илдә Газах гәзасынын Гыраг Кәсәмән кәндиндә јохсул кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Күрчүстан ССР Дөвләт Тарих Архивиндә сахланылан 22 октјабр 1885-чи ил тарихли телеграмдан бәлли олур ки, 1885-чи илдә Гачаг Кәрәмин 25 јашы вар имиш. Онда көстәрилән тәвәллүд тарихи һәгигәтә ујғун кәлир.

Гачаг Кәрәмин атасы Моллазалоғлу Искәндәр касыб олса да дөврүнүн көзүачыг адамларындан имиш. Онун һөкумәт органларындан торпаг тәләб етмәси јерли бәјләрин хошуна кәлмәмиш, бунун нәтичәсиндә Искәндәрә бөһтан атыб һәбс етдирмиш, сүркүнә көндәртмишдиләр. Лакин о, сүркүндән гачараг Газах—Борчалы гәзаларында гачаглыг етмиш, 1884-чү илдә дүшмәнләр тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Бу һадисәдән сонра Кәрәм бир даһа кәндләриндә галмајыб, елиндән, обасындан гачаг дүшмүшдүр. Һәтта ону тә'гиб едән стражники өлдүрдүкдән сонра мешәләрә, дағлара чәкилмишдир. Бәјләрдән, мүлкәдарлардан наразы галан бир нечә дәлиганлылары да башына топлајараг халгын дүшмәнләриндән интигам алмаға башламышдыр. Әввәлләр Газах, Борчалы, Кәнчәбасар әтрафларында фәалијјәт көстәрмишдир. Сонралар исә Јереван, Иран, Түркијә, Нахчыван, Шимали Гафгаз өлкәләриндә дә һәрәкәт етмиш-

дир. Кәрәм олдуғу јерләрин сакинләри илә сых әлагә сахлајыр, өзүнә чохлу достлар газаныр, касыблара әл тутур, залымлары хәбәрдар едир, јохсуллара арха дурурмуш. Хүсусилә, бу дөврләрдә о, Диличан мешәләриндә кизләнәрәк, ермәниләрлә јахындан достлуг едир. Чох заман онларын евләриндә кечәләјир. Бир дост кими онлара һәм игтисади, һәм дә мә'нәви чәһәтдән јардым көстәрир. Бүтүн бунлар ермәни халгы арасында Кәрәмин нүфузуну даһа да јүксәлдир. Онун һаггында бу јерләрдә чохлу рәвајәт, нәғмә вә дастанлар јараныр. Бу рәвајәт вә сөһбәтләрин бир гисмини Һакоп Макашјан топлајараг, ики һиссәдән ибарәт тарихи роман јазмышдыр. Бурада о, Кәрәмин фәалијјәтиндән, тәрәкәмәләрин һәјат тәрзиндән, адәт-ән'әнәләриндән, халгларымыз арасындакы достлуг телләриндән, Кәрәмин ермәни кәндләринә көстәрдији јардымдан, онун дост вә дүшмәнләриндән бәһс едир. Мүәллиф бу әсәри 1928-чи ил мај ајынын 8-дә гәләмә алмыш вә 1930-чу илин јанвар ајында битирмишдир.

Әсәри мәшһур ермәни шаири Аветик Исаакјан диггәтлә охумуш вә бу әсәр онун әлинә икинчи дәфә (1952-чи илдә) кечәркән демишдир: «Мән бу китабы 12—13 ил әввәл охумушам. Јенә дә охумаг истәрдим»[1].

Гачаг Кәрәм һаггында даһа чох бәдии әсәр јазан күрчү әдибләридир. Бунларын сырасында илк дәфә Антон Пуртселадзе чәһд көстәрмишдир. 1885-чи илдә о, «Гачаг Кәрәм» адлы дөрд пәрдәдән ибарәт мусигили сәһнә әсәрини битирмишдир[2]. О заман Тифлисдә нәшр олунан «Дроеба» гәзети бу һадисәни шәрһ едәрәк алгышламыш вә мүәллифин бу әсәри нә үчүн јаздығынын сәбәбини ајдынлашдырмышдыр:

«Гачаг Кәрәм» чамаатын нәзәр-диггәтини о гәдәр чәлб етмишдир ки, мүәллиф дә бу әсәри јазмаға руһланмышдыр»[3].

---

[1] Әлјазмасынын ичәрисиндә Аветик Исаһакјанын ресензијасы вардыр. Ермәни дилиндә олан бу ресензијаны Низами адына Әдәбијјат институтунун әмәкдашы Исрафил Аббасов охујуб тәрчүмә етмишдир. Мүәллиф һәмин мәсәлә барәдә «Аветик Исаһакјан вә Азәрбајчан мәдәнијјәти» адлы мәгаләсиндә кениш бәһс ачмышдыр. («Азәрбајчан мүәллими» гәз., 24 октјабр, 1975).

[2] Бизә бу мә'луматы М. Ј. Чиковани вермишдир.

[3] «Дроеба» гәз., 1885, № 153 (күрчү дилиндә).

Дөрд пәрдәдән ибарәт олан бу пјесин һәр пәрдәси Кәрәмин мүәјјән бир фәалијјәтини әкс етдирир. Мәсәлән, «Тквеоба» сәһнәсиндә көстәрилир ки, консерваторијаны гуртармыш бир гыз гачаглара әсир дүшүр. О, өз кәдәрини дағытмаг үчүн опералардан парчалар ифа едир. Бунунла гачагларын рәғбәтини газаныр. Гачаглар гызын мәлаһәтли сәсиндән мәмнун олур вә Кәрәмин көстәриши илә ону әсирликдән азад едирләр.

Гачаг Кәрәм һаггында икинчи бөјүк әсәри Күрчүстан Халг ансамблынын баниси, көркәмли драматург вә јазычы Вано Јестафјевич Мчедлишвили јазмышдыр. Дөрд пәрдәдән ибарәт олан бу пјес XX әсрин әввәлләриндә јазылмыш вә илк дәфә 1912-чи илдә апрел ајынын 5-дә Тифлис шәһәриндә тамашаја гојулмушдур.

«Гачаг Кәрәм» пјесинин Тифлисдә көстәрилән тамашасы бөјүк мүвәффәгијјәт газанмыш вә бүтүн Загафгазија мәтбуатынын нәзәр-диггәтини чәлб етмишдир. Бу барәдә бир сыра ресензијалар јазылыб дәрч олунмушдур ки, бунлардан «Закавказская речь» гәзетинин вердији рә'ј даһа мараглыдыр.

В. Ј. Мчедлишвилинин «Гачаг Кәрәм» драмы сонралар Азәрбајчан дилинә дә тәрчүмә едилмиш, бир сыра јерләрдә, о чүмләдән, Газахда, Нахчыванда вә Бакыда тамашаја гојулмушдур.

Әсәр бејнәлмиләл характер дашыјыр. Тарихи гәһрәманлыг драмыдыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, әсәрин 1924—1925-чи илләрдә Газахда тамашасы көстәрилмишдир. Шаир Осман Сарывәллинин дедијинә көрә Сәмәд Вурғун да онунла бирликдә бу тамашаја бахмышдыр. Азәрбајчан тамашачыларынын рәғбәтини газандығы үчүн пјесин мүәллифини Бакыја дә'вәт етмиш вә тамашачыларла көрүшдүрмүшләр. «Бакински рабочи» гәзети бу барәдә хүсуси мә'лумат вермишдир.

Сәнәтшүнас Чәфәр Чәфәровун јаздығына көрә «Тәблиғ вә Тәнгид» театры үчүн Азәрбајчан јазычылары тәрәфиндән тәбдил едилән пјесләрдән бири дә «Гачаг Кәрәм» олмушдур.

Күрчү әдибләри Гачаг Кәрәмә һәср етдикләри пјесләрдән башга очеркләр, һекајәләр вә фелјетонлар да јазмышлар. Һәмин әсәрләр 1880—1890-чы илләрдә Тифлисдә дәрч олунан бир сыра мәтбуат сәһифәләриндә чап едилмишдир.

«Гачаг Кәрәм» һаггында рус әдибләри дә өз үрәк

сөзләрини демишләр. О заман Кәрәм Загафгазијада өз фәалијјәти илә јерли бәјләри, мүлкәдарлары вә онларын мүһафизәкарларыны горхуја салан «дәһшәтли бир туфана чеврилмишди»[1].

Кәрәм рәсми даирәләрин диггәтини чәлб етдији кими, мүтәрәгги фикирли зијалыларын да нәзәриндән јајынмамышдыр. Бөјүк пролетар әдиби Максим Горки XIX әсрин сон илләриндә јазыб 1896-чы илдә чап етдирдији «Гафгазда гачаглар» очеркиндә Гачаг Кәрәмин фәалијјәтинә хејли јер вермишдир. Јәгин ки, бу да сәбәбсиз дејилдир. Мәммәд Ариф һәмин сәбәбләрдән бирини белә изаһ едир:

«Јазыб топладығы бу халг рәвајәтләриндә әдиби һәр шејдән әввәл халг ичәрисиндән чыхмыш гочаг, үсјанкар адамлар вә бу адамлара халгын чох мәһәббәт бәсләмәси марагландырмышдыр».

М. Горки өтән јүзиллијин сонларында Загафгазијада олдуғу заман гачагчылыг һәрәкаты өлкәни бүрүмүшдү. Һәр јердә сөһбәт анчаг гачагларын көстәрдији фәалијјәтдән кедирди. Хүсусилә, Гачаг Кәрәмин Загафгазијада дәһшәтли туфана чеврилдији бир заманда о, Тифлисдә олмуш вә Кәрәм һаггындакы рәвајәтләри ешитмишдир. Һәтта бүтүн рәвајәтләрдә онун «аличәнаб гачаг» кими тәсвир едилдијини көрүб, бүтүн халглара рәғбәт бәсләјән бу икид һаггында ешитдикләрини гәләмә алмышдыр. М. Горки Гачаг Кәрәмин шөһрәтинин нәинки Загафгазијада, һәтта Шимали Гафгазда, Кубанда белә јајылдығыны көстәрмишдир:

«О јалныз Загафгазијада дејил, Кубан казаклары арасында да өз мәрдлији вә чәсурлуғу илә шөһрәт тапмыш, әфсанәви һала салынмыш гачаг кими мәшһурдур»[2].

Мараглы бурасыдыр ки, М. Горки Гафгаза кәлдији вахт Загафгазијанын демәк олар ки, әксәр мәтбуаты Гачаг Кәрәмин фәалијјәтиндән бәһс едирди. Шүбһәсиз, бөјүк әдибә бунун да тә'сири аз олмамышдыр. О заман Загафгазијанын мәркәзи олан Тифлис мүһити Гачаг Кәрәмин фәалијјәтини кениш тәблиғ едир вә күтлә арасында онун һаггында рәвајәтләр данышырдылар. Һәтта М. Горки Кәрәм һаггында ешитдији бу рәвајәт-

---

[1] «Народная воля» журн., 1885, октјабр

[2] М. Горький. Разбойники на Кавказе, «Нижегородской листок», гәз., 1896, № 309.

ләрин һамысыны өз әсәриндә әһатә едә билмәдијиндән, онлардан бә'зиләринин гыса мәзмуну илә бизи таныш едәрәк јазмышдыр:

«Күлли мигдарда ешитдијим һекајәләрдә Кәрәм инсанпәрвәр вә јахын һесаб етдији шәхсләрә бачардығы гәдәр көмәк етмәк истәјән бир адам кими верилир. О, Сигнахдан Тифлисә базара тулугда гырмызы шәраб кәтирән күрчүнүн арабасынын сынмыш чархыны дүзәлдир, тә'гибләрдән кизләнмиш бир нәфәрә ики мин манат бағышлајыр вә онун кәндинә һеч бир заман басгын етмәјәчәјинә сөз верир. О, һәмишә мүбаһисә едән ајры-ајры кәнд, аилә вә достларын арасында һәкәм олур...»[1].

Әслиндә бу, тарихән белә олмушдур. Истәр Авропада вә истәрсә дә Асија вә дикәр гитәләрдә мејдана кәлмиш гачаг дәстәләри һәмишә јохсулларын мәнафејини мүдафиә етмишдир. Мәсәлән, күрчү Гачаг Дарчија, Марабдлы Арсен, молдав Атаман Кодр, түрк Гара Фејзи, Еје Чакычы, инкилис Робин Гуд, алман Һизел, италјан Фра Дијаволо, серб Јура Јаношик, украјналы Довбуш вә Кармелјук, словак Михала Вдовтса вә башгаларыны көстәрмәк олар. Онлар халг арасында һәкәм кими танынараг, мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә апармышлар.

Башга халгларда олдуғу кими Азәрбајчан гачаглары да һәр јердә мүбаһисә едән ики шәхс арасында һәкәм олараг әдаләт мүчәссәмәси кими һәрәкәт етмишләр. Мәсәлән, Максим Горки Кәрәмин күтлә арасындакы ролундан бәһс едәрәк, демишдир: «Кәрәм һәмишә аулда, аиләдә, ајры-ајры шәхсләр арасында олан мүбаһисәли мәсәләләрә һакимлик етмиш вә бу иши даими вичданла, әдаләтлә јеринә јетирмишдир»[2].

Русијада ингилабын јетишдији бир дөврдә М. Горкинин «Гафгазда гачаглар» әсәрини јазыб нәшр етдирмәси дә сәбәбсиз дејилдир. О, јахшы билирди ки, Гачаг Кәрәм мүтләгијјәтә гаршы, варлылара, зүлмкарлара гаршы вурушур, јохсуллары мүдафиә едир. Онун мәрдлији, әдаләтли олмасы да јазычынын нәзәр-диггәтиндән јајынмамышдыр. Одур ки, «Гафгазда гачаглар»

---

[1] М. Горький. Разбойники на Кавказе, «Нижнегородской листок», гәз., 1896, № 324.

[2] Јенә орада, № 309.

адлы биографик очеркини јазмыш вә бурада Гачаг Кәрәмә даһа чох јер вермишдир.

Бу, һәгигәтән дә беләдир. Бир сыра әсәрләриндә олдуғу кими «Гафгазда гачаглар» әсәриндә дә һаггында бәһс етдији гәһрәманларын һәјат-фәалијјәтини әкс етдирмиш, Гачаг Кәрәмин бүтүн характерик чизкиләрини, шәхсијјәтини тәсвир етмиш вә онун һаггында демишдир: «О, әфсанә вә нағылларын гәһрәманыдыр, кобуд олса belә әдаләт мүчәссәмәсидир».

Бөјүк пролетар әдибинин Гачаг Кәрәмә бу гәдәр јүксәк гијмәт вермәси тәдгигатчыларын да марағыны артырмышдыр. Қ. Талыбзадә Горкинин «Гафгазда гачаглар» әсәриндә Кәрәмә чох јер вердијини белә изаһ етмишдир:

«XIX әсрин 90-чы илләриндә мөвчуд ичтимаи гурулушдакы зиддијјәтләр, әзилән күтләләрин ачыначаглы һәјаты әдибин е'тиразларыны күчләндирмиш, «кичик адамларын» мәнафејини мүдафиә едәнләрә рәғбәтини артырмышды... Кәрәмә дә Горкинин бу гәдәр рәғбәтлә јанашмасы, һеч шүбһәсиз, онун Кәрәм һаггында ешитдији рәвајәтләрдәки гәһрәманлыгдыр; халг күтләләрилә гисмән бағлы олмасыдыр».

Гачаг Кәрәм һаггында ингилабдан әввәл бәдии әсәр јазан рус әдибләриндән бири дә Денис Козловскидир. «Гачаг Кәрәм» адлы әсәриндә о, һәр шејдән әввәл Гачаг Кәрәмин гочаглығындан, мәрдлијиндән, инсанпәрвәрлијиндән, халг арасындакы һөрмәтиндән сөһбәт ачыр. Мәсәлән, мүәллиф јазыр: «Кәрәмин ады аулда һамыја мә'лумдур. Бу гәһрәман чаванларын вә гочаларын гибләкаһыдыр. Бу чәсур икид һеч кимдән, һеч нәдән горхмур... Һамы онун ихтијарында олмаг истәјир. Чаван гыз вә гадынлар онун һаггында дүшүнүр, онун етдији гәһрәманлыглара һәвәслә гулаг асырлар»[1]. Мүәллиф өз әсәриндә Гачаг Кәрәми күнаһсыз јерә ган төкмәјән, зүлмүн вә әдаләтсизлијин ардычыл дүшмәни кими тәрәннүм едир. Пролетариатын даһи рәһбәри В. И. Ленин исә бу үсулу јүксәк гијмәтләндирәрәк, демишдир:

«Нә гәдәр ки, мәзлум милләтин буржуазијасы зүлм едән милләтлә мүбаризә едир, биз һәмишә вә бүтүн һалларда даһа гәти олараг бунун лејһинәјик, чүнки, биз зүлмүн ән чәсарәтли вә ән ардычыл дүшмәнләријик»[2].

---

[1] «Каспи» гәз., 1903, № 65.

[2] В. И. Ленин. Милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугу һаггында, Бакы, 1948, с. 18.

Полковник Казачковски дә Гачаг Кәрәм һаггында очерк јазмышдыр. 101 сәһифәдән ибарәт бу китаб кениш мүгәддимәдән вә гыса нәтичәдән ибарәтдир. Бурада мүәллиф 17 гачаг һаггында биографик мә'лумат верир ки, бунлардан 11-и азәрбајчанлыдыр[1]. Ејни заманда о гачаг һәрәкатынын мејдана кәлмә сәбәбләрини изаһ едир. Бурада бир сыра мүтәрәгги фикирләрлә јанашы мүәллифин јанлыш мүлаһизәләри дә вардыр. Мәсәлән, мүәллиф гачагчылығын әмәлә кәлмәсинин әсас сәбәбини халгын маариф вә мәдәнијјәтдән узаг олмасында көрүр. О, унудур ки, мүлкәдар фәһлә илә, ач тох илә бәрабәр ола билмәз.

Гачаг Кәрәм һаггында ермәни, күрчү әдибләри илә јанашы, Азәрбајчан шаир вә јазычылары да көзәл әсәрләр јаратмышлар. Бу чәһәтдән Н. Б. Вәзиров хүсусилә фәргләнир. Онун «Кечмишдә гачаглар» пјеси билаваситә Гачаг Кәрәмин һәјатына һәср олунмушдур.

1878—1890-чы илләрдә бөјүк Азәрбајчан драматургу Н. Б. Вәзиров Диличанда мешәбәји вәзифәсиндә чалышырды. О, Кәрәмин мәскән салдығы Диличан мешәләрини горујурду.

Халг шаири С. Вурғунун дили илә десәк, һәмин дөврләрдә:

> Дејирләр бу дағын әтәкләриндән
> Кәрәм дәстәсилә јеријиб һәрдән,
> Булаглар башында гурбан кәсәрмиш,
> Бәјләр, мүлкәдарлар тир-тир әсәрмиш,
> Елин бөјүтдүјү о гәһрәмандан.

Шүбһәсиз, Загафгазијада, Русијада вә Јахын Шәргдә рәсми даирәләрин нәзәр-диггәтини чәлб етмиш Гачаг Кәрәми Нәчәф Бәј Вәзиров ешитмәмиш вә танымамыш дејилди. Бәлкә дә Нәчәф бәј Вәзиров Гачаг Кәрәмлә көрүшмүш вә онунла сөһбәт етмишдир. Буну мүәллифин «Кечмишдә гачаглар» (1912) пјеси вә бир сыра башга дәлилләр сүбут едир. Әсәрин әсас гәһрәманы Чамал бәјдир. Чамал бәјин әдаләтсизлик үзүндән гачаг дүшмәси, онун әвәзиндә аиләсинин һәбс олунмасы, халгын бу гәһрәмана олан һүсн-рәғбәти, мешә ичәрисиндән кечән «ағ јолу» ики тәрәфдән кәсмәси, нәһајәт, әлачсызлыгдан вә тә'гибләрдән горунмаг үчүн Ирана

---

[1] В. Казачковский, Разбои на Кавказе, Владикавказ, 1903.

кечмәси вә с. еjни илә Гачаг Кәрәмин һәjаты илә бағлы һадисәләрдир.

«Кечмишдә гачаглар» драмынын мәшһур Гачаг Кәрәмлә әлагәдар олдуғуну көстәрән ашағыдакы дәлилләр вардыр:

1. Әсәрин биринчи мәчлисиндә тәсвир олундуғу кими, өлкәдә өзбашыналыгдыр. «Маһалда бәдби һесаблыг о гәдәр артыбдыр ки, әһалинин наләси асиманә бүләнд олубдур»[1].

Азғынлашмыш бәjләр исә бундан горхуjа дүшәрәк халг арасында бөjүк нүфуза малик олан вә шүбһәләндикләри шәхсләри мүәjjән бәһанәләрлә тәгсирләндириб һәбс етдирмәjә чалышырлар. Бунунла әлагәдар олараг, халгын ачыначаглы вәзиjjәтинә ачыjан Чамал бәjи һәбсә алырлар. Онлар һәбсдән гачыб, мешәдә кизләнир вә гачаглыг едирләр.

Бәлли олдуғу кими, Гачаг Кәрәмин атасы Моллазалоғлу Искәндәр сүркүндән гачараг һөкумәт органларындан кизләнир вә гачаглыг едир. «Һәмин илдә Газахда сүкунәт едән Оручаға Кәрбалаjев торпаг мәсәләсиндән өтәри Кәрәмин атасы Искәндәрә мәһкәмә вә полис васитәсилә чүрбәчүр чәза вердирмишдир. Кәрәм бу әһвалатдан сонра Оруч аға Кәрбалаjевдән интигам алмаға фүрсәт ахтарыр. Бу фүрсәт мәгамы кәләндә Кәрәм Оруч ағаны өлдүрмүш вә полис әлеjһинә силаһлы мүгавимәт көстәрәрәк атышма заманы бир нечә стражники өлдүрмүшдүр. Кәрәмин гачаг дүшмәсинә сәбәб дә бу олмуш вә бу ону халг гәһрәманы етмишдир»[2].

Ата илә оғулун, jә'ни әсәрдә Чамал бәjлә Шаһмар бәjин күнаһсыз jердән гачаг дүшмәләри халг арасында нүфуз газанмыш Моллазалоғлу Искәндәрлә оғлу Кәрәмин гачаг олмаларыны хатырладыр.

2. Әсәрин икинчи мәчлисиндә Чамал бәj гачаг дүшдүкдән сонра началникин әмри илә онун аиләси һәбс олунур вә чидди нәзарәт алтында сахланылыр.

Кәрәм һаггында долашан рәваjәтләрдә дә буна бәнзәр әһвалатла гаршылашырыг. Бу вәзиjjәт әлагәдар архивләрдә сахланылан аjры-аjры рәсми сәнәдләрдә дә өз изини сахламышдыр[3].

3. Пjесдә тәсвир едилән бир сыра чоғрафи jерләр Кә-

---

[1] Н. Б. Вәзиров. Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1954, с. 92.

[2] Р. Гусейнов. Очерки революционного движения в Азербайджане, с. 39.

[3] Күрчүстан ССР МДТА, ф. 12, с. 43.

рәмин ән чох олдуғу јерләрлә там ујғун кәлир. Мәсәлән, мешәдә ваге олан үчүнчү мәчлисдә Бәкир Чамал бәјә дејир: «Бу јерләрә мән аз-чох бәләдәм... Узаг кетмәк лазым дејил; бах, сағ тәрәфимиз сылдырым гајалар, һәмчинин сол тәрәфимиз вә баш тәрәфимиз. Аралыгда пишик кечмәз мешә, јухары јајлагдыр, ашағы көч јолу... Аз-чох саламат бурадыр».

Әсәрдә тәсвир едилән бу јер Сојуг булаг дағы әтәјинә чох ујғун кәлир. Гарагојунлу мешәсиндә үзүјухарыја доғру галхан јолун сағ, сол вә үст тәрәфи сылдырым гаја, аралыг исә галын мешәликдир. Ашағысы исә јајлагдыр ки, бурада Газах рајонунун Појлу, Гаралар, Дашсалаһлы, Гыраг Кәсәмән, Пирли, Ханлыглар вә Ағкөјнәк кәндләринин әһалиси көч дүшүр, динчәлир. Бизчә Н. Б. Вәзиров бу јерләри тәсвир етмиш вә һәм дә олдуғу кими верә билмишдир. Чүнки вәзифәси илә әлагәдар өзү бу мешәләрдә чох кәзмиш, бу јерләрдән чох кечмишдир.

4. Пјесин чаны вә кулминасија нөгтәси һесаб олунан 4-чү мәчлис даһа мараглыдыр. Бурада Чамал бәјин тә'киди илә јолдашлары шосе јолуну ики тәрәфдән кәсирләр. Әсирләри мешәнин ичәрисиндә әввәлчәдән мүәјјәнләшдирилмиш јерә топлајырлар.

Әсир дүшәнләр ичәрисиндә Русијадан кәлмиш бир мүһәндис, онун арвады вә бир нәфәр дә мешә гаровулчусу олан чаван оғлан вардыр ки, Чамал бәјин онларла олан сөһбәти чох мараглыдыр.

Чамал бәј һамы илә, хүсусилә, рус мүһәндиси вә онун ханымы илә даһа меһрибан вә сәмими сөһбәт едир. Бу һадисәнин дә көкү реал тарихи һадисәләрлә бағлыдыр. Белә ки, 1885-чи ил ијул ајынын 10-да күндүз саат 1-дә Гачаг Кәрәм Газахдан Дилича̀на кедән Ағ јолу «Молла гајасы» адланан јердә өз сәккиз нәфәр јолдашы илә кәсәрәк кәлиб-кедәни сахламыш, әввәлчәдән мешәнин ичәрисиндә мүәјјәнләшдирдији јерә топламыш, хүсусилә, Русијадан кәлмиш Гриша Тигранов вә онун арвады илә чох меһрибан сөһбәт етмишдир.

5. Һәмин мәчлисдә Чамал бәј рус мүһәндисини вә онун ханымыны гонаг едир, арабачыја ики гуту папирос верир. Һәмчинин Гачаг Кәрәм дә өз «әсирләрини» чаја, гарпыза, түтүнә гонаг едир, јолхәрчи олмајанлара пул да верир.

6. Башга јазыларда Гачаг Кәрәмин дилиндән верилән бир сыра ифадәләр «Кечмишдә гачаглар» пјесиндә Чамал бәјин данышығы илә ујғун кәлир. Мәсәлән, Чамал бәј үзүнү әсирләрә тутуб дејир:

«...Гулдур мән дејиләм, Сәрдаровдур, өз достлары илә».

О заман «Дроеба» гәзетинин Диличан мүхбири Кәрәмин әсирләрлә олан сөһбәтини верәрәк јазыр:

Кәрәм дејир:

— Кәрәм горхаг дејил, гулдур началникдир!

7. Мәтбуатын јаздығына көрә, Кәрәмә әсир дүшәнләр ичәрисиндә Кәнчә тачирләри дә вармыш. Набатов, Симон Антонов, Алекс Исајев. Кәрәм онлардан вә Иран мүстәнтигиндән бир гәдәр пул алыр. Әсирләрлә видалашаркән пулсузлара јолхәрчи верир. Ән чох касыбларын бәхти кәтирир[1].

Әсәрдә бу мәсәлә даһа ачыг шәкилдә шәрһ едилмишдир. Будур, Чамал бәј бир нечә әсирлә сөһбәт едир. Сонра өз-өзүнә дејир:

«Фәгир-фүгәраны сарсыда билмәрәм, пулсуз да доланмаг олмајыр, наәлач галыб Ованес бәјдән ики мин манат, Һачы Мәһәммәддән үч мин манат көтүрдүм».

8. Әсәрдә верилмиш вәтәндән ајрылыг сәһнәси дә мараглыдыр. Мәсәлән, пјесин бешинчи мәчлисиндә верилмиш сәһнә вәтәндән ајрылыг, әлачсызлыгдан гүрбәтә кетмәк, јурдундан, јувасындан, әдаләтсизлик үзүндән ајры дүшмәк, көз јашлары вә с. журналист Денис Козловскинин јаздығы «Гачаг Кәрәм» очеркиндә дә ејни шәкилдә тәсвир олунмушдур.

Мүәллиф Чамал бәјин дили илә дејир:

«...Чамаат јазыгдыр, амма јолдашларын адлары чәкилмәјир, онлар гала биләрләр... Бир дә Һачы, инсаф дејил, онлары вәтәндән ајырмаг, чичәкли дағлардан, сојуг булаглардан нечә ајырмаг олар. Мәним әлачым јохдур, ајрылырам».

Денис Козловскинин «Гачаг Кәрәм» очеркиндә Кәрәмин халг арасындакы бөјүк һөрмәтиндән, касыблара олан хејирхаһ мүнасибәтиндән, јохсуллара әл тутмасындан; халгы тә'гибләрдән горумасындан, мәрдлијиндән сөһбәт кедир. Буна аид мүәјјән нүмунәләр верилир. Әсәрин сонунда исә тә'гибләрә мә'руз галмыш Кәрәм үзүнү силаһдашларына тутуб дејир:

---

[1] «Дроеба» гәз., 1885, № 151 (күрчү дилиндә).

«Билирсинизми, мән сон күнләрими забит кејиминдә Тифлисдә кечирдим. Имкан тапыб өјрәндим ки, бизим талејимиз әввәлчәдән һәлл едилмишдир. Гәрары сизә тәкрар етмәјин лүзуму јохдур... Әмр верилмишдир ки, нечә олурса-олсун бизи тутсунлар. Әлбәттә, бизә бу севимли јерләри гојуб кетмәк чох ағырдыр. Һәмишәлик олараг өз гоһумларымызла, танышларымызла, гардашбачыларымызын гәбри илә видалашмаг, бу әзиз вә севимли дағларла видалашмаг бизим үчүн ағырдыр, лакин биз буну етмәлијик»[1].

9. Сәрһәди кечмәк үчүн Кәрәмин дәстәси әввәлчәдән мүәјјән планлар һазырлајыр: куја зәввардырлар, Кәрбәлаја кедирләр.

Сәрһәди кечән кими онлар Иран карасуранларына (полис ишчиләринә) раст кәлирләр. Өзләрини дә зәввар кими гәләмә верирләр. Һәтта Әмир Низамын телеграмында да һадисә олдуғу кими гејд едилмишдир[2].

Бәдии әсәрләрлә јанашы бу һадисә Гачаг Кәрәм һаггында јаранмыш дастанларда да өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән, Ермәнистан ССР Диличан рајонунун Полад кәндиндә јашајыб-јаратмыш Гул Вәли тәхәллүсү илә танынмыш шаир Вәлинин «Гачаг Кәрәм» дастанында дејилир:

Кәрәм

Мән ки, кәлдим бу дүнјаја,
Аләми салдым аһ-ваја.
Сәфәрим вар Кәрбәлаја,
Инҹитмә мәни, Залы хан!

Залы хан

Намәрд икиддә ар олмаз,
Габах сөјүддә бар олмаз.
Бу либасда зәввар олмаз,
Сөјләјирсән јалан, Кәрәм!

Н. Б. Вәзиров әсәрини јазаркән бу инҹәликләри дә нәзәрдән гачырмамышдыр. Будур, Ҹамал бәј өз дәстәсилә Ирана кетмәк истәркән Пирверди кишинин дилилә белә бир фикир сөјләнилир:

«—Ишдир, јолда бизә раст кәлән олду, башымда әммамә башлајачағам миначаты, куја човушам, Кәрбәлаји мүәаллаја зүввар апарырам».

---

1 «Каспи» гәзети, 1903, № 73—77.
2 Күрҹүстан ССР МДТА, ф. 12, иш № 341.

10. Бир сыра сәнәдләрдән бәллидир ки, Гачаг Кәрәми елиндән, обасындан дидәркин едән Газах гәзасынын варлыларындан олан Исрафил бәј Кәрбәлајев вә онун тәрәфдарларыдыр. Һәтта Тејмур Миралајев бир сыра рәсми сәнәдләрә әсасланараг јазыр ки: «Гыраг Кәсәмән кәнд сакини Һачан Гәһрәман оғлу, Аллаһверди Пирверди оғлу башда олмагла кәндлиләрдән тәшкил едилмиш силаһлы дәстә XIX әсрин сон рүбүндән чар мүтләгијјәтинә вә јерли бәјләрә гаршы мәтанәтлә мүбаризә апармыш Гачаг Кәрәм Искәндәр оғлуну тә'гиб едиб Азәрбајчандан гован Исрафил бәј Кәрбәлајеви өлдүрдү»[1].

Мараглыдыр ки, Исрафил бәј образы да Н. Б. Вәзировун әсәриндә өз әксини тапмышдыр. Лакин орада әввәлчә Исрафил бәј олан бу образ сонра Иван бәј образы илә әвәз едилмишдир. Шүбһәсиз ки, бу сәбәбсиз дејилдир. Һәтта мүәллиф өз әсәринин адыны да Гачаг Кәрәмин ады илә әлагәдар олараг «Кәрәмләр» адландырмышдыр. Лакин сонралар ону дәјишәрәк әввәлчә «Отуз ил бундан әгдәм», даһа сонра «Кечмишдә гачаглар» гојмушдур[2].

Н. Б. Вәзировун өз әсәрини дәјишдириб «Отуз ил бундан әгдәм» етмәси дә ајдындыр. Белә ки, «гәзијјәләр» әсасән 1882—1885-чи илләрдә баш вердији һалда, әсәр 1912-чи илдә јазылмышдыр ки, бу да «Отуз ил бундан әгдәм» едир. Истәр әсәрин вә истәрсә дә бир сыра образларын адларынын дәјишдирилмәси тәсадүфи вә сәбәбсиз дејилдир. Фејзулла Гасымзадә һаглы олараг јазыр ки: «Мүасир охучу мәһдудијјәти нәзәрә алмагла бәрабәр, бир һәгигәти дә унутмамалыдыр ки, о заманын сензура шәраитиндә мүтләгијјәтин әсасларына тохунмадан онун мә'мурларыны кәскин тәнгид етмәк өзү дә бөјүк чәсарәт тәләб едирди»[3].

Һеч шүбһәсиз, һөкумәт органларынын чохдан бәри шүбһәләндији бир шәхс белә чәсарәт едә билмәзди. Чәсарәт етсәјди өз һәјатыны тәһлүкә гаршысында гојарды. Чүнки һәлә 1878-чи илдә «Имдадијјә» адлы дәр-

---

[1] Т. Миралајев. Кәнчә' вә Газах гәзаларында кәндлиләрин ингилаби һәрәкатына болшевикләрин рәһбәрлији, Бакы, 1963, с. 30.

[2] Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Республика Әлјазмалары фонду. Н. Б. Вәзировун әлјазмасы, № 5522.

[3] Ф. Гасымзадә. XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Бакы, 1956, с. 449.

нәк тәшкил етмәсинин үстүндә Н. Б. Вәзирову аз тә'гиб етмәмишдиләр. «Гафгазлы татар тәләбәләрин дәрнәк тәшкилатчысы һесаб едилән Вәзиров зәрәрли, дөвләт әлејһинә олан мөһкәм әгидәси илә өз дәрнәјинә о заман гүввәтли тә'сир көстәрирмиш»[1].

Мәһз елә буна көрә дә драматург баш вермиш «гәзијјәләри» әсәрдә экс етдирмиш олса да, һәм пјесин адыны вә һәм дә образларын адларыны дәјишдирмәјә мәчбур олмушдур. Һәмчинин мүәллиф Чамал бәј образыны јарадаркән, өз хүсусијјәтләринә ујғун шәкилдә, ону бә'зән мәһдуд чәһәтләрдән дә хилас едә билмәмишдир. Мәсәлән, Чамал бәј мәһдуд либерал көрүшлүдүр. О инаныр ки, «бәјләр бәј олсалар һеч бир началник бигануни иш көрә билмәз».

Камран Мәммәдов ајдынлашдырмышдыр ки: «либерализм мүәјјән илләрдә мүәллифин (Н. Б. Вәзировун— Р. Р.) өз көрүшләри үчүн дә сәчијјәви» олмушдур. Демәли, Чамал бәј образындакы бу мәһдудијјәт мәһз драматургун өз дүнјакөрүшү илә әлагәдардыр. Әсәрдә өзү көрүнмәсә дә Әшрәф адлы бир нәфәрин дә ады чәкилир. О, Чамал бәјин јахын достудур. Бизчә бу, Н. Б. Вәзировун өз прототипидир. Әсәрдә верилмиш Әшрәф бәјлә Н. Б. Вәзировун бир сыра характерик хүсусијјәтләри там ујғун кәлир вә буну демәјә имкан верир:

а) Әшрәф бәј дә Нәчәф бәј кими бүтүн мүсбәт кејфијјәтләрилә јанашы һәм дә мәһдуд либерал көрүшлүдүр.

б) Н. Б. Вәзиров кими Әшрәф бәј дә мешәбәји вәзифәсиндә чалышыр вә халг арасында бөјүк нүфуза маликдир. Өзү дә Чамал бәјин фәалијјәт көстәрдији вә сығыначаг тапдығы мешәләри горујур. Мәһз Гачаг Кәрәм Диличан мешәләриндә кизләндији заман Н. Б. Вәзиров да һәмин мешәләри горујур, мешәбәји вәзифәсиндә чалышырды.

Јухарыда көстәрдијимиз бу вә ја дикәр охшарлыглар вә ујғунлуглар бир даһа сүбут едир ки, Н. Б. Вәзиров Гачаг Кәрәмә вә онун фәалијјәтинә бөјүк рәғбәт бәсләмиш, һәтта өзү онунла јахын дост олмушдур. Бу јахынлыг исә халгымызын тарихиндә гылынчла гәләмин чох гәдим достлуғунун ән'әнәсидир.

---

[1] З. Геюшев. «Имдадие», «Бакинский рабочий» гәз. 17 август, 1963.

Көкү реал тарихи һадисәләрлә бағлы олан «Кечмишдә гачаглар» пјеси халгын мүбаризә тарихини, XIX әсрин II јарысында Азәрбајчанда баш галдырмыш кәндли азадлыг һәрәкатыны вә онун баш вермә сәбәбләрини өзүндә әкс етдирән тарихи гәһрәманлыг әсәридир. Ҝ. Мәммәдов гејд едир ки: «Вәзиров һеч бир пјесиндә чар үсул-идарәсиндәки өзбашыналыға гаршы «Кечмишдә гачаглар»дакы гәдәр гәзәблә чыхмамышдыр».

Н. Б. Вәзиров Гачаг Кәрәм һаггында өз сөзүнү демишдир. Бу, јалныз Гачаг Кәрәмә олан дәрин сәдагәтиндән ирәли кәлмәмишдир. О, доғма халгыны баша дүшән, ону севән бир јазычы кими һәрәкәт етмишдир. Бә'зән бу әсәри зәиф адландырырлар. Әслиндә исә 1905-чи ил ингилабынын дәһшәтли мәғлубијјәтиндән сонра даһа да азғынлашмыш мүтләгијјәтә гаршы чыхыш етмәк, ингилаби руһда әсәр јазмаг XX әср Азәрбајчанында чох аз јазычыја мүјәссәр олмушдур. Н. Б. Вәзировун «Кечмишдә гачаглар» әсәринин бөјүклүјү дә бундадыр.

Ингилабдан сонра да Гачаг Кәрәмин фәалијјәтини әкс етдирән бир сыра әсәрләр јазылмышдыр. Азәрбајчан совет шаир вә јазычыларындан Мәммәд Сәид Ордубади, Осман Сарывәлли, Һүсејн Һүсејнзадә, Нәриман Һәсәнзадә, Вагиф Нәсиб, Фәрман Ејвазлы вә башгалары јери кәлдикчә өз әсәрләриндә Гачаг Кәрәмин фәалијјәтини әкс етдирмишләр.

Гачаг Кәрәм халг әдәбијјатында даһа ајдын вә парлаг бир шәкилдә әкс олунмуш, ады маһныларда, ашыг гошмаларында, рәвајәт вә дастанларда әбәдиләшдирилмишдир. Бунлардан бир гисми топланараг мүхтәлиф маһны китабларында дәрч едилмишдир. Бүлбүл Мәммәдов тәрәфиндән тәртиб едилмиш «Азәрбајчан халг маһнылары» китабында бу нәғмәләрдән бир нечәси өз әксини тапмышдыр.

«Гачаг Кәрәми» ашыг һавасы да Ме'марлыг вә Инчәсәнәт Институтунун әмәкдашлары тәрәфиндән топланараг вала көчүрүлмүшдүр. Һал-һазырда һәмин вал институтун архивиндә мүһафизә олунур.

Гачаг Кәрәм һаггында үч тарихи гәһрәманлыг дастаны вардыр. Бунлардан бири Көјчәли Ашыг Мәһәммәд Зәрзибиллинин «Кәрәмхан сәртиб», икинчиси Поладлы Ашыг Гул Вәлинин «Кәрәмлә Залы хан», үчүнчүсү исә Газахлы Гәмли Һүсејнин «Гачаг Кәрәм» дастаныдыр.

Гул Вәлинин «Кәрәмлә Залы хан» дастанынын бир нечә варианты вә ики ады вардыр: «Кәрәмлә Залы хан» вә «Ел архасы Гачаг Кәрәм». Бу вариантлар ән чох Газах вә Көјчә маһалларында јајылмышдыр. Дастанын бир парчасы вахтилә Һүммәт Әлизадә тәрәфиндән топланараг, 1938-чи илдә «Ашыглар» китабында чап едилмишдир. Дастанын икинчи варианты «Ел архасы Гачаг Кәрәм» адланыр. Бу дастан Басаркечәр рајонунун Һаггыхлы кәндиндә јашајан 87 јашлы Мәһәммәд Һәсән оғлундан топланмышдыр. Дастан мараглы бир композисијаја вә сүжетә маликдир. Кәрәмин ушаглыг јолдашы Исрафил ағанын хәјанәти, Кәрәмин атасынын өлүмүндән сонра гачаг дүшмәси, елләрә арха олмасы, Аг јолда базар ачмасы, Тәбриздә Залы ханла вурушмасы вә ону өлдүрмәси дастанын әсас епизодларыны тәшкил едир. Дастанын јурд һиссәси нәсрлә, мүрачиәт вә һәрбә-зорбалар исә нәзмлә верилмишдир. Бурада бир нечә гошма вә ики дејишмә вардыр. Дејишмәләрдән бири Гачаг Кәрәмлә чобанларын арасында, о бириси исә Гачаг Кәрәмлә Залы хан арасында кедир.–

Күнләрин бириндә Дәли дағда оларкән Гачаг Кәрәмин јанына бир дәстә чобан кәлиб шикајәт едирләр ки, бәјләр биздә тутар гојмадылар. Һамымызы шил-күт еләдиләр. Аманды, Кәрәм, бизә көмәк елә, бир чәтир ушағымыз вар, јазығыг!

Кәрәм сорушур ки, бәс тахсырыныз нәдир?

Дедиләр:

— Тахсырымыз одур ки, сәнин јерини сорушублар, демәмишик.

Чобанлардан бири ирәли јеријиб, дилијнән дедији кими, сөзнән дә демәјә башлады:

Чобан

Гојун кәлиб архачына јериди,
Елә билдим дағы думан бүрүдү.
Көрдүк кәлән атлы казак селиди,
Аман Кәрәм, бизә имдад ејлә сән!

Алыр Кәрәм

Ағламајын сизә көмәк едәрәм,
Сизин илә һаг дивана кедәрәм.
Ја өләрәм, ја онлары дидәрәм,
Нишан верин сизи дөјән бәјләри!..

Хүласə сөз тамам олур. Кəрəм өз дəстəси илə атланыб бинəјə тəрəф кедир. Чобанлардан да бирини көндəрир ки, кет онлара де ки, јерини өјрəнмишəм, Кəрəм кəлиб бинəдə сизи көзлəјир. Кəлин нə истəјирсиниз един.

Чобан Кəрəмин дедиклəрини кəлиб бəјлəрə хəбəр верир. Лакин бəјлəр чүр'əт едиб Кəрəмə јахын дүшə билмирлəр. Əксинə орадан да гачмаға үз гојурлар. Дар кечиддə гачаглар онларын габағыны кəсирлəр. Бəрк атышма дүшүр. Бəјлəрин дəстəсиндəн бир нечə нəфəр јараланыр, галанлары да баш көтүрүб биртəһəр арадан чыхыр.

Көрүндүјү кими, бурада бəјлəрин азғынлығы, итаəтлəриндə олан чобанлара гаршы амансызлығы, чобанларын ел архасы Гачаг Кəрəмə пəнаһ кəтирмəлəри, бəјлəрин горхаглығы вə Кəрəмин чəсурлуғу тəсвир олунмушдур.

Азəрбајчан тарихи гəһрəманлыг дастанларынын əсас хүсусијјəтлəриндəн бири онун хəлгилији вə реаллығыдыр. Бурада тəсвир олунан һадисəлəр о дəрəчəдə реалдыр ки, һəтта тарихчилəр дə ондан тарихи сəнəд кими истифадə едирлəр. Мəсəлəн, «Гачаг Кəрəмлə Залы хан» дастанында Гачаг Кəрəмин Ирана кечмəси, орада Залы ханы өлдүрмəси реал тарихи һадисəлəрдир. Бу барəдə бир сыра рəсми сəнəдлəр вардыр ки, онлардан бириндə Гачаг Кəрəми өз торпағында тута билмəјəн рус императорунун Иран шаһына мəктуб көндəриб онун һəбсə алынмасы вə рус империјасы органларына гајтарылмасы барəдə данышылыр. Иран шаһы бундан сонра бүтүн валилəрə көстəриш верир ки, Кəрəми һəбс етсинлəр. Бу көстəришдəн сонра өлкəнин һəр јериндə ахтарыш башлајыр. Тəбриз валиси Залы хан да шаһа хидмəт көстəрмəк үчүн чанфəшанлыг едир. Кəрəм өз дəстəсилə кəлиб Тəбризə чыхыр. Чуғул Залы хана хəбəр верир ки, Кəрəм өз дəстəсилə Гара Мəлик гəһвəханасындадыр. Залы хан буну ешидəн кими өзү илə тə'чили бир нечə нəфəр көтүрүб һəмин јерə кəлир. Гəһвəханаја кирəн кими көстəриш верир ки, Кəрəмин голларыны бағласынлар. Бу вахт Кəрəм өз јолдашлары илə онларын үстүнə атылыр, Залы ханы вə ики хидмəтчисини өлдүрүр, гачыб арадан чыхыр. Һəмин һадисə рəсми сəнəдлəрдə дə өз əксини тапмышдыр[1].

---

[1] Күрчүстан ССР МДТА, ф. 12, иш 79—83.

Үмумиjjәтлә, дастанын сонунда Тәбриз валиси Залы хан намәрд вә гәддар бир образ кими ифша олунур, гүрбәт өлкәjә әлачсызлыгдан пәнаһ кәтирмиш Гачаг Кәрәмин исә икидлиjи, мәрдлиjи тәрәннүм едилир.

Көjчәли Ашыг Мәһәммәдин jаратмыш олдуғу «Кәрәмхан сәртиб» дастаны да өз формасы вә мәзмуну илә диггәти чәлб едир. Белинскинин дедиjи кими: «бурада епосун гәһрәманы һадисәләрдир».

Дастан Гачаг Кәрәмин гыса тәрчүмеjи-һалы илә башланыр. Онун гачаг дүшмәсинин сәбәби сөjләнилир. Бу мүгәддимәдән сонра ашыг дастанын әсас jурд һиссәсинә кечир. Дастан бөjүк бир мүхәммәсдән ибарәтдир. Мүхәммәсин һәр бәндиндә Гачаг Кәрәмин мүәjjән бир фәалиjjәти тәрәннүм олунур. Беләликлә, нәср вә нәзмлә Кәрәмин гачаг дүшмәси, Ағ jолда базар ачмасы, тә'гиб олунмасы, Ирана кечмәси, Залы ханла көрүшмәси вә ону өлдүрмәси тәсвир едилир. Бундан сонра Гачаг Кәрәмин даһа чидди тә'гиб олунмасы, шаһын хәзинәсинин оғурланмасы, Гачаг Кәрәмин һәмин оғрулары тутмасы вә хәзинәнин варидатыны кери гаjтармасы, шаһын Кәрәмә сәртиблик рүтбәси вермәси вә саирә тәсвир вә тәрәннүм едилир. Әлбәттә, Гачаг Кәрәм һаггында jарадылмыш башга дастанлардан фәргли олараг бу дастанда мүәjjән сүжет вә композисиjа олса да о һәләлик там jеткин дастан сәвиjjәсинә jүксәлә билмәмишдир. Бизчә бу, XIX әсрдә jарадылмыш гәһрәманлыг дастанларынын jени бир формасыдыр. Бу форма әсасән Мәһәммәд Фүзулинин «Сөһбәтүл әсмар» әсәрини jада салыр.

«Кәрәмхан сәртиб» дастаныны Газах раjонунун Көчвәлли кәндиндә jашаjан Ашыг Әлидән топламышыг. Дастанын өзкә бир варианты исә експедисиjа заманы jенә дә Газағын Ағкөjнәк кәндиндә Ашыг Мәммәдjарын ифасындан jазыjа алынмышдыр. Дастанын башга бир варианты Бүлбүлүн рәһбәрлиjи илә 1937-чи илдә Ме'марлыг вә Инчәсәнәт институтунун әмәкдашларынын Шәки експедисиjасы заманы Ашыг Ширин Мәһәррәм оғлу Исмаjыловдан топланмышдыр. Орада верилмиш гејддән көрүндүjү кими, о вахт АшыгШиринин 90 jашы олмушдур. «Кәрәмхан сәртиб» дастаныны исә jезнәси Ашыг Мәһәммәддән өjрәнмишдир. Ашыг Мәһәммәд Көjчә маһалынын Зәрзибил кәндиндән олмагла, өтән

әсрдә јашајыб-јаратмыш ел сәнәткары олмушдур. XIX әсрин сонларында өз доғма кәндиндә вәфат етмишдир[1].

Мараглыдыр ки, дастан Гачаг Кәрәмин сағлығында јарадылмыш вә халг арасында кениш шөһрәт тапмышдыр. Архив материалындан бәлли олур ки, дастанын әсас јарадычысы Зәрзибилли Ашыг Мәһәммәддир. Һәтта ашыг дастанын сонундакы тапшырмада да өз адыны чәкмишдир. Ејни заманда һадисәләрин шәрһи илә јанашы, мүхәммәсин сон бәндиндә онун јазылма тарихи дә көстәрилмишдир. Дастан әсасән ашағыдакы сонлугла битир: Залы ханла Тејмур хан узун мүддәтдир ки, дүшмәнчилик едирләр. Кәрәм исә Залы ханы өлдүрдүкдән сонра бирбаш Тејмур ханын јанына кәлир, онунла достлуг едир. Бу ара шаһын хәзинәси јарылыр. Кәрәм оғрулары тапыр вә бу гочаглығы Тејмур ханын ады илә бағлајыр. Шаһ буну ешидиб Тејмур ханы јанына дә'вәт едир. Лакин һал-гәзијјәдән һалы олан Тејмур хан әһвалаты олдуғу кими шаһа нәгл едир. Шаһ Кәрәми чағыртдырыб она сәртиблик рүтбәси верир. Әтраф кәндләрдән јохсуллар буну ешидиб Кәрәмә пәнаһ кәтирир, аиләликлә онун ихтијарына верилмиш кәндләрә көчүб бурада мәскән салырлар. Кәрәм хан сәртиб јохсуллардан верки алмыр, өзләринә дә торпаг верир. Јетим-јесирә әл тутур. Онун сәдасы һәр јерә јајылыр. Ашыг Мәһәммәд Көјчәли дә Кәрәмин бу кәрәмлијини ешидиб она дастан бағлајыр:

(«Гарабағ гајтармасында»)

Бир мин үч јүз үчдә[2],
Бу сөзә зиба-зәр верилди.
Һатәм сәхавәтди дејим,
Кәрәм кими шир верибди.
Бир елә дә нәр Исмајыл,
Үстә гојуб вар верибди.
Бағышлајыб бу дөвләти,
Аләм бил ашкар верибди.
Ашыг Мәһәммәд Көјчәли,
Көр нә чәлалинән кәлир.

---

[1] Бу барәдә бах: Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Ме'марлыг вә Инчәсәнәт институтунун архиви, 61 №-ли говлуг. Һәмчинин профессор Бүлбүлүн шәхси архиви.

[2] 1303-чү ил һичридир. Милади илә бу 1885-чи илә тәсадүф едир ки, бу да баш вермиш һадисәләрин тарихи илә ејни вахта дүшүр.

Мараглыдыр ки, Ашыг сөһбәтдән сонра дедији бәндин һансы һава үстүндә ифа едилдијини дә билдирмишдир. Һәм дә мүхәммәсин һәр бәнди јени һава үстүндә охунур. Көрүндүјү кими сонунчу бәнд «Гарабағ гајтармасы» һавасында ифа едилир.

Бәндин һәр бириндә Кәрәмин көстәрмиш олдуғу мүәјјән фәалијјәти тәрәннүм олунур. Сонунчу бәнддә исә Кәрәмин сәхавәтиндән, ашығын Кәрәмлә көрүшүндән, Исмајылын ашыға һөрмәт көстәрмәсиндән бәһс едилир. Бурада ады чәкилән Исмајыл Гачаг Кәрәмин јахын досту олмушдур. О, Газах гәзасынын Асланбәјли кәндиндәндир. Бу кәнд Инчә дәрәсиндә јерләшдијиндән она бә'зән Инчәли Исмајыл да дејирмишләр. Исмајыл Гачаг Кәрәмин дәстәсинә 1885-чи илин әввәлләриндә гошулмушдур.

Иран шаһы тәрәфиндән Гачаг Кәрәмә әввәлчә ханлыг, сонра исә сәртиблик рүтбәси верилмәси барәдә һеч бир рәсми сәнәд јохдур. Доғруданмы Иран шаһынын хәзинәси оғурланмыш вә оғрулары Гачаг Кәрәм тапмышдыр? Вә јахуд, доғруданмы шаһ она бунун мүгабилиндә сәртиблик рүтбәси вермишдир? Әлбәттә, бу һадисәләр дә дәгиг мә'лум дејилдир. Бу барәдә јалныз Максим Горкинин «Гафгазда гачаглар» очеркиндә Гачаг Кәрәмдән бәһс олунаркән онун Иран шаһы јанында хидмәтдә олдуғу гејд едилмишдир.

Әслиндә Кәрәм Ирана кечәркән бир мүддәт јерли полис ишчиләринә гаршы вурушмуш, чидди тә'гиб олундуғундан орада галмајыб Түркијәјә кечмишдир. Өмрүнүн сон вахтларында исә о, Сәттарханын атасынын евинә јол тапмышдыр. Сәттархан һаггында архив материалларына истинадән бир сыра монографијалар јазылмышдыр. Бунларын сырасында «Сәрдари-милли Сәттархан» адлы монографија фәргләнир. Китабда ејни заманда, Гачаг Кәрәмин, Гачаг Нәбинин Сәттарханын атасы Һачы Һәсәнлә достлугларындан, Һачы Һәсәнин бу гачаглары тә'гибләрдән горумасындан, Һачы Һәсәнин евинин бунлар үчүн ән е'тибарлы сығыначаг олмасындан бәһс едилмишдир. Мүәллиф јазыр:

«Һачы Һәсәнин гапысы зүлмкарлара гаршы мүбаризә апаранларын үзүнә һәмишә ачыг олмушдур. Тәкчә Аразын Ҹәнуб саһилиндә чаризм, хан вә бәјләрә гаршы вурушмаларда тәһлүкә илә үз-үзә кәлдикдә, Гарадаға көчмәјә мәчбур олдугда, бурада Һачы Һәсәнин евиндә

далдалана билмишләр. Мә'лум олдуғу кими чаризм дөврүндә халг ичәрисиндә һөрмәтә малик олан гачаглар, о чүмләдән, Кәрәм, Нәби, Фәрһад вә башгалары лазым кәлдикдә Аразы кечәрәк Гарадағда вә башга маһалларда өзләринә е'тибарлы сығыначаг тапыр вә әл-ајагларыны јығышдырдыгдан сонра јенидән дүшмәнә гаршы һүчума кечирмишләр»[1].

Гачаг Кәрәм өмрүнүн сон илләрини Чәнуби Азәрбајчанда кечирмиш, Хој маһалында јохсул кәндли Һәсән кишинин гызы Зәһра илә евләнмишдир. Бир мүддәт Зәһра өзү дә Кәрәмлә јанашы ат белиндә гачаглыг етмиш, лакин онун ушаг хәрч етмәси Кәрәмин үзә чыхмасына сәбәб олмушдур. Онун јеканә гызы Баһар 1916-чы илдә Ирандан гачараг өз вәтәнләринә кәлмишдир. Онун дедијинә көрә Гачаг Кәрәм 1909-чу илдә Чәнуби Азәрбајчанын Хој шәһәриндә өз әчәли илә вәфат етмиш вә орада дәфн олунмушдур.

Гачаг Кәрәм һаггында даһа бир нечә дастан вардыр ки, бунларын сырасында ән мүкәммәли Ашыг Һүсејн Гәмлијә мәхсусдур. Онун дедијинә көрә «Гачаг Кәрәм» дастаныны 1920-чи илләрдә јаратмышдыр. Загафгазија ашыглары арасында кениш шөһрәт газанан бу дастан ашыгын өзүндән топланмыш вә 1967-чи илдә чап олунмушдур.

Дастан долғун мәзмуна, мараглы реал сәһнәләрә вә композисијаја маликдир. Дастанда 74 бәнд ше'р вардыр. Бунлар халг ше'ринин мүхтәлиф формаларында— дејишмә, гошма, кәрајлы, тәчнис, чығалы тәчнис вә мүхәммәс кими шәкилләрдә дејилмишдир.

Кәрәмә һәср едилмиш дастанларда олдуғу кими, бурада да әввәлчә Кәрәмин Исрафил аға илә достлуғундан, сонра дүшмәнчиликләриндән, бир-бирләринә һәрбә-зорба кәлмәләриндән, Кәрәмин гачаг дүшмәсиндән, отуз илә јахын јерли бәјләрә, залымлара, Иран ханларына, түрк пашаларына, күрчү таватларына вә ермәни һампаларына гаршы силаһлы мүбаризә апармасындан бәһс олунур. Һәмчинин бурада да Ағ јолда базар ачмасы, Ирана кечиб Залы ханы өлдүрмәси, Түркијәјә кетмәси сәһнәләри бәдии бир дилдә тәсвир вә тәрәннүм олунмушдур.

---

[1] М. Афијәт. Сәрдари милли Сәттархан, 1326 (1968), с. 53.

Гачаг Кәрәм һаггында јарадылмыш дастанларда јерли мүлкәдар Исрафил ага илә Кәрәм арасындакы ихтилаф мүхтәлиф варинатларда нәгл едилир. Гәмли Һүсејн исә бу мүнагишәни реал вә објектив шәкилдә вермишдир. Белә ки, ушаглыгдан гардаш олмуш Исрафил аға илә Кәрәм биркә кәзмәјә чыхырлар. Јол үстүндә Кәрәм көрүр ки, бир күрчү таваты фағыр бир чобаны әзишдидирир. Кәрәм әввәлчә хаһиш едир ки, тават ону бурахсын. Лакин тават билдирир ки, бу мәним сүрүмү отарыр, һәр дәфә дә бир гојунум әксилир. Тават Кәрәмин сөзүнү ешитмәјиб чобаны вурмаг истәјәндә Кәрәм она һүчум едир вә чобаны әлиндән алыр. Исрафил аға Кәрәмә билдирир ки, о бәјдир, ону дөјмәк олмаз. Бурада онларын сөзләри чәпләшир, күсүшүрләр. Бу күсүшмә узун илләр давам едир.

Бир күн кәндә ашыг кәлир. Мәчлисдә Кәрәм ашыға «Короғлу»дан, Исрафил аға исә «Шаһ Исмајыл»дан охумағы хаһиш едир. Һәр ики чаванын сөзү чәпләшир. Ајаға дуруб бир-бирләринә һәрбә-зорба кәлирләр. Беләликлә, бу чәкишмә бөјүк дүшмәнчилијә чеврилир.

Дастанда дејилдији кими Исрафил аға тәк олмадығы кими, Кәрәм дә тәк дејилдир. Әкәр Исрафил ағанын далында чәллад Николај Романов дајанырдыса, Кәрәмин архасында бөјүк бир халг дурурду.

Гачаг Кәрәмин фәалијјәт көстәрдији илләр Азәрбајчан тарихинин ән мүрәккәб вә ичтимаи-сијаси һадисәләрлә зәнкин дөврләри иди. Кетдикчә кенишләнән кәндли мүбаризәләри даһа чидди шәкил алыр, јерли бәј вә мүлкәдарларла јанашы чаризми дә горхуја салырды. Бу мүбаризә, әслиндә тәкчә Азәрбајчанда дејил, Загафгазијада, Русијада, Иран вә Түркијәдә дә баш галдырмышдыр. XIX әсрин 90-чы илләриндә Чәнуби Азәрбајчанда јохсул кәндлиләрин залымлара гаршы мүбаризәси 1905—1911-чи илләрдәки Иран ингилабынын јаранмасына сәбәб олмушдур. Чар һөкумәти Чәнуби Азәрбајчандакы ингилаби һәрәкатдан горхараг Тәбризә гошун көндәрмишдир.

Мәһз һәмин әрәфәдә бир сыра ел гәһрәманлары кими Гачаг Кәрәм дә өз әтрафына дәстә топлајараг, дүшмәнә гаршы вурушур, јерли бәјләри вә залымлары лајигинчә чәзаландырырды.

Дастанда бүтүн һадисәләр Кәрәмин әтрафында чәрәјан едир. Кәрәм горхмаз, мүбариз, чәсарәтли вә чәлд,

тәшкилатчылығы илә нәзәри чәлб едир. Ондакы бу кејфијјәтләр анчаг халг күтләсинин, јохсулларын хејринәдир. Кәрәм күнүн күнорта вахты Ағ јолда базар ачырса да јенә дә зијан чәкән варлылар олур вә елә бурада да јохсулларын бәхти кәтирир. Дөвләт сәнәдләриндә бу мәсәлә даһа ајдын шәкилдә гејд олунмушдур[1].

Үмумијјәтлә, Гачаг Кәрәмин мүбаризәси һәрби-сијаси характердә олмушдур. Онун халглар һәбсханасы олан рус империјасынын чәлладлары, Иран ханлары вә түрк пашалары илә гаршы-гаршыја вурушмасы, бу һаким даирәләрин Гачаг Кәрәм һаггында бир-бирләринә көндәрдикләри рәсми мәктублар Гачаг Кәрәмин залымлар, ханлар, пашалар, задәканлар үчүн горхулу бир сијаси шәхсијјәт олдуғуну көстәрир.

Кәрәм харичдә дә чохлу достлар газанараг, тә'гибләрдән кизләнә билмиш вә тез-тез јерини дәјишдирмишдир. Еjни заманда о, вурушмада чох чәлд һәрәкәт едирмиш. Гачаглара гаршы мүбаризә апармаг үчүн Гафгаза көндәрилмиш полковник В. Казачковски шаһиди олдуғу һадисәләри сонралар гәләмә алараг өз хатирәләрини јазмышдыр. Мүәллиф әсәриндә Гачаг Кәрәмә хејли јер вермиш вә мүәјјән дәрәчәдә она һагг газандырмышдыр. Хүсусилә, Кәрәмин чәсурлуғу, чәлдлији вә сәррастлығы, халг арасындакы һөрмәти мүәллифи мәфтун етмишдир.

Гачаг Кәрәм сәхавәтли, намуслу, гадына јүксәк хилгәт кими бахан бир икиддир. Онун һаггында олан дастанларын һеч бириндә Кәрәм гадынлара гаршы кобуд рәфтар етмәмишдир. Әксинә, гадынлара әлиндән кәлән һөрмәти әсиркәмәмишдир. Һәтта рәсми сәнәдләрдә белә онун гадынлара гаршы хошрәфтар олмасы, гадына һүсн-рәғбәт бәсләмәси гејд едилмишдир.

Бу барәдә чох мараглы рәвајәтләр халг арасында инди дә јашамагдадыр. Онлардан бириндә дејилир:

«Гыраг Кәсәмән кәндиндән ел јајлаға көчән заман Кәрәм ган дүшмәни Исрафил ағаны өлдүрмәк үчүн көчү изләјир. Көч бүтүн күнү јол кетдикдән сонра Газах—Диличан јолунда, мешәнин кәнарындакы талада дајаныр. Гачаг Кәрәм кечәјарысы Исрафил ағаны өлдүрмәк мәгсәдилә көчүн јерләшдији дүшәркәјә кәлир. Онун дәстәси дүшәркәни мүһасирәјә алыр. Гачаг Кәрәм тәк-

[1] Күрчүстан ССР МДТА, ф. 12, иш № 341.

ликдә Исрафил ағанын алачығына кирир вә ону өлдүрмәк истәјир. Лакин о, Исрафил ағаны өз гадыны илә јорған-дөшәкдә јатдығы јердә тапыр. Кәрәм белә бир вәзијјәти көрүб өз патрондашындан бир дараг күлләни јорғанын үстүнә гојараг алачығы тәрк едир. О, дәстәси илә Ағстафа чајындан кечәрәк дүшәркәдән араланыр. Јолдашларындан бири сорушур:

— Ә, Кәрәм, бә нијә өлдүрмәдин?

Дејир:

— Дүшмәни арвад јанында, һәм дә јатдығы јердә өлдүрмәк намәрдликдир. Мән ону бу вәзијјәтдә вурсајдым, бүтүн ел-оба бизи гынајарды.

Сәһәр тездән Исрафил ағанын арвады Һәвва ханым јорған-дөшәји јығдығы заман патронлары тапыб әринә верир. Исрафил аға һәмин патронларын Кәрәмә мәхсус олдуғуну билиб, онун мәрдлијинә һејран галыр. Арвадына дејир:

— Икид о адама дејәрәм ки, басдығыны боғазламасын!»

Гачаг Кәрәм јаланчы адамлара, намәрдләрә, зүлмкарлара нифрәт едир, јохсулларын исә һәр јердә һарајына чатырды. Мәсәлән, Кәрәмә билдирирләр ки, Нифталы коха чамааты јаман инчидир. Кәрәм кечә илә Нифталы кохаја белә бир хәбәр көндәрир ки, «әкәр бирчә јохсулун да хәтринә дәјсән өзүнү өлмүш бил».

Мәһз бундан сонра Нифталы коха Кәрәмин горхусундан бирчә нәфәр јохсулун да хатиринә дәјмир. Үмумијјәтлә, һәм рәсми сәнәдләрдән вә һәм дә онун һаггында јарадылмыш бәдии әсәрләрдән көрүндүјү кими Гачаг Кәрәм күтлә арасында бир нөв «әдаләтли һаким» олмушдур. Әслиндә бүтүн гачаглар ачыначаглы һәјат сүрән кениш халг күтләси үчүн арха, дајаг идиләр. Бу, әлбәттә, јалныз биздә дејил, бүтүн халгларын гачаглар һаггында јаратдыглары рәвајәт, нәғмә вә дастанларда да бу шәкилдәдир.

Гачаг Кәрәмин ән көзәл сәчијјәләриндән бири дә онун вәтәнпәрвәр олмасыдыр. Вәтәнини үрәкдән севән бу икид дәфәләрлә тә'гибләр нәтичәсиндә Ирана, Түркијәјә кечмишсә дә гүрбәт елдә дөзә билмәмиш, јенидән гајыдыб өз торпағына кәлмишдир. Онун бу вәтәнпәрвәрлији һаггында јазылмыш бүтүн әсәрләрдә тәрәннүм олунмушдур.

Вәтәндән ајрылмаг, әлачсызлыгдан гүрбәт елә кетмәк, јурдундан, јувасындан ајры дүшмәк, көз јашлары вә с. епизодлар «Гачаг Кәрәм» дастанында да верилмишдир. Һәтта, ағыр вурушмаларда, дөјүшләрдә бир дәфә белә, аһ-уф етмәјән Кәрәмин вәтәни тәрк едән заман көзләри долур, ағлајыр. Ејни заманда гүрбәтдә оларкән ели-обасы јадына дүшүр:

...Бу чәрхи, кәрдиши гурулуб белә,
Јандырды чисмими, дөндәрди күлә.
Вәтән һәсрәтилә кәзирәм һәлә,
Мәчнун тәки доланырам диванә.

Ел јолунда чандан кечиб учалдым,
Бач вермәдим, бәјдән, хандан бач алдым.
Кәрәмәм, күн кечди, вахтсыз гочалдым,
Әлиф гәддим әјди чәрхи-зәманә.

Гачаг Кәрәм ән јүксәк инсани кејфијјәтләри өзүндә топламыш бир образдыр. Онун чәнкавәрлијинин әсасыны тәшкил едән нә гарәт һәвәси, нә һакимијјәт ешги, нә дә шәхси шөһрәтдир. Бунларын һеч бириси онун үчүн мәгсәд дејилдир. О, бунлардан јалныз халгынын ишкәнчәләрә мә'руз галмасы, алчалмамасы наминә бир васитә кими истифадә едир. Кәрәм халгына вә онун күчүнә инаныр, она көрә дә әјилмәз вә мәғрурдур. Вәтәнинә вә халгына садиг олан Гачаг Кәрәм басылмаз вә мәғлубедилмәздир. Бә'зән онун үстүнә бир полк көндәрирләр. О јенә дә галиб чыхыр. Мәсәлән, Ағ јолда базар ачмасындан сонра рәсми сәнәдләрдә дејилдији кими, Кәрәмин вә онун дәстәсинин тутулмасы һаггында һөкумәт хүсуси әмр верир. Бу әмрлә әлагәдар Газах алајындан 200 нәфәр, Уман алајындан 100 нәфәр, Дағыстан сувари алајындан 100 нәфәр ајрылмыш вә Газах гәзасына көндәрилмишдир. Һәмин дәстәјә Дағыстан сувари алајынын команданы Кнјаз Арачел Чавчавадзе башчы тә'јин едилмишдир[1].

Һәмин тарихи һадисә дастанда да өз әксини тапмышдыр. Ашыг буну поетик диллә белә тәрәннүм етмишдир:

Николај әмр верди,
Ол сәрдары Чавчаваза,
Деди: «Дурма, тут, Кәрәми,
Кәтир бура, әзә-әзә!»
Гошун чәкиб ахтардылар,

[1] «Иберија» гәз., 1886, 29 ијул, № 163 (күрчү дилиндә).

һәр тәрәфи кәзә-кәзә.
Дүшмәнини чағыртдырыб
Деди: ону таныт бизә!
Гәсд ејләмәк истәдиләр,
Сән кими инсана, Кәрәм!

Дастанын сонунда верилмиш бу тә'риф-мүхәммәс әслиндә дуваггапмадыр. Лакин бу дуваггапма мәһәббәт дастанларындакы дуваггапмалардан фәргләнир. Әввәла, мәһәббәт дастанларынын сонунда дастаны јарадан ашығын јох, истәнилән ашығын мүхәммәси, диваниси верилир. Мәсәлән, «Ашыг Гәриб» дастанынын ким тәрәфиндән јарадылдығы дәгиг мә'лум дејилдир. Лакин дастанын сонунда верилмиш дуваггапмада исә XX әсрин ел сәнәткары Молла Ҹүманын ады чәкилир.

Тарихи гәһрәманлыг дастанларында дуваггапмалар јалныз ону јарадан ашыға аид олур. Ашыг мүәллифлик һүгугунун итмәмәси үчүн дастанын сонунда дуваггапма дејир вә тапшырмада өз адыны чәкир. Мәсәлән:

Гәмли һүсејн тә'риф дејир,
Кәрәм кими мәрд-мәрдана.
Јағыларын јурд-јувасын,
Дағыдыб етди вирана...

Әслиндә дастанын сонунда верилмиш дуваггапма әсәрин епилогудур. Чүнки дастанда тәсвир едилмиш һадисәләр, епизодлар билаваситә мүхәммәсин—дуваггапманын ајры-ајры бәндләриндә дә гыса шәкилдә, јығчам вә поетик дилдә шәрһ олунур.

Тарихи гәһрәманлыг дастанлары синфи мүбаризәләр тарихинин бәдии әксидир. О ҹүмләдән «Гачаг Кәрәм» дә јүксәк тарихи мотивләрлә зәнкин олан көзәл бир дастан, вәтәнимизин, халгымызын гәһрәманлыг кечмишинә аид јарадылмыш сәнәд нүмунәләриндән биридир.

Алимләримиздән М. һ. Тәһмасиб, Вагиф Вәлијев, Паша Әфәндијев, Камран Мәммәдов, Тејмур Бүнјадов «Гачаг Кәрәм» дастаны һаггында дәјәрли фикирләр јүрүтмүшләр. Тејмур Бүнјадов Кәрәмин гызы Баһарын өз атасы һаггында хатирәләриндән истифадә едәрәк, јазмышдыр:

«Анамын әсли Хојдандыр. Бир күн анам гызларла бирликдә булаға суја кедибмиш. Гәфилдән алты атлы булағын башындакы гызлары сахлајыр. Анамы атын тәркинә алыб гачырырлар. Атам Газаға бир ат, чуха,

јар-јараг исмарлајыр. Газахдан кәлән Дилбозунун белинә галхан анам чуха кејинир, силаһланыр, олур Кәрәмин Зәһрасы, архасы. Дүз үч ил гачаглыг едир. Атамла јанашы дүшмәнлә чијин-чијинә вурушур».

«Гачаг Кәрәм» дастаныны јүксәк гијмәтләндирән Камран Мәммәдов јазмышдыр:

«Дастан вә нәғмәләрдәки мүбаризлик руһу, чанадојмушларын интигамындакы нифрәт муәјјән дәрәчәдә сатирадан да гида алырды. Мәсәлән, «Гачаг Кәрәм» дастанында белә бир јер вар ки, Кәрәмин һәмишә башыны гырхдырдығы дәлләји сатын алырлар. Вә о да өз тамаһы үчүндән сөз верир ки, Кәрәмин башыны үлкүчлә үзсүн. Бу хәбәри ешидән Кәрәм дәлләјин јанына кәлир вә отурур ки, башыны гырхдырсын. Дәлләјин әлләринин әсдијини көрән Кәрәм дејир:

— Уста, әлләрин нијә әсир, јохса чүр'әт едә билмирсән? Инди сән әјләш, мән сәнин башыны гырхачағам, нечә ки, сән началникә сөз вериб мәним башымы гырхмаг истәдијин кими!»

Кәрәмин дилиндәки тә'нә, сөзү икибашлы сөјләмәк халг сатирасы илә бағлыдыр».

Бу ел чәнкавәринин бејнәлмиләлчилији, вәтәнпәрвәрлији, чәсарәти, јохсуллара арха кәсилмәси, халгла олан сәмими мүнасибәти, үнсијјәти ону һәр јердә горумуш, мүдафиә етмиш вә шөһрәтләндирмишдир. Ән хоша кәлән чәһәтләрдән бири будур ки, мәһз бу көзәл хүсусијјәтләринә көрә ону мәшһурлашдыран мүхтәлиф милләтләрин әдибләри, алимләри вә сәјјаһларыдыр. Мәсәлән, XIX әсрдә Загафгазијаја кәлмиш бүтүн рус әдибләри кими С. Филиппов да онунла марагланмыш, Гачаг Кәрәм һаггында данышылан сөһбәтләри топламыш вә сәјаһәтини баша вурдугдан сонра мүшаһидәләрини чәмләшдириб китаб һалына салмышдыр. Һәмин китабда Гачаг Кәрәмдән дә кениш бәһс олунур[1].

Мараглы бурасыдыр ки, дикәр рус, ермәни, күрчү әдибләри кими Филиппов да Гачаг Кәрәми алгышламыш, онун көстәрдији һәрәкәт вә фәалијјәтә һагг газандырмышдыр. Мәсәлән, мүәллиф көстәрир ки, «онун икидлији рус охучулары арасында јајылмыш, һаггында сајсыз рәвајәт вә нағыллар јаранмышдыр. Данышырлар ки, бир дәфә о, кәлиб-кедәнләрин габағыны кәсир, нә

[1] С. Филиппов. Поволже, Дон, Кавказ, М., 1887, с. 702.

варса ијнәјә гәдәр әлләриндән алыр, өзләрини дә өз јашадығы мәскәнә апарыр вә бир мүддәт сахлајыр. Алдығы шејләри өзләринә гајтарыр. Кәрәм онлара гејри-ади мәһәббәт вә нәзакәт көстәрир, халча үстә әјләшдирир, Шәрг адәтинә мүвафиг гонаглыг верир, хүсусилә гадынларла рәфтарында әлиндән кәлән бүтүн һөрмәт вә сәмимијјәти әсиркәмир,... чох мараглы сөһбәт вә һәрәкәтләрлә онлары әјләндирир»[1].

Шүбһәсиз, бунлар һамысы тарихән олмуш һадисәләрдир вә она көрә дә әдибләрин јаздыглары очерк вә һекајәләрдә, һәмчинин рәвајәт вә дастанларда мүәјјән бир сүжет, идеја ујғунлуғу, јахынлығы нәзәрә чарпыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, XIX әсрин сонларында Кәрәмин көстәрдији фәалијјәт мәрданә бир фәалијјәт олмушдур. О, бә'зи гулдурлар кими пис һәрәкәтләр етмәмиш, сојғунчулуг көстәрмәмиш, адам өлдүрмәмишдир. Анчаг залымлары, халгын зиддинә кедәнләри, зүлмкарлары чәзаландырмышдыр. Буна көрә дә ешидән, көрән, билән һамы онун фәалијјәтини алгышламыш, тәблиғ етмишдир. Бу ишдә дөврү мәтбуат өз ишини көрмүшдүр.

Бә'зән әдибләр Кәрәми гулдур кими гәләмә вермишләр. Әлбәттә, бу доғру дејилдир. Бүтүн әдибләрин вә ел сәнәткарларынын Гачаг Кәрәм һаггында јазмыш вә јаратмыш олдуглары әсәрләрдә мәһз о, ел гәһрәманы кими тәсвир вә тәрәннүм едилмиш, дүнја әдәбијјатынын классикләринин гәләмә алдыглары гачагларла мүгајисә олунмуш вә онлара бәнзәдилмишдир. Гара Намазовун дедији кими: «Тарихи һәгигәтләр арасында јаранмыш бу һекајәләрдә Кәрәмин фәалијјәти милли һүдуддан чыхараг кениш бир маһијјәт кәсб едир. Филипповун, Амилахваринин[2] әсәрләриндә вә бир сыра башга мәнбәләрдә Кәрәмин ады Пугачов, Степан Разин вә Короғлу илә бәрабәр чәкилир, Шиллерин Карл Моору илә мүгајисә едилир».

Ејни фикирләр «Гачаг Кәрәм» дастанында да өз әксини тапмышдыр. Кәрәмин «Османлыја ләрзә салмасы, исминә китаблар олмасы, Короғлутәк ад чыхармасы»

---

[1] С. Филиппов. Поволже, Дон, Кавказ, М., 1887, с. 702.

[2] А. В. Попов. Русские писатели на Кавказе, вып. I, Баку, 1949, с. 46.

вә саирә бәдии диллә тәрәннүм олунмушдур. Бизә беләкәлир ки, јарадычы ашыг Гачаг Кәрәмин Азәрбајчанын һүдудларындан чох-чох узагларда шөһрәт тапдығыны, онун һаггында чохлу китаблар јазылдығыны билмиш вә она көрә дә бунлары поетик бир диллә дуваггапмасында јад етмишдир. Мәсәлән, Ашыг дејир:

Фамили Моллазалов,
Гырахкәсәмән чаһалы,
Белә бир гәһрәманы
Бөјүдүб Газах маһалы.
Османлыја ләрзә салыб,
Горхудубду һәр кралы,
Исминә китаблар вар,
Охујанлар олсун һалы,
Короғлутәк ад газаныб,
Гојубду нишана Кәрәм.

Беш бәнддән ибарәт олан бу дуваггапманын биринчи вә икинчи бәндләри Кәрәм кимдир?—ғалан бәндләри исә—о нә етмишдир?, нә кими фәалијјәт көстәрмишдир? —суалларына чаваб верир. Билаваситә, дастан Кәрәмин Ирана кечмәси, Залы ханы өлдүрмәси илә битдији үчүн дуваггапманын да сон бәнди Залы ханын өлүмү илә сона чатыр:

...Душмәнләри хофә дүшүб,
Хәбәр вердиләр султана.
Шаһ чағырыб әмр верди,
О зүлмкар Залы хана.
Залы хан кетди үстүнә,
Бојады ал-гана Кәрәм!

Фолклоршүнас Вагиф Вәлијев бу дастан һаггында јазмышдыр: «Кәрәм өмрүнүн сонуна кими һаггы, әдаләти мүдафиә едир, халга зүлм едән, јохсуллары инчидән дөвләт адамларына диван тутур. Кәрәм мүбаризәсинин әдаләтли олдуғуну баша дүшүрдү вә инанырды ки, зүлм, нә гәдәр көк салар, лакин чүчәрмәз, бар вермәз».

Әслиндә «Гачаг Кәрәм» ајрыча бир тәдгигат објектидир. Еји заманда вахты чатмыш мөвзудур. Шүбһәсиз, кәләчәк тәдгигатчылар Гачаг Кәрәм һаггында истәр XIX вә истәрсә дә XX әсрдә нәғмә, рәвајәт вә дастанлардан башга, јазылмыш әсәрләри нәзәрдән кечирәчәк вә даһа мүкәммәл бир әсәр јазачаглар.

IV

ИНГИЛАБ ГӘҺРӘМАНЛАРЫ ҺАГГЫНДА ДАСТАНЛАР

«ИНГИЛАБ АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГЫНЫН ГАНЫНДАН ДОҒМУШДУР». Тарихи гәһрәманлыг дастанлары сырасында бир сыра халг романлары да вардыр ки, онлар ингилаб рәһбәрләринин ады илә бағлыдыр. Белә нүмунәләр сырасында «Нәриман», «Сәттархан», «Гатыр Мәммәд» дастанлары хүсуси мараг доғурур. Әлбәттә, бу дастанлар бирдән-бирә јарадылмамышдыр. Ашыгларымыз, ел шаирләримиз узун әсрләрдән бәри халгын арзу вә истәкләрини дәрк едәрәк, ингилабын маһијјәтини баша дүшмүш, буна көрә дә Маркс, Енкелс, Ленин, Нәриманов, Әзизбәјов, Шаумјан, Сәттархан, Гатыр Мәммәд вә башгалары һаггында онларла халг маһнылары, бајатылар, гошмалар јаратмышлар. Ел шаири Чобан Әфган һәлә ингилабын илк илләриндә өз севинчини белә ифадә етмишдир:

Кәлин достлар, кәлин шадлыг ејләјәк,
Бу дөвранды, мән дедијим бу дөвран!..
Һараја кедирсән азаддыр сәсин,
Даһа боғазында галмыр нәфәсин.
Бир дилләә сөјләјәк: Ленин јашасын!
Бу дөвранды, мән дедијим бу дөвран!

Јахуд, Көјчәли Ашыг Мәһәммәд јенә һәмин илләрдә үзүнү јохсул кәндлиләрә, касыблара тутараг демишдир:

Сакиним Ағкилсә, Мәһәммәд адым,
Һејиф ола јохду елмим, савадым.
Кечә-күндүз будур мәтләб, мурадым:
Јашасын, јашасын шура, касыблар!

Елми, савады олмајан бу ел сәнәткарлары фәһләкәндли һөкумәтини биринчи алгышлајанлардан олмушлар. Онлар өз көзәл сәсләри вә мәзмунлу сөзләри илә азадлыға чыхмыш јохсуллара көзајдынлығы вермиш, халгы бу азадлығы горумаға чағырмышлар.

1928-чи илин мајын 5-дә Азәрбајчан Ашыгларынын Биринчи гурултајы чағырылыр. Гурултаја республика-

мызын мүхтәлиф рајонларындан 150-дән артыг ашыг кәлмишди. Халг Маариф комиссары Руһулла Ахундов гурултајда чыхыш едәрәк демишдир:

«...Бурада иштирак едән ашыглары һеч кәс өјрәтмәмишдир... Онлар Азәрбајчанын узаг кушәләриндән кәлибләр. Онларын бә'зиләри елә јердән кәлибләр ки, о јерләрдә дәмир котанын да нә олдуғуну билмирләр. Онларын охудуглары ингилаби нәғмәләр сүбут едир ки, ингилаб Азәрбајчан халгынын ганындан доғмушдур»[1].

Бу ел сәнәткарлары ингилабдан әввәл о гәдәр дөјүлмүш, әзилмишләр ки, бунун мүгабилиндә онлары азадлыға чыхаран ингилабы, онун јарадычысы Ленини, онун силаһдашларыны үрәкдән алгышламыш, нәғмәләриндә тәрәннүм етмишләр. Максим Горкинин дедији кими: «фолклор, бу күн Владимир Ленини Прометејә бәрабәр олан гәдим бир әсатири гәһрәман јүксәклијинә галдырмышдыр»[2].

Танынмыш ел сәнәткары Бозалганлы Шаир Вәли «Ленин» адлы гошмасында бөјүк рәһбәрин фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирәрәк онун кизли, ашкар чалышыб халгы азадлыға чыхардығыны поетик дилләбелә үмумиләшдирмишдир:

Маркс идејасы галды јадикар,
Ленин чох чалышды кизли, ашикар.
Варлыларын јурду олду таримар,
Үсјан гопду чалһачаллар ојнады...

Ағ күнләрин сәбәбкарларыны өз маһныларында алгышлајан ашыгларымыз Ленинлә јанашы онун јахын силаһдашларыны, о чүмләдән, Кирову, Орчоникидзени, Ворошилову, Нәриманову, Шаумјаны, Әзизбәјову, Будјоннуну, Ағамалыоғлуну вә башгаларыны да өз нәғмәләриндә тәрәннүм етмишләр. Һәмин мәсәлә илә бағлы М. Һ. Тәһмасиб јазмышдыр: «Ашыглар мин илләрдән бәри арзуладыглары бу бәхтијар күнләрин јарадычыларынын кимләрдән ибарәт олдугларыны јахшы билирләр. Халг билир, ки, бу хошбәхтлик өз-өзүндән кәлмәмишдир. О, бунун халгын јаратдығы дүһалар вә гәһрәманларын мүбаризәләри нәтичәси олараг доғмуш олдуғуну билир».

---

[1] Һ. Араслы. Ашыг јарадычылығы, с. 104.

[2] М. Горки. Шура әдәбијјатынын вәзифәләри, Бакы, 1935, с. 31.

Ел сәнәткарларынын ән чох тәрәннүм етдији ингилабчылардан бири дә Нәриман Нәримановдур. Һәлә ингилабдан әввәл Нәриманов тез-тез Азәрбајҹан кәндләринә кедәр, күтләләрлә јахындан әлагә сахлајар, халг гаршысында чыхыш едәр, онлара ингилабын, шура һөкумәтинин маһијјәтини өз ана дилләриндә баша салар, суалларына әтрафлы ҹаваб верәрди. Одур ки, халг ону севәр, алгышлајарды. Јохсул кәндлиләр она инаныр, она бел бағлајыр вә ондан үмид көзләјирдиләр. «Н. Нәриманов мәшһур бир халг севимлиси олмушдур. Зәһмәткеш күтләләр она «бизим доктор» дејирдиләр»[1]. Бүтүн бу вә дикәр фәалијјәт вә халга сәдагәтинә көрә ел сәнәткарлары ону севир, онун адына маһнылар, нағыллар, дастанлар јарадырдылар. Ингилабын илк күнләриндә Н. Нәриманов Һәштәрханда вә Москвада хидмәт едирди. Мүсават һөкумәти Азәрбајҹанда иш башында оларкән јенә дә ашыглар халгын дили илә Нәримановӯ арзулајыр, ону көмәјә чағырыр, ниҹат кәтирәҹәјинә инанырдылар:

О мәним мүршүдүм, диним, иманым,
Шураларын дүз планы кәлирми?
Зәлзәлә дүшүбдү ҹаһан ичинә,
Заманынын пәһләваны кәлирми?

Бөјүк Ленин бу дүнјанын рәһбәри,
Төкәр дәһанындан лә'ли, көвһәри,
Верәрми милләтә шадлыг хәбәри,
Гоҹа Шәргин Нәриманы кәлирми?..

Мүсаватдан, дашнаглардан өлкәни тәмизләмәк үчүн XI Гызыл Орду өзүнү Бакыја јетирир. Һакимијјәт советләрин әлинә кечдији вахт 1920-ҹи ил апрелин 27-дә Нәриманов Азәрбајҹан Ингилаб Комитәсинин сәдри сечилир. 1920-ҹи илин мај ајынын 16-да Бакы Н. Нәриманову тәнтәнә илә гаршылајыр. Онун кәлиши кәнҹ Азәрбајҹан республикасында бөјүк севинҹә, шадлыға, бајрама чеврилир. О заман ашыгларымыз өз сазларыны синәләринә басыб охујурдулар:

---

[1] Н. Нәриманов. Мәгаләләр, нитгләр, I ҹилд, Бакы, 1971, 7.

Верилди миллэтэ шадлыг хэбэри,
Гоча Шэргин Нэриманы кэлибди,
Гурулуб шэн һәјат, маһв олубду чар,
Мэзлум халгын дин-иманы кэлибди.

Аман верилмэди буржој фе'линэ,
Бакы кечди фэһлэ, јохсул элинэ.
Шад хэбэр јајылды Гафгаз елинэ,
Гоч икидлэр кэриваны кэлибди.

Ашыг јарадычылығында ингилаб гәһрәманларындан эн чох тэрэннүм олунанларын бири дэ Гатыр Мэммэддир.

Гатыр Мэммэд (Мэммэдов Мэммэд Эли оғлу) 1887-чи илдэ Кэнчэ губернијасынын Коранбој—Эһмэдли кэндиндэ, јохсул кэндли аилэсиндэ анадан олмушдур. 1903-чү илдэ Кэнчэдэ сэнэт мэктэбиндэ охумуш, 1914-чү илдэ сијаси мэһбус кими Сибирэ сүркүн едилмишдир. Сүркүндэн гачдыгдан сонра эввэлчэ јерли бэјлэрэ вэ чаризмэ гаршы, сонра исэ мүсават һөкумэтинэ гаршы вурушмушдур. Онун башчылыг етдији кэндли дэстэлэри мүсават дөврүндэ һөкумэтэ гаршы силаһлы үсјана башламышдыр. Гэза рэиси о заман Кэнчэ губернаторуна белэ јазмышдыр: «...Азэрбајчан һөкумэти о гэдэр ачиздир ки, онунла (Гатыр Мэммэдлэ—Р. Р.) мүбаризэ етмэк игтидарында дејилдир...»[1].

Гатыр Мэммэдин партизан дэстэсинин фэалијјэтинэ Бакы болшевик тэшкилаты рэһбэрлик едирди. Онун дэстэси бејнэлмилэл иди. Бурада азэрбајчанлыларла чијин-чијинэ ермэни, күрд вэ руслар да вурушурдулар. Гатыр Мэммэд 1919-чу ил сентјабрын 18-дэ дөјүш мејданында гэһрэманлыгла һэлак олмушдур. Партија вэ һөкумэтимиз бу чэсур ингилабчынын хатирэсини эбэдилэшдирэрэк, бир сыра колхоз, совхоз, кэнд, күчэ вэ мэктэблэрэ онун адыны вермишдир. Бир сыра јерлэрдэ онун абидэси учалдылмышдыр.

Ашыглар Гатыр Мэммэд һаггында илк ше'ри 1907-чи илдэ гошмуш[2], сағлығында онун һаггында дастан јаратмаг арзусунда олмушлар. Белэ ашыглардан бири Коранбојлу Кор Ашыг ады илэ танынан ел сэнэткарыдыр. О, Гатыр Мэммэдин вурушмаларда көстэрдији

---

[1] Азэрбајчанда Совет һакимијјэти уғрунда фэал мүбаризлэр, Бакы, 1958, с. 138.

[2] Ч. Һүсејнов. Халг гэһрэманы Гатыр Мэммэд, Бакы, 1969, с. 10.

икидликләри ешитмиш, она бир сыра тә'рифнамәләр гошмушдур. Ашығын дедијинә көрә бир күн Гатыр Мәммәд ешидир ки, Коранбојда мүлкәдар Бич Ибраһим кәндлиләри инчидир, онлара бош јерә ишкәнчә верир. Кәндлиләр онун әлиндән һараја шикајәтә кедирләрсә бир нәтичә чыхмыр. Буна көрә дә онлар Гатыр Мәммәдә пәнаһ кәтирир, Ибраһимдән килеј-күзар едирләр. Буну ешидән Мәммәд бир нечә дәфә она сифариш көндәрир ки, фагыр-фүгәра илә ишин олмасын. Лакин Бич Ибраһим јенә билдијини едир. Она көрә дә 1911-чи илдә Мәммәд өз дәстәсилә гәфләтән онунла габаглашыр. Вурушмада Гатыр Мәммәд вуруб Бич Ибраһими јерә сәрир. Бу хәбәр сүр'әтлә бүтүн ел-обаја јајылыр. Буну ешидән Кор Ашыг сазы синәсинә басыб ел гәһрәманына белә тә'риф дејир:

Сәнин икидликдә, гәһрәманлыгда,
Чох бөјүкдү пајын, а Гатыр Мәммәд!
Һифз олсун хәтадан, бәладан чанын,
Мәһв олду о хәјын, а Гатыр Мәммәд!..

Бу күн Бич Ибраһим дүшдү кәмәндә,
Алдын о јағыдан һејфини сән дә!
Иранда, Туранда, Румда, Јәмәндә,
Тапылмаз бир тајын, а Гатыр Мәммәд!

Гатыр Мәммәд һаггында ән мүкәммәл дастаны Гасым Исмајылов рајонунун Газахлар кәндиндә јашајан Ашыг Исаг јаратмышдыр. Дастан Мәммәдин бабасы Сәркар Мәммәдин мүлкәдарларла мүбаризәсиндән башлајыб, мүсават гулдур дәстәсинин дармадағын едилмәси вә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасына гәдәрки бир дөврү әһатә едир. Азәрбајчан халгынын шанлы ингилаби кечмишинин парлаг сәһифәләриндән бирини тәшкил едән бу дастан 1934-чү илдә јазыја алынмыш вә «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналынын 3-чү, 4-чү нөмрәләриндә дәрч олунмушдур. Тәгрибән 20 чап вәрәги һәчминдә олан бу дастан формача «Гачаг Нәби» дастаныны хатырладыр. «Гачаг Нәби» дастанында олдуғу кими, бурада да һадисәләр ајры-ајры башлыглар алтында үмумиләшдирилмишдир. Мәсәлән, «Гатыр Мәммәдин Гарабағ сәфәри», «Зәјәм кәндли үсјаны», «Сәнәмин фачиәси», «Шаумјан вә Әзизбәјовла көрүш», «Мүлкәдар торпагларынын зәбти», «Ишғалчы түрк гошунларынын Кәнчәбасара басгыны вә Гатыр Мәммә-

дин онларла вурушмасы», «Гатыр Мәммәдин түрк гошунларыны мәғлуб етмәси», «Хан Хојскијә ағыр зәрбә», «III Сүвари Шәки полкунун дармадағын едилмәси», «Партизанларын мәһкәмәси» вә с.

Дастанда тәсвир олунан һадисәләр һәм нәср вә һәм дә нәзмлә верилмишдир. Бурада ашыг поезијасынын мүхтәлиф формаларындан—кәрајлы, гошма, мүхәммәс шәкилләриндән истифадә едилмишдир. Гошмалар бә'зән гәһрәманын дилиндән, бә'зән дә мүәллифин өз дилиндән верилмишдир.

«Түрк гошунлары илә вурушма» голунда Гатыр Мәммәд түрк әскәрләри илә дөјүшүр вә гәләбә чалыр. Ашыг онун шүчаәтини поетик бир дилләрә белә тәрәннүм едир:

...Јарды дүшмән үрәјини,
Төкдү сел кими ганы.
Говду тез елдән-обадан,
Османлыны, бәји, ханы.
Бир забити атдан салды,
Билинмәди ады-саны.
Күллә дөшүндән дәјәндә,
Түлкү кими чыхды чаны.
Топ-түфәнки јерә атыб,
Јалварды дүшмән Мәммәдә!

Дастанда бејнәлмиләлчилик, халглар достлуғу идејасы, реал вә бәдии бир шәкилдә тәблиғ едилмишдир. Нүмунәдә Мәммәдин анасы Күлханымын вә арвады Сәнәмин чәсурлуғундан да кениш бәһс олунур. Онлар да Гачаг Нәбинин Һәчәри кими өз силаһ јолдашлары илә чијин-чијинә дүшмәнлә вурушур, одлу силаһдан мәһарәтлә истифадә едирләр.

Дастанда Шаумјан вә Әзизбәјовла көрүш сәһнәси чох мараглы тәсвир олунмушдур. Шаумјанын, Әзизбәјовун вә дикәр көркәмли ингилабчыларын халг әдәбијјатында, хүсусилә тарихи гәһрәманлыг дастанында бир образ кими иштирак етмәләри билаваситә халгын, ел сәнәткарынын онлара олан сәмими һөрмәт вә мәһәббәтиндән доғмушдур.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы әрәфәсиндә јарадылмыш бу дастанын чох бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Һәмин илләрдә халг арасында кениш јајылан бу дастан бөјүк ичтимаи-сијаси әһәмијјәт кәсб етмишдир. Дастандан бәһс ачан Әһлиман Ахундов јазмышдыр:

«Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда тарихи

мүбаризәләрин диггәталајиг сәһнәләрини әкс етдирән бу дастанын бөјүк ичтимаи, тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Кәнчләримизин коммунист тәрбијәси ишиндә дә бу дастанын әһәмијјәти аз дејилдир».

«СӘТТАРХАН» ДАСТАНЫ. 1905—1907-чи илләр рус ингилабы Парис коммунасындан сонра империализмә гаршы јөнәлдилмиш биринчи пролетар ингилабы олмушдур. Бу ингилаб Шәргин ојанмасы кими мүһүм бир тарихи һадисәнин дә башланғычыны тәшкил етмишдир. В. И. Ленин бу ингилабла әлагәдар демишдир: «Русијадакы 1905-чи ил һәрәкатынын демократик ингилабы бүтүн Асијаны—Түркијәни, Ираны, Чини бүрүмүшдүр»[1].

1890-чы иллләрдән башлајараг истибдада, харичи капитала гаршы Иранда мүбаризә күнү-күндән гүввәтләнир. Күтләләрин бејниндә фикри интибаһ даһа да дәринләшир, чүнки бу дөврләрдә феодал керилији, шаһлыг истибдады, харичи капиталын тәзјиги Иранда дөзүлмәз вәзијјәт јарадырды. Кет-кедә шиддәтләнән үсјан вә чыхышлар, наразылыглар үчүн Русијада баш вермиш 1905-чи ил ингилабы бөјүк тәкан олурду. Һәмчинин пролетар Бакысы илә јахынлыг она даһа мөһкәм мә'нәви гида верирди. Үмумиран мигјасында кенишләниб мүтәшәккил шәкил алан бу һәрәкат тарихдә «Мәшрутә ингилабы» ады илә танынып. Бир сыра алимләр һәмин ингилабы ики дөврә ајырырлар. Сејид Әһмәд Кәсрәви 1905-чи илдән 1908-чи илин ијун ајына гәдәр олан дөврү «Мәшрутеји кәбир» («Бөјүк мәшрутә») вә бундан сонракы дөврү исә «Мәшрутеји сәһир» («Икинчи мәшрутә») адландырмышдыр[2]. Бурада әсасән бизи марагландыран Кәсрәвинин гејд етдији «Мәшрутеји сәһир»дир. Чүнки Иран һөкмдары Мүзәфәрәддин шаһ 1906-чы илин сентјабр ајында мәшрутә фәрманы верәрәк «конститусијалы дөвләт» јарадыр ки, бунунла да әсасән ингилаб галиб кәлмиш олур. Лакин Мүзәфәрәддин шаһын вәфатындан сонра онун јеринә кечмиш Мәммәдәли шаһ 1907-чи илдән һазырлыг апарыр. 1908-чи илин ијун ајынын 21-дә Теһранда Парламан бинасыны

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 19-чу чилд, Бакы, 1954, с. 71.
[2] С. Ә. Кәсрәви. Тарихи мәшрутеји Иран, Теһран, 1943,

атәшә тутдурур вә биринчи мәчлиси бурахдырараг әнчумәләри ләғв едир. Шүбһәсиз ки, Мәммәдәли шаһ буну өз күчүнә дејил, Шимал достунун көмәклији илә едир. Һәлә о заман В. И. Ленин буну әввәлчәдән билир вә гејд едирди ки, «Ганлы Николај Иран ингилабчыларыны јенидән әзәчәкдир»[1].

Белә дә олур. Чар ордусунун полковники В. П. Љаховун башчылығы илә Ирана көндәрилән рус гошунлары 1908-чи ил ијул ајынын 23-дә дөвләт чеврилиши едир вә мәчлис говулур. Бундан сонра иртича даһа да һәјасызлашыр, бүтүн әјаләт вә вилајәтләрдә һүчума башлајыр. Тәбриздән башга әксәр шәһәрләрдә валиләр шаһын әмри илә әнчумәләри дағыдыр вә сол гәзетләри бағлајырлар. Лакин аз кечмир ки, демократик гүввәләрин јени јүксәлиши иртичаја чаваб верир. Тәбриздә үсјан башлајыр. Бу үсјанын (ијун, 1908; апрел, 1909) тә'сири илә Килан, Хорасан, Кирман вә Теһранда демократик һәрәкат вә кәндли чыхышлары јенидән чанланыр, әнчумәләр еһја олунур[2].

Тәбриз үсјаны заманы фәһлә, сәнәткар, хырда тачир вә шәһәр јохсуллары илә јанашы кәндлиләрин дә көнүллүләри фәдаи дәстәләринә дахил олурдулар[3].

Өлкәдә јенидән халг һәрәкаты күчләнир, иртичаја вә империализмә гаршы чидди мүгавимәтләр баш галдырыр. Мә'лум олдуғу кими Мәшрутә ингилабынын ән һәјәчанлы дөврү, ән јүксәк зирвәси, онун демократик маһијјәтини күчләндирән Тәбриз һәрәкаты олмушдур. Бу дөврдә ејни заманда Сәттарханын халг һәрәкаты сәркәрдәси кими мејдана чыхмасы тәкмилләшмиш вә онун ингилаби хидмәти там ајдынлығы илә көрүнмәјә башламышдыр[4].

Фәдаиләр дәстәси күн-күндән күчләнир, Сәттархан вә Бағырханын башчылығы илә мүһүм әјаләтләр јенидән ингилабчыларын әлинә кечир. Лакин 1909-чу илин март ајынын 28-дә инкилис һәрби кәмиләри Иранын чәнуб рајонларына јан алыр вә бунун нәтичәсиндә Конс-

[1] В. И. Ленин Азәрбајҹан һаггында, Бакы, 1970, с. 69.

[2] Ш. Тағыјева. XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Иран кәндлиләринин вәзијјәти, Бакы, 1969, с. 179.

[3] М. С. Иванов. Иранская революция 1905—1911 годов. М., 1957, с. 298.

[4] М. Р. Афијәт. Сәрдари-милли Сәттархан, Бакы, 1972, с. 14.

титусија тәрәфдарларынын мүвәффәгијјәтли һәрәкатлары мәглуб едилир. Буна бахмајараг халгын гүдрәтини гырмаг мүмкүн олмур. Ијулун 3-дә мәчлисдә топланмыш фөвгәл'адә али шура Мәммәдәли шаһын деврилдијини билдирәрәк, онун оғлу Султан Әһмәди шаһ е'лан едир. Әлбәттә, бу сәбәбсиз дејилдир. Иранын һаким даирәләри халгын Мәммәдәли шаһа олан нифрәт вә гәзәбини јахшы дујмушду. Шаһы тахтдан кәнар етдикдән сонра исә иртичачылар демократик гүввәләр үзәринә һүчума кечирләр.

1911-чи илин сонларында Ирана јенидән дахил олмуш әлавә рус вә инкилис гошунлары ингилаби чәбһәнин мүгавимәтини гырмаға мүвәффәг олур. Һәмин илин декабрында икинчи мәчлис дә бурахылыр вә дөвләт чеврилиши едилир. Ингилабын рәһбәрләри вә фәал иштиракчылары ичәрисиндә һәбсләр апарылыр, фәдаи дәстәләри тәрксилаһ едилир. Бунунла да алты илдән чох давам едән Иран ингилабы јатырылыр.

Бу алты ил әрзиндә демократија уғрунда апарылан мүһарибә бүтүн дүнјанын нәзәр-диггәтини өзүнә чәм едә билмишди. Мүнасибәтләр мүхтәлиф олса да дүнјанын әксәр ичтимаијјәти бу ингилабы, хүсусилә ингилаба рәһбәрлик едән Сәттарханын фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирирди. О заман бүтүн дүнја мәтбуаты Иран ингилабы һаггында мүнтәзәм мәгаләләр дәрч едирди. В. И. Ленин Иран ингилабы һаггында дәрч едилән јазылары мүнтәзәм изләјир вә бу мәгаләләрә өз мүнасибәтини билдирәрәк јазырды:

«Октјабрын 18(5)-дә «Новое время»[1] белә курултулу бир мәгалә дәрч етмишди ки, «Тәбриздә өзбашыналыг мисилсиз дәрәчәјә чатмышдыр», бу шәһәр куја «јарывәһши ингилабчылар тәрәфиндән јарыја гәдәр дагыдылмыш вә талан едилмишдир». Көрүндүјү кими, Тәбриздә ингилабын шаһ гошунлары үзәриндә гәләбәси дәрһал Русија јарымрәсми органынын һиддәтинә сәбәб олмушдур. Ингилабчы Иран гошунларынын башчысы һәмин мәгаләдә «Азәрбајчан Пугачову» е'лан едилмишдир»[2].

Дүнјанын бүтүн мүтәрәгги адамлары кими Азәрбајчан зијалылары да Иран ингилабы илә јахындан мараг-

[1] «Новое время» күндәлик гәзет олмагла 1908-чи илдән 1917-иләдәк Петербургда чап олунмушдур.

[2] В. И. Ленин. Әсәрләри, XV чилд, Бакы, 1956, с. 225.

ланмыш, онун гәләбәсинә чалышмышлар. Нәриман Нәриманов бу саһәдә хүсуси фәаллыг көстәрмишдир. Сонралар о демишдир:

«Мүсәлманларын һәјатында бу мәсәлә о гәдәр инчә вә чиддидир ки, мән 1906-чы илдә килсәнин дөвләтдән ајрылмасы вә мәктәбин килсәдән ајрылмасы мәсәләсини програмдан позмалы олмушдум. Бу о заман иди ки, мән Иран Сосиал Демократ Партијасынын башында дурдуғумдан тәшвигатчылара партијамызын програмыны верәрәк, Ирана көндәрмәли олурдум. Ирана көндәрилән вә сонралар орада гәһрәманчасына һәлак олмуш тамамилә дүшүнчәли, һазырлыглы олан тәшвигатчыларын биринчи дәстәси јола дүшдүјү күн мәним башыма јығылыб хаһиш етдиләр вә јалвардылар ки, програмы һәмин маддәләрсиз интишар етмәјә мән онлара изн верим. Мән бу маддәләри позмагла, бәлкә дә чинајәт бир иш көрмүшдүм. Фәгәт әвәзиндә биз дүнјанын ән сарсаг чәлладларындан бири олан Мәммәдәли шаһы тахтындан јерә салдыг...»[1].

Көрүндүјү кими, мәшрутә ингилабынын тәшкилиндә вә Мәммәдәли шаһын деврилмәсиндә Нәриман Нәримановун чох бөјүк ролу олмушдур. Билаваситә һәмин дөврләрдә о, өзүнүн јаздығы кими Иран Сосиал Демократ Партијасынын башында дурмуш вә Иран зәһмәткешләри илә јахындан әлагә сахламышдыр.

Азәрбајчан вә Иран халгларынын мүбаризә тарихиндә көркәмли јерләрдән бирини тутмуш Сәрдари-милли Сәттархан XIX әсрин икинчи јарысында—1867-чи илин август ајынын 16-да Гарадағда анадан олмушдур. «Сәрдари-милли» ады да она 1908-чи ил ијун ајында башланмыш Тәбриз вурушмалары заманы халг тәрәфиндән верилмиш, сонра исә Азәрбајчан Әјаләт Әнчүмәнинин гәрары илә рәсмиләшдирилмишдир. Атасы Һачы Һәсән кичик алверчиликлә мәшғул олмушдур. Онун Исмајыл, Гафар, Сәттар, Әзим адлы дөрд оғлу вар имиш. Бөјүк оғлу Исмајыл XIX әсрин алтмышынчы илләриндә Азәрбајчанда өз фәдакарлығы илә шөһрәтләнмиш Гачаг Фәрһадла достлуг етмиш, һәтта ону бир нечә дәфә тә'гибләрдән горумушдур. Т. Шаһин јазыр: «XIX әсрин 60-чы илләриндә Шимали Азәрбајчан үсјанчыларындан Фәрһад тоггушмалардан бириндә шид-

[1] Н. Нәриманов. Мәгаләләр, нитгләр, I чилд, с. 207—208.

дәтли вурушмадан сонра өз кичик дәстәси илә Аразы кечиб Мәммәдханлы рајонунда досту Гарадағлы Исмајылын евинә кедир. Фәрһадын сәрһәддән кечмәсиндән хәбәр тутан Гарадағ һакими ону тутуб чар мә'мурларына вермәк мәгсәди илә Исмајылын јашадығы рајона күчлү силаһлы гүввә көндәрир. Шаһ гошунлары кәнди вә Исмајылын евини мүһасирәјә алырлар. Вурушмада Фәрһад һәлак олур, Исмајыл исә тутулуб Тәбризә апарылыр, Мүзәфәрәддин Мирзә Вәлиәһдин әмри илә өлдүрүлүр. Исмајылын өлүмү атасы Һачы Һәсәни һәдсиз дәрәчәдә кәдәрләндирир... О, һәмишә дејәрди: «Оғлум Исмајылын ганыны Гачар шаһларындан Сәттар алачагдыр».

Һәлә кәнчлик дөврүндә Сәттар бир сыра ишкәнчәләрә мә'руз галмагла, халгын ачыначаглы вәзијјәти илә јахындан таныш олмушдур. Бир күн Тәбриз валиси фәррашларынын тәһдидинә мә'руз галан ики нәфәр азачыг атышмадан сонра гачыб чанларыны гуртармаг үчүн Сәттаркилин евинә пәнаһ кәтирир. Чаваг олмасына бахмајараг Сәттар онларын һәр икисини тә'гибдән горујур, өзләринә дә көмәклик едир. Фәррашлар кәлиб һәмин јерә чатыр вә мүбаһисә едирләр. Мүбаһисә силаһлы тоггушма илә нәтичәләнир. Вурушмада фәррашлардан бири күлләјә һәдәф олур. Нәтичәдә Сәттары тутуб һәбс едир вә ону Әрдәбилдәки Нарынгала һәбсханасына көндәрирләр. О заман Гачар сүлаләсинин ән горхулу зинданларындан бири Әрдәбилдәки Нарынгала һәбсханасы иди. Һүндүр диварлары, өзүнәмәхсус ишкәнчә режими, рүтубәтли зирзәмиләри олан бу галада Гачар сүлаләси үчүн горхулу дүшмән һесаб едиләнләри сахлајырдылар. Сәттары да бураја тәкчә валинин фәррашлары илә вурушдуғуна көрә кәтирмәмишдиләр. Чүнки бу галаја «хүсусилә о адамлары кәтирирдиләр ки, онлар һөкумәт органларынын диггәтини чәлб едирдиләр. Онларын бир күн үсјан бајраглары галдырачаглары, дөвләт әлејһинә ајаға галхачаглары вә шаһлыг иддиасына дүшәчәкләри еһтимал олунурду»[1].

Сәттар ики ил Нарынгалада јатдыгдан сонра јахын адамларынын көмәји илә бир кечә һәбсханадан гачыр. Бир мүддәт Мәрәнд—Хој маһалларында кизли дола-

---

[1] Исмајыл Әмир Хизи. Гијаме Азәрбајчан вә Сәттархан, Эиз, 1961, с. 11.

ныр, дөвләт әлејһинә чыхан дәстәләрә гошулур. Бундан сонра мә'мурлара, зүлмкарлара, феодаллара, ханлара гаршы мүбаризәјә башлајыр. Јохсуллара көмәк едир, игтисади чәһәтдән онлара јардым көстәрир. Лакин узун мүддәт гачаглыг едә билмир, галын мешәләрдә, уча вә сојуг дағларда јашамаг кәнч Сәттары јорур вә о, атасынын тә'киди илә гачаглыгдан узаглашмаға мәчбур олур.

Бундан сонра Сәттар Мәрәндә, досту Рзагулу ханын јанына кәлир, онун көмәклији илә Мәрәнд—Хој—Сәлмас арасындакы јол мәнтәгәсиндә мүһафизәчилик вәзифәсиндә ишләмәјә башлајыр.

Сәттархан һаггында чохлу рәвајәт, нәғмә, lәтифә вә дастан гошулмушдур. Халгын јаратмыш олдуғу бу нүмунәләрдә Сәттархан һазырчаваб, чәсарәтли, горхмаз, зүлмкарлара гаршы амансыз гәһрәман кими тәсвир вә тәрәннүм олунур. Мәсәлән, белә рәвајәтләрин бириндә дејилир:

«Досту Рзагулу ханын јанында хидмәтдә оларкән бир күн постда дурдуғу јол гырағында отағына јахын јолдашлары да кәлир. Бурада онлар гырмызы шәраб ичмәјә башлајырлар. Бу вахт Рзагулу хан отаға кирир көрүр ки, Сәттарын мизинин үстүндә бир стәкан шәраб вар. О, чох ачыгланыр вә сорушур:

— Мән сәнә демәмишдим ки, шәраб ичмә?!

— Хан, мән ки шәраб ичмирәм—дејә, Сәттар чаваб верир.

— Бәс о нәдир?

— Судур.

Хан әсәбиләшәрәк:

— Мәјәр су гырмызы олур?

Сәттар өзүнү итирмәдән хана белә чаваб верир:

— Гурбан, сизи көрән кими хәчаләтиндән рәнки гызарды.

Сәттарын белә һазырчаваблығы ханын хошуна кәлир вә о, бир сөз демәдән гајыдыб кедир».

Сәттархан халг арасында елә нүфуз газанмышды ки, һәтта һамы ону көрмәјә чан атыр, онун шә'нинә нәғмәләр охујурдулар. Тәдгигатчылар јазырлар ки: «Сәттархан гыш вахты күчәдән кечәркән чамаат, гоча, чаван вә һәтта кичик јашлы ушаглар белә, гарын үстүндә

дурараг ону көрмәјә чалышыр, әл чалараг дејирдиләр: «Јашасын Сәттархан, Сәрдари-милли!»[1].

Сәттарханын сағлығында, хүсусилә мәшрутә галиб кәлдикдән сонра онун һаггында көзәл нәғмәләр гошулур, мәчлисләрдә охунурду:

Тәбриз әһли үч ил чәкди мәшәггәт,
Пајмал олду ајаг алтда рәијјәт.
Мәшрутәни алды ахырда милләт,
Јашасын, Сәттархан, милләт јашасын,
Бағырхан атлысы, чүмлә јашасын!

Сәттархан һаггында бу гәбил гәһрәманлыг нәгмәләри илә јанашы бир нечә дастан да јарадылмышдыр. Бунлардан бири Ашыг Һүсејн Чавана мәхсусдур. Бу дастан диггәти даһа чох чәлб едир. Лакин ашыг бу дастаны бирдән-бирә јаратмамышдыр. О, әввәлчә Сәттархан һаггында бир сыра гошмалар демиш, сонра бу бөјүк сәркәрдәјә олан сонсуз мәһәббәтини ше'рлә тәрәннүм едә билмәдијиндән «Сәттархан» дастаныны јаратмаг арзусунда олмушдур. Узун мүддәт Сәттархан һаггында рәвајәт, тарихи сәнәдләри өјрәнән Ашыг нәһајәт, өз мәгсәдинә наил ола билмишдир. Әслиндә Һүсејн Чаванла Сәттархан арасында сон дәрәчә мә'нәви бир јахынлыг вардыр. Чүнки Ашыг Һүсејн көзүнү ачандан һәмишә, һәр јердә Сәттарханын адыны, онун фәдакарлығыны, әфсанәви гәһрәманлыгларыны, халгынын белә бөјүк сәркәрдәјә олан мәһәббәтини дујмуш вә бунунла фәхр етмишдир. Одур ки, Туфарганлы Аббасын, Тикмәдашлы Гасымын ше'рләриндән гидаланан шаир-ашыг кәнчлијин гызғын чағларында мәһәббәтин гүдрәтинә һәср етдији ше'рләрлә јанашы, Сәттарханы да унутмамыш, онун адына көзәл нәғмәләр гошмушдур.

«Сәттархан» дастаныны Ашыг Һүсејн Чаван 1945—46-чы илләрдә јаратмыш вә бу нүмунә 1950-чи илдә ашығын Азәрнәшр тәрәфиндән чап олунмуш «Азадлыг маһнылары» китабына дахил едилмишдир. Ашығын дедијинә көрә дастан бир нечә голдан ибарәтдир. Чап олунан исә дастанын илк голудур.

«Сәттархан» дастаны 1908—1909-чу илләрдә Тәбриздә гүввәтләнмиш Мәшрутә ингилабыны тарихи нөгтеји-

---

[1] Исмајыл Әмир Хизи. Гијаме Азәрбајчан вә Сәттар-х. с. 58.

нәзәрдән екс етдирән ән көзәл әсәрдир. Бурада сөһбәт вәтәни азад етмәк, монархијаны конститусијалы һакимијјәтлә әвәз етмәк, халгын игтисадијјатыны, мә'нәвијјатыны нисбәтән јахшылашдырмаг, «мәзлум милләтә хош күн јаратмаг» уғрунда апарылан мүбаризәдән кедир. Мәммәдәли шаһын мәнфур гајда-ганунларындан зара кәлмиш халг үсјан галдырыр вә конститусијалы дөвләт јарадылмасы тәләб олунур. Дастанда һадисәләр, 1905—11-чи илләрдә Иранда баш вермиш Мәшрутә ингилабы илә әлагәдардыр. Әсас идеја исә 1908—1909-чу илләрдә бүтүн дүнјаја сәс салмыш Тәбриз ингилабынын тәрәннүмүндән ибарәтдир. «Сәттархан» ингилаби дастанларымыз ичәрисиндә ән мүкәммәл, идеја чәһәтдән актуал бир нүмунәдир. Доғрудур, бурада бир сыра тарихи тәһрифләрә дә јол верилмишдир. Лакин бунсуз да мүмкүн дејилдир. Чүнки, ингилаби һадисәләри олдуғу кими екс етдирмәк әсасән тарихчиләрин вәзифәсидир. Бу чәһәтдән «Сәттархан» дастанынын мүәллифи дүзкүн һәрәкәт етмиш вә бир сыра мәсәләләрдә тарих она «күзәштә кетмишдир». Дастан сүжет вә композисија чәһәтдән «Гачаг Кәрәм», «Гара Танрыверди» кими тарихи гәһрәманлыг дастанларына јахындыр. Милли азадлыг идејалары, империализмә гаршы, хүсусилә, Кәјан тахтында әјләшмиш Мәммәдәли шаһын зүлмүнә гаршы мүбаризә дастанын әсас гајәсини, ана хәттини тәшкил едир.

«Кәјан тахтында әјләшән Мәммәдәли шаһ халгы чапыб талајыр, варидатыны әлиндән алыб өз хәзинәсинә долдурур вә бунун һесабына Фирәнкистанда ханымларла ејш-ишрәтлә мәшғул олур. Сојғунчулугдан зара кәлмиш Азәрбајчан халгы үсјана галхыр. Шаһ үсјаны јатыртмаг үчүн тәдбир ахтарыр. Сарај әһли билдирир ки, онун өһдәсиндән анчаг Сәттархан кәләр. Мәктуб јазыб Сәттарханы Теһрана дә'вәт едирләр. Теһрана кәлән Сәттарханы шаһ ширин дилә тутур. Она вәзифә, гызыл-күмүш вә'д едир ки, Азәрбајчанда галхмыш үсјаны јатыртсын. Сәттархан исә она белә чаваб верир:

Сән өз һаггымызы веркинән бизә,
Азадлыг күнәши доғсун Тәбризә!
Дурса елләримиз сизлә үз-үзә,
Јухума бил һарам гатарам, инан!»..

Мәммәдәли шаһ Сәттарханын сөзүндән гејзә кәлиб

чәллад чағыртдырыр. Лакин Сәттархан вахты итирмәдән тапанчасыны әлә алыб арадан чыхыр, бирбаш Тәбризә кәлир. Досту Бағырханы чағыртдырыр. Чамааты бир јерә топлајыб билдирир ки, Мәммәдәли шаһ мәчлиси топа бағлајыб. Бир намә јазыб Мәммәдәли шаһа көндәрирләр. Мәммәдәли шаһ мәктубдан хәбәрдар олан кими маһаллара көстәриш верир ки, Тәбризә һүчума кечиб јени гурулушу дағытсынлар. Бир нечә дәфә бөјүк вурушмалар, дөјүшләр олур. Һамысында Сәттархан вә Бағырхан галиб кәлир.

Дөјүш мејданларында Сәттархан да Короғлу кими өз силаһдашларына гошма илә көстәриш верир вә онлары галибијјәтә руһландырыр. Хүсусилә, бурадакы гошмалар Короғлу гошмаларына чох јахындыр. Мәсәлән, Рәһим хана гаршы вуруша һазырлашан Сәттархан өз гошунуна беләбир көстәриш верир:

Ган ичән јағылар, гудуз чәлладлар,
Азәр өлкәсиндә тутулсун кәрәк!
Вәтән хаинләри, алчаг инсанлар,
Бирјоллуг Вәтәндән атылсын кәрәк!

Ширләр мәсканинин бөјүкдүр ады,
Сөнмәз азадлығын бу гызыл оду!
Гој билсин јурдумун һәр бир өвлады,
Дүшмәнләр гол-гола чатылсын кәрәк!

Тутун Рәһим ханы, гырын гошуну,
Хаини, оғруну, гулдурбашыны,
Кәтирин Сәрдара дүшмән башыны,
О башлар торпаға гатылсын кәрәк!

Һәмин гошма Короғлунун «Дүратын итмәси» мүнасибәтилә дәлиләринә дедији нәғмәјә чох бәнзәјир. Мәсәлән, Короғлу икидләринә дејир:

Һојду дәлиләрим, һојду оғуллар,
Һардаса Дүратым тапылсын кәрәк!
Аман чәксин әлимиздән јағылар,
Мүхәннәт обасы чапылсын кәрәк!

Дуруб мәрд мејданда көстәррәм һүнәр,
Гәнимләр нә'рәмдән ејләјәр һәзәр!
Ат үстә сағ-сола ишләдәк шешпәр,
Гошун гајалара сәпилсин кәрәк!

Гоч икид јалајар өзү-өз ганын,
Короғлу, һәр јана ишләр фәрманын,
Инди бәј, пашанын, хоткарын, ханын
Дәрисинә саман тәпилсин кәрәк!

Шүбһәсиз, бу ону көстәрир ки, Ашыг Һүсејн Чаван өз гәһрәманлыг дастаныны јазмамышдан әввәл, дөнә-дөнә «Короғлу» дастанына мүрачиәт етмиш, ону диггәтлә өјрәнмишдир. Дастандакы пафос вә јахынлыг мәһз бундан ирәли кәлир. Ејни заманда Ашыг Һүсејн дастанда тәсвир едилән һадисәләрин, шәхсијјәтләрин шаһиди олмаса да онлары јахындан өјрәнмиш, халг арасында мәшрутә ингилабы һаггында долашан рәвајәт вә хатирәләрдән фајдаланмышдыр. Хүсусилә, халг руһу, халг ифадәләри дастанда чох күчлү верилмишдир. Мәсәлән, дастан белә башлајыр:

«Мәммәдәли шаһын Қәјан тахтында отурдуғу, Иран торпағына падшаһлыг еләдији заманлар иди. Шаһ өлкәнин бүтүн варидатыны гурд кими јејир, халгын варјохуну әлиндән алыб өз хәзинәсинә долдурурду. Иранын ган-тәрини гызыла чевириб торба-торба Фирәнкистанын Париж шәһәриндә ханымларын кеф мәчлисләринә төкүрдү.

Мәммәдәли шаһ ејш-ишрәтлә мәшғул олдуғундан бир дәгигә белә башы ајылмырды ки, дөвләт ишләри илә мәшғул олсун. Буна көрә дә өлкәнин вәзијјәти фәна бир һала дүшмүшдү. Әһалинин һалы хараб олмушду. Мәмләкәтдә әдаләтсизлик һәддини ашмышды. Хүсусән, Иранын шималында, јә'ни Азәрбајчан вилајәтиндә халгын күзәраны чох позулмушду. Өлкәни һәддиндән артыг пис вәзијјәт алмышды. Бу тәрәфдән дә Азәрбајчан елләринин сәбир касасы долуб дашмаға башлајырды».

Ајдын шәкилдә верилмиш бу прологда әсасән ингилабын башвермә сәбәбләри көстәрилмишдир. Һәгигәтән дә Мәммәдәли шаһын Қәјан тахтында һөкмранлығы дөврүндә Иранда халгын һәм игтисади вә һәм дә ичтимаи-сијаси вәзијјәти чох ачыначаглы олмушдур. Феодал керилији, шаһлыг истибдады, харичи капиталын тәзјиги Азәрбајчанда дөзүлмәз вәзијјәт әмәлә кәтирмишдир. Сејид Әһмәд Қәсрәви мәшрутә ингилабындан әввәл Ирандакы һаким даирәләрин мөвгеләрини белә характеризә едир:

«О заман Иранда бир дөвләт вар иди, бир дә шәриәт. Даһа ачыг демәлијәм, бир тәрәфдә Нәсрәддин шаһ дөвләт ады илә һөкмранлыг едир, дикәр тәрәфдә моллалар шәриәт наминә һөкм сүрүрдүләр»[1].

---

[1] С. Ә. Кәсрәви. Тарихи мәшрутеји Иран, с. 130.

Онларын һәр икиси өлкә әһалисини, хүсусилә зәһмәткеш күтләләри сојмагда, гарәт етмәкдә ејни мәгсәд дашыјырды. Лакин һәмин мәгсәди һәјата кечирмәкдә ајры-ајры васитәләрдән истифадә едирдиләр. Белә ки, феодаллар мүтләгијјәтин әлиндә олан силаһлы дәстәләрдән, инзибати органлардан, шәриәт башчылары исә узун әсрләрдән бәри өлкәдә јајылмыш хурафатдан, чәһаләтдән вә с. истифадә едәрәк, халг үзәриндә там өзбашыналыгла һөкмранлыг едирдиләр. Бә'зи һалларда күтләләр тәрәфиндән наразылыг, мүгавимәт көстәрилдикдә, һәр ики мүртәче һаким гүввә бирләшәрәк, һәм силаһлы дәстәләрин, инзибати органларын, һәм дә шәриәт еһкамларынын амансыз зәрбәләри алтында ән кичик бир һәрәкәты белә богуб дағыдырдылар. Үмумијјәтлә, һәмин дөврү характеризә едән тәдгигатчыларын һамысы гејд едирләр ки, мүтләгијјәт гурулушунун бүтүн ағырлығы әһалинин, хүсусилә зәһмәткеш күтләләрин гарәти һесабына топланан веркиләрлә тә'мин едилирди. Һәтта ајры-ајры һөкмдарлар халгдан һөкумәтин «рәсми» верки мәбләғиндән 2—3 гат артыг верки топлајырдылар. Иран тарихчиси М. Абдуллаһ јазыр ки:

«Шаһ һәр бир вилајәт үчүн мүәјјән гәдәр мәбләғ рүшвәт тә'јин етмишди. Бу мәбләғ һөкмдарлар тәрәфиндән габагчадан өдәнилмәли иди»[1].

Иранын ичтимаи һәјат тарихинин белә кәркин вә дәһшәтли дөврүндә зүлмә вә һүгугсузлуға гаршы ән кичик бир е'тираз амасызчасына боғулдуғу шәраитдә бир сыра вәтәнпәрвәр вә мүбариз зијалылар өлкәнин вә әһалинин ничаты үчүн јеканә чарә јолуну халг күтләләрини ојатмагда, онлары ичтимаи, сијаси мүбаризәјә чәлб етмәкдә, чүрүмүш феодал гурулушуну јыхмагда, онун јериндә дөврүн шәраитинә ујғун демократик гурулуш јаратмагда көрүрдүләр. Дастанда нәгл олундуғу кими: «Елин икид оғланлары силаһа гуршаныб дөвләт мә'мурлары илә дава ејләјирдиләр. Һәр јердә өз дүшмәнләриндән гисас алыр, ат белиндә дағлара, мешәләрә чәкилирдиләр. Азәрбајчандан кәлән бу һәјәчанлы хәбәрләр јаваш-јаваш Теһран сарајларыны титрәтмәјә, ә'јанларын күркүнә бирә салмаға башлады».

Бундан сонра ә'јанлар шаһа мәсләһәт билирләр ки, бу үсјанлары јатыртмаг үчүн халг арасында бөјүк нү-

[1] Абдуллаһ Мустофи. Гачар дөвру тарихи, III чилд, с. 661.

фуза малик Гарадағлы Сәттарханы сараја дә'вәт едиб, ону разы салсын. Теһрана чағырылан Сәттархан шаһын ширин вә'дләрини, торбајла верилмиш гызылыны рәдд едир вә она белә чаваб верир:

Мән Азәр оғлујам—фәхримдир бу ад,
Јахшыны јамана гатмарам, инан!
Азәри јурдуну азад етмәсәм,
Узун кечәләри јатмарам, инан!..

Беләликлә, Сәттархан башына топладығы фәдаиләрлә Мәммәдәли шаһа, мүтләгијјәтә гаршы силаһлы үсјана галхыр. Һәр јердә онун гочаглығындан, гәһрәманлығындан, дөјүшләрдә көстәрдији фәдакарлыглардан сөһбәт кедир. Халгы шаһын ишкәнчәләриндән мүдафиә едән, онлара шадлыг, севинч кәтирән Сәттар хан илә Бағыр ханы һамы алгышлајыр, онлара пәнаһ кәтирир, онлары көрмәк истәјир. Вурушмалардан галибијјәтлә гајыдан заман јетмиш јашлы бир гоча севинчлә гошунун габағыны кәсиб дејир:

Гошун сәркәрдәси, милләт атасы,
Азад өлкәмизә пасибан кимдир?
Бу јохсул милләти јадына салан,
Атадан, анадан меһрибан кимдир?

Зүлмү әсарәтдән гуртаран бизи,
Јағыдан һифз едән гоча Тәбризи.
Чалышан бу јолда кечә-күндүзү,
Бабәкләр нәвәси гәһрәман кимдир?..

Гочанын белә һәвәслә гошун сәркәрдәсини сорушмағыны Сәрдар вә Салара хәбәр верирләр. Һәр икиси атларыны сүрүб гочанын јанына кәлир, она чох еһтирам едир, әһвалыны сорушуб, кефини хәбәр алырлар.

Дастанда верилмиш сурәтләр әсасән тарихи шәхсијјәтләрдир. Бунлар ики чәбһәјә ајрылырлар. Биринчиси, халг вә онун сәркәрдәләри, икинчиси—халгын дүшмәни олан мүртәче гүввәләр вә онларын һөкмдарлары.

Биринчи чәбһәдә вурушан фәдаиләр — јә'ни Вәтән уғрунда өз чанларындан кечмәјә һазыр оланлар вә онларын милли сәркәрдәләри Сәттархан, Бағырхандыр.

Бүтүн һадисәләр Сәттарханын әтрафында чәрәјан едир. Она көрә дә дастан «Сәттархан» адланыр. Лакин чох вахт дастанда о, «Сәрдари-милли Сәттархан» вә

јахуд садәчә олараг «Сәттар милли» ләгәби илә гејд едилмишдир. О, мәрддир, мүбариздир. Горхаглығын нә олдуғуну билмир. Чәсарәтдә, дөјүшдә бә'зән о, Рүстәм Залла. Короғлу илә мүгајисә едилир, онлара бәнзәдилир. Мәсәлән. Тәбриздә баш галдырмыш үсјаны јатыртмаг үчүн Мәммәдәли шаһ Сәттархана сараја дә'вәт едир. Халг бунун һијлә олдуғуну билиб, онун Теһрана кетмәсинә мане олмаг истәјир. Бу заман Сәттархан инамындан дөнмәјиб дејир: «Мән шаһын мәгсәдини баша дүшмүшәм, кетмәсәм шаһ дејәр: «Сәттархан горхду, кәлмәди», бир дә мәним өзүмүн дә шаһа демәли сөзүм вар».

Беләликлә, о, тәк-тәнһа Теһрана, шаһын јанына кедир. Әслиндә, бунун нә дәрәчәдә һәгигәт олдуғу һәләлик бәлли дејилдир. Лакин халг өз үмидкаһы олан Сәттарханы әфсанәви шәклә салыб, бунунла ону гәдим дастан вә нағыллардакы гәһрәманлара бәнзәтмишдир. Мәсәлән, шаһын хаһишини јеринә јетирмәјән Сәттары һәбс етдирмәк үчүн шаһ чәллад чағыртдырыр. Әмр едир ки, ону тутуб дар ағачындан ассынлар. Чәлладлар Сәттархана јахынлашмаға мачал тапмамыш о, шир кими јериндән галхыр, тапанчасыны ајаға чәкиб дејир:

Ширин мејданына кәлән түлкүләр,
Шир илә бәрабәр чәнк едә билмәз!
Көјләрә учса да гара гарғалар,
Тәрлан илә учуб тән кедә билмәз!

Хаин һөкмдара гурулуб бу дар,
Өлүм сәнинкидир, көзләјир мәзар.
Јүз мин чаггал, ағзы ганлы чанавар,
Ширин нәфәсини тәнкидә билмәз!

Инсан чәлладына зәрбәләр вуран,
Јыхыб зүлм евини шән һәјат гуран.
Сәттархандыр сәнин гаршында дуран,
Горхаглар онунла чәнк едә билмәз!

Онун бу сөзләриндән сонра горхусундан һеч кәс јериндән тәрпәнә билмир. Сәттархан адамлары јарыб гуш кими чөлә атылыр вә кәһәр атынын белинә сычрајыб Тәбризә үз гојур.

Бу епизод бизә «Кроглу» епосундакы бир һадисәни хатырладыр. Короғлу өзүнү ашыг кими гәләмә верир, лакин ону танıјырлар. Бу вахт Короғлу чәлд Гыратын белинә сычрајыр, гуш кими арадан чыхыр.

Сәттарханын дөјүш мејданларындакы фәдакарлығы да чох мәһарәтлә тәрәннүм едилмишдир. О, мүасир силаһла—түфәнклә, тапанча илә дүшмәни јерә сәрир, одлу силаһдан чох мәһарәтлә истифадә едир. О, ејни заманда сијасәти, һијләни јахшы дәрк един, тез баша дүшүр. Бунун әсасында да лазыми тәдбир көрүр. Халга азадлыг бәхш етмәсилә фәхр едир, севинир. Лакин көрдүјү фәдакарлыглар, хидмәтләр үчүн халг гаршысында гүррәләнмир. Халгын арзу вә истәкләрини өзүндә чәм едән Сәттархан образы охучунун вә динләјичинин көзүндә бир даһа јүксәлир. Она олан мәһәббәт халгын гәлбиндә даһа дәрин көк салыр. Мәһз онун бу фәдакарлығынын нәтичәсидир ки, нечә-нечә аналар өз өвладларына Сәттар, Сәттархан, Сәрдар адларыны вермишдир.

Халгын мәнафејини көзләјән, ону һәр шејдән үстүн тутан Сәттархан һәмишә фәдаиләрә тапшырармыш ки, јохсуллара көмәк етсинләр, дәјанәтли олсунлар. Сәттархан һәрәкаты иштиракчыларындан олан (Самсам) Гуламәли Зарә Не'мәтабади «Сәрдари-милли һаггында хатирәләр»индә јазыр ки: «О һәмишә халгын мәнафејини көзләмәји дөнә-дөнә мүчтәһидләрә тапшырарды»[1].

Сәттарханын өзү кими силаһ јолдашлары да гәһрәманлыглар көстәрәр, һеч заман ловғаланмаздылар. Онлара бу хасијјәтләри әлбәттә, Сәттархан өјрәдирди. Тарихчиләр һаглы олараг гејд едирләр ки: «Сәттархан бүтүн ингилаби мүбаризә һәрәкатында ән ағыр вурушмаларда көстәрдији рәшадәт вә гәһрәманлыгдан, әлдә етдији мүвәффәгијјәтләрдән һеч вахт ловғаланмамыш, бөјүк хидмәтләриндән данышмағы севмәмишдир. Сөз дүшәндә о, һәмишә әлдә едилмиш гәләбәни өз ады илә дејил, милләтин, халгын ады илә бағламышдыр»[2].

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Сәттархан Иран Азәрбајчанында демократик һәрәкатын рәһбәри олмагла јанашы, ејни заманда Загафгазија фәһлә һәрәкатында да јахындан иштирак етмиш, «Һуммәт» сосиал демократик тәшкилатын үзвү олмушдур. О, 1908—1909-чу илләрдә шиддәтләнмиш Тәбриз ингилабында бачарыглы сәркәрдә, тәшкилатчы рәһбәр олдуғуну өз фәалијјәти илә сүбут етмишдир. Онун бөјүклүјү, билаваситә, һәм дә орасындадыр ки, күтләләри өз архасынча апармағы, пәра-

---

[1] «Вәтән јолунда» гәз., 1946, № 6, 13 јанвар, Тәбриз.
[2] Көркәмли ингилабчы Сәттархан, с. 46.

кәндә һалында олан дәстәләри бирләшдирмәји, бүтүн кәнд вә шәһәрләри иртича әлејһинә ајаға галдырмағы бачармышдыр.

Марксизм-ленинизм тә'риминә көрә мадди не'мәтләрин дә, ингилаби маһијјәтин дә јарадычы мәнбәји зәһмәткеш халг күтләләридир. Сәттарханын бөјүклүјү бир дә онда иди ки, о, бу гүввәләри сәфәрбәр етмәкдә, ону дүшмәнә гаршы мүбаризәјә истигамәтләндирмәкдә бөјүк габилијјәтә малик олмушдур. В. И. Ленин јазмышдыр: «Авангард, јалныз рәһбәрлик етдији күтләдән ајры дүшмәјиб, бүтүн күтләни һәгигәтән ирәли апара билдији заман авангард вәзифәләрини јеринә јетирмиш олур»[1].

Сәттарханын көзәл хүсусијјәтләриндән бири дә бу иди ки, о һәмишә халга архаланыр, онларын фәалијјәтини гијмәтләндирир, һәтта өз хидмәтләрини дә онларла бөлүрдү.

Сәттархан һәрәкатынын тәдгигатчыларындан Исмајыл Әмир Хизи јазыр:

«Сәрдар деди: «Ағалар, әкәр мән хидмәт етмишәмсә буну халгын көмәјилә етмишәм. Билдијиниз кими, тәк әлдән сәс чыхмаз. Гәдирданлығы Сәттархандан дејил, Азәрбајчан халгындан етмәк лазымдыр. Мән милләтин хидмәтчиси олмагла фәхр едирәм. Бүтүн бу мүвәффәгијјәт вә гәләбә Азәрбајчанын игид кәнчләринин јанларындан кечмәләри вә фәдакарлыглары нәтичәсиндә әлдә едилмишдир»[2].

«Сәттархан» дастанында даһа бир сыра гәһрәман образлар вардыр ки, бунларын сырасында Бағырхан диггәти даһа чох чәлб едир.

Бағырхан тарихи шәхсијјәтдир. О, Иран Азәрбајчанында—Тәбриз шәһәриндә 1861-чи илдә бәнна аиләсиндә анадан олмушдур. Моллаханада тәһсил алмыш, сонралар бәнналыг етмишдир. 1905-чи илдә Иранда, һәмчинин Иран Азәрбајчанында кенишләнән ингилаби һәрәкатда фәал иштирак етмиш вә тезликлә бу һәрәкатын башчыларындан олмушдур. Азәрбајчан Әјаләт Әнчумәни дөјүшдә фәргләнәнләри тәлтиф етмәк үчүн 1906-чы илдә Бағырхан адына медал тә'сис етмишдир. 1908-чи илдә исә Тәбриз үсјанында көстәрдији фәалиј-

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 33-чү чилд, с. 227.

[2] Исмајыл Әмир Хизи. Гијаме Азәрбајчан вә Сәттархан, 472.

јәтә көрә халг тәрәфиндән Бағырхана верилән «Салари-милли» (халг сәркәрдәси) фәхри ады рәсмиләшдирилмишдир.

Бағырхан Гәсри Ширин илә Кирман Шаһ арасында күрд иртичачылары тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр[1].

Һәјатда олдуғу кими, дастанда да Бағырхан Сәттарханын јахын досту, јолдашы, мәсләһәтчиси кими верилмишдир. Онлар һәр икиси бир-бирләринә арха олмуш, бир-бирләрини ешитмишләр.

Будур, Теһрандан гачараг Тәбризә кәлмиш Сәттархан тә'чили олараг башына кәлән сәркүзәштләри Бағырхана билдирмәк вә ону шаһын ишләриндән акаһ етмәк үчүн бир мәктуб јазыб гасидә верир:

Мәним бу нaмәми јетир Салара,
Бөјүк арзум, үрәк сөзүм дејинән!
Бир мәрамын ешги долуб гәлбимә,
Һеј ахтарыр һәсрәт көзүм дејинән!..

Гасид мәктубу кәтириб Салара јетирир. Бағырхан мәктубу еһтирамла алыб мәзмунундан хәбәрдар олур. Арасы бир аз чәкмир ки, атыны миниб бирбаша Сәттарханын јанына кәлир. Ики әзиз дост бир-бири илә көрүшүб сөһбәт едирләр. Нәһајәт, белә гәрара кәлирләр ки, бүтүн азадлыг севән азәрбајчанлылары бир јерә чәм едиб азадлыг нә олдуғуну онлара анлатсынлар.

Бир сыра тарихи сәнәдләр көстәрир ки, доғрудан да Сәттархан Теһрандан гајыдандан сонра тәбризлиләри бир јерә топлајыб шаһын мүртәче вә деспот тәрәфдары олдуғуну онлара демиш, јенидән халгы сәфәрбәр етмишдир.

Дастанда реал шәхсијјәтләр олан бир сыра дүшмән типләри дә вардыр. Мәммәдәли шаһ, Рәһим хан, Тејмур аға, Ејнүлдөвлә, Әмир Әршад вә башгалары белә сурәтләрдәндир. Онларын һамысынын әгидәси, арзусу вә мәгсәди бирдир. Халгы сојуб-талајан бу мүртәче гүввәләр ингилабын гәддар дүшмәнләридир. Онлар нә јолла олурса олсун ингилабы боғмаг, мәшрутәни мәһв етмәк, халгы гул вәзијјәтиндә сахламаг истәјирләр. Бунун үчүн ингилабын тәшкилатчыларына пул, вәзифә, фираван һәјат вә'д етмәклә, бу тәшәббүсдән онлары дөндәрмәјә чалышырлар. Биринчи нөвбәдә Шаһ өзү үсјаны

[1] АСЕ, I чилд, Бакы, 1976, с. 534—535.

јатыртмаг үчүн Сәттарханы дилә тутур. Лакин бир шеј чыхмадығыны көрдүкдә гәзәбләнир. Бүтүн ханлара көстәриш верир ки, Тәбризә һүчум чәкиб бу үсјаны јатыртсынлар.

Һамы һүчума һазыр олур, дава башланыр. Сәттархан өз дәстәсилә бир тәрәфдән, Бағырхан о бири тәрәфдән мејдана кирирләр, шаһын гошунларыны дармадағын едирләр. Бир нечә күн давам едән бу вурушма шаһ дәстәләринин мәғлубијјәти илә баша чатыр.

Шаһ тәрәфдарлары сырасында даһа чох чанфәшанлыг көстәрән Рәһим хандыр. Дастанда о, бир нечә дөјүш мејданында көрүнүр. Лакин һамысында да мәғлубијјәтә дүчар олур.

Дөјүшләрдә мәғлуб олмуш Рәһим хан Сәттархана бир намә јазыб сүлһ бағламаг вә Тәбризә дахил олмаг истәјир.

«Мәсләһәт-мәшвәрәтдән сонра беләгәрара кәлирләр ки, Рәһим хан кәлсин Тәбризә, һарада гошун олса, орада да бир ағ бајраг вурулсун. Рәһим хан кәлиб «Багишимал»да гәрар тутур. Арадан 4—5 күн кечәндән сонра Рәһим ханын гошуну шәһәрдә адам сојмаға, дукан дағытмаға башлајыр».

Буну ешидән Сәттар өз атлылары илә Рәһим ханын ағ бајрагларыны вуруб јерә салырлар. Сәһәри Бағырханла бирләшиб Рәһим ханын гулдур дәстәсини шәһәрдән говурлар. Көрүндүјү кими, Рәһим хан гәсбкардыр, истилачы дүшмәндир. О јалныз таламаг, чалыб-чапмаг, халгын алын тәри илә газандығы сәадәти вә сәрвәти онун әлиндән алмаг мәгсәдилә һијләјә әл атмышдыр. Лакин онун һијләси баш тутмамышдыр.

Дастанда верилмиш бу епизод тарихи һадисәләрин бәдии әксидир. Доғрудан да, о заман ингилабчылар ичәрисинә сохулмуш бир сыра либералларын ачизлији вә сатгынлығы үзүндән Рәһим ханын гарәтчи дәстәси бир нечә дәфә һијләкәрликлә шәһәрә кирмиш вә Тәбриз әһалисини гарәт етмишдир.

Дастанда адлары чәкилән Мәммәдәли шаһ, Ејнүлдөвлә, Рәһим хан вә башга бу кими типләр һәјаты анчаг вар-дөвләтдә көрән шәхсләрдир. Әслиндә онлары азғынлашдыран зәһмәткешләрин алын тәри илә газандыглары, әлдә етдикләри сәрвәтләрдир. Мүәллифләрдән бири гејд едир ки: «Кәндлиләрин үзәринә гојулмуш 80-јә јахын мүхтәлиф нөвлү веркиләр һесабына шаһ,

шаһзадәләр, јүксәк рүтбәли сарај адамлары, һөкумәт нүмајәндәләри вә башгалары мүхтәлиф јерләрдә, хүсусилә, Авропада ејш-ишрәтлә мәшғул олурдулар»[1]. Һәлә о заман Варшавада нәшр олунан мәчмуәләрдән бириндә јазылмышдыр: «Шаһзадә (Мәммәдәли шаһ— Р. Р.) әлли мин манатлыг гыш либасы тикдириб. Бәли, беләдир, әзизим! Сән мәндән сорушурсан, Иранын пулу һараларда дағылыр ки, чамаат ачындан өлүр»[2].

Бу бир овуч мүртәче задәканлар халгын бөјүк зүлмлә әлдә етдији сәрвәтин һесабына каһ Парисдә, каһ Варшавада күнләрини ејш-ишрәтлә кечирирмишләр. Мәһз бүтүн бунларын нәтичәсидир ки, халг бу мүртәчеләр әлејһинә үсјан галдырараг азадлыг вә фираван һәјат уғрунда мүбаризә апармышдыр. Лакин белә мүбаризәләрин мүәјјән нәтичәси олса да халг там азадлыг әлдә едә билмәмишдир. Феодализмдән капитализмә кечилмәсини тә'мин едән буржуа ингилабларында пролетариат зәиф вә сајча аз олдуғундан, һәмчинин мүтәшәккил олмадығындан, әсас рол буржуазијаја мәхсус олур. Бу ингилабларда кәндлиләр феодализмә гаршы вурушан дөјүшчүләрин әсас күтләсини тәшкил едир. Лакин кәндлиләрин феодализмә гаршы апардығы бу мүбаризә кортәбии характер дашыјыр. Чүнки хырда, хүсуси мүлкијјәтчи олан кәндли синфи пәракәндә, дағыныг бир вәзијјәтдә олур. Мүбаризә о вахт галиб кәлә биләр ки, һәмин синиф фәһлә синфи илә бирләшсин вә онун рәһбәрлији алтында һәрәкәт етсин.

Бу ингилаб инсанын инсан тәрәфиндән истисмары вә буну төрәдән әсас игтисади сәбәби—хүсуси мүлкијјәти ләғв етмәди. Анчаг бу ингилаб нәтичәсиндә феодал-истеһсал мүнасибәтләри буржуа истеһсал мүнасибәтләри илә әвәз едилди. Јә'ни бир истисмарчы синфин јерини башга бир истисмарчы синиф тутду. Белә ки, Мәммәдәли шаһ, Гачар сүлаләсиндән олан Вәлиәһд Әһмәд Мирзә илә әвәз едилди. О исә даһа гәддарчасына һәрәкәт едәрәк, ингилаби гүввәләр үзәринә һүчума кечди.

Нә гәдәр ки, Сәттархан вә Бағырхан Тәбриздә идиләр мүртәчеләр вә харичиләр Иранда өз хејирләринә әсаслы бир иш көрә билмирдиләр. Одур ки, онлар Сәттарханы вә Бағырханы Иран Азәрбајчанындан узаг-

[1] М. Р. Афијәт. Сәрдари-милли Сәттархан, с. 23.
[2] Јенә орада.

лашдырмаг гәрарына кәлир вә узун мүддәт фикирләшдикдән сонра онлары Теһрана дә'вәт едирләр. Сәттархан исә өз силаһдашларындан, фәдаиләриндән ајрылмаг, Тәбриздән кетмәк истәмир. Лакин мүәјјән сәбәбдән Азәрбајчан валисинин гәрары, Теһрандан дахили ишләр назирлијинин, һәтта баш назир Һәјүбүс сәлтәнәтинин дәфәләрлә дә'вәт телеграмлары ону Тәбриздән чыхмаға вә Теһрана кетмәјә вадар едир. Нәһајәт, 1910-чу илдә мартын 19-да Сәттархан вә Бағырхан јүз нәфәр мүчаһидлә Тәбризи тәрк едиб Теһрана үз тутур. Апрелин 14-дә онлар Теһрана дахил олурлар. Халг онлары бөјүк тәнтәнә илә гаршылајыр. Дөрд ај онлар бурада азад вә фираван јашајырлар. Лакин август ајында мәшрутә һөкумәти ингилаб сәркәрдәләриндән горхуја дүшүр вә онлара һијлә гурур. Алты мин нәфәрлик силаһлы гүввә илә ингилабчылары мүһасирәјә алырлар. Сәттархан тәслим олмаг истәмир. Ону ајағындан јаралајыр вә дәстәсини тәрксилаһ едирләр.

Беләликлә, ајағындан алдығы ағыр јарадан узун мүддәт јатагда галан бу ел сәркәрдәси аиләсиндән вә мәсләкдашларындан узагларда—Теһранда вәфат едир. Теһранын он километрлијиндә јерләшән Әбдүләзимдә дәфн едилир.

Шүбһәсиз, ингилабын мәғлубијјәти вә Сәттарханын өлүмү дастанда верилмәмишдир. Дастан көзәл бир сонлугла—Тәбриз ингилабынын галибијјәти илә битир. Ашыг Һүсејн Чаван дастан ән'әнәләринә ујғун олараг халгын мүбаризәсини һагг-әдаләт мүбаризәси кими вермиш вә бу мүбаризәни тарихи һадисәләр әсасында Тәбриз ингилабынын гәләбәси илә баша чатдырмышдыр.

Ашығын дедијинә көрә «Сәттархан» дастаны үч голдан ибарәтдир. Лакин бунлардан һәләлик биринчи гол чап едилмишдир. Шаир Осман Сарывәлли Ашыг Һүсејн јарадычылығындан бәһс едәрәк јазмышдыр: «Биз зәнн едирик ки, өз исте'дады вә чалышганлығы сајәсиндә о даһа да инкишаф едәчәк, «Сәттархан» дастаныны тамамлајачаг, Иран мүртәчеләри әлејһинә одлу гошмалар, халгынын мүбаризә тарихинә һәср олунмуш бөјүк дастанлар јарадачагдыр».

V.

БӨЈҮК ВӘТӘН МҮҺАРИБӘСИНИ ТӘРӘННҮМ ЕДӘН ДАСТАНЛАР

ГӘҺРӘМАНЛЫГ УНУДУЛМУР. Тарихи гәһрәманлыг дастанларынын һамысы әслиндә һәрби чәнкавәрлик дастанларыдыр. Чүнки бурада әсас сөһбәт дахили вә харичи дүшмәнә гаршы халгын апардығы силаһлы мүбаризәдән кедир. Гара Мәлијин Атабәј Нүсрәтәддинә вә харичи дүшмән III Солтан Тоғрулун гошунларына, Шаһ Хәтан вә Тачлы Бәјимин I Султан Һәмидин ордусуна, Гара Танрывердинин, Гачаг Кәрәмин, Гачаг Нәбинин бәјләрә, ханлара, зүлмкарлара, Сәттарханын шаһ режиминә, деспотизминә, Гатыр Мәммәдин мүсаватчылара, түрк гәсбкарларына гаршы апардыглары силаһлы мүбаризәләр билаваситә бу гәбил дастанларын әсас гајәсини тәшкил едир. Алман фашистләринин ишғалчы ордусуна гаршы апарылмыш мүбаризә өз эксини халг јарадычылығында, хүсусилә дастанларында да тапмышдыр ки, бунлар даһа чох һәрби чәнкавәрликлә әлагәдардыр. Одур ки, бу кими дастанлары шәрти олараг «Һәрби дастанлар», јахуд «Бөјүк Вәтән мүһарибәсини тәрәннүм едән дастанлар» адландырмаг мәгсәдјөнлү сајыла биләр. Бу груп дастанлара «Әлимәрданлы Нәчәф», «Пәһләван Исрафил», «Камал» вә башга тарихи гәһрәманлыг дастанлары дахилдир. Шүбһәсиз, бу дастанларын да өзүнәмәхсус јаранма тарихи олмушдур.

Бәллидир ки, алман фашистләри Авропанын бир чох халгларыны силаһ күчүнә әсарәт алтына алдыгдан сонра 1941-чи ил ијун ајынын 22-дә сүлһүн, демократијанын вә сосиализмин дајағы Совет Иттифагына гәфләтән басгын етмишдир. Һитлер Алманијасынын вә онун мүттәфигләринин тәпәдән-дырнаға гәдәр муасир техника илә силаһланмыш 190 дивизијасы Барентс дәнизиндән тутмуш Гара дәнизә гәдәр кениш чәбһә бојунча Совет ордусуна гаршы һәрби әмәлијјата башламышды.

Фашист Алманијасынын ССРИ-үзәринә хаинчәсинә

басгыны Совет халгыны динч гуручулуг ишиндән ајырды. Бөјүк рус халгы башда олмагла Совет Иттифагы халглары силаһа сарылараг, өз сосиалист Вәтәнинин азадлыг вә истиглалијјәтини горујуб сахламаг үчүн дөјүшә галхды. Беләликлә, өлкәмизин тарихиндә јени бир дөвр—Совет Иттифагынын фашист Алманијасына гаршы Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврү башлады. Алман ишғалчылары ССРИ-јә гаршы мүһарибәни Авропа өлкәләринә гаршы апардыглары мүһарибәдән фәргләндирирләр. ССРИ-јә гаршы мүһарибәјә һитлерчиләр тәкчә кениш әрази тутмаг кими бахмырдылар. Онларын фикринчә бу мүһарибә һәр шејдән әввәл вә һәр шејдән чох идеоложи мүһарибә олмалыдыр. О, сосиализмин көкүнү кәсмәклә, бүтүн дүнјада коммунизми боғмагла нәтичәләнмәлидир. ССРИ-јә гаршы мүдахиләдән бир нечә ај габаг, 1941-чи ил мартын 30-да алман-фашист ордусунун јүксәк рүтбәли һәрбчиләринин мүшавирәсиндә Һитлер деди: «Сөһбәт мәһв етмәк мүбаризәсиндән кедир. Әкәр биз мәсәләни бу чүр гојмасаг о заман дүшмәни әзсәк белә, отуз илдән сонра коммунист тәһлүкәси јенидән баш галдырачагдыр. Мүһарибә гәрбдә апарылан мүһарибәдән кәскин сурәтдә фәргләнәчәкдир. Шәргдә амансызлыг кәләчәјин хејринәдир».

Беләликлә, ССРИ халглары чидди бир тәһлүкә гаршысында галмышдылар. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын наилијјәтләри тәһлүкә гаршысында иди. ССРИ халгларынын ики јолу галмышды: ја фашизми мәһв етмәк, ја да јенидән капитализм зүлмүнә дүчар олмаг.

Чохмилләтли өлкәмизин зәһмәт адамлары бу мәсәләни дөјүш мејданларында ахытдыглары гардашлыг ганы илә һәлл етдиләр. Өлкәмиздә јашајан бүтүн милләтләр, бүтүн халглар доғма Коммунист Партијасынын әтрафында сых бирләшәрәк, амансыз дүшмәнә гаршы ваһид чәбһәдә мүбаризәјә галхдылар.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси бүтүн дүнјаја мә'лум етди ки, Совет Иттифагынын мүасир силаһлара, зәнкин тәчрүбәси олан команда һеј'әтинә вә јүксәк мә'нәви дөјүш кејфијјәтләринә малик 1-чи дәрәчәли ордусу вардыр. Совет һәрб елми империалист ордуларын һәрби нәзәријјәләриндән гат-гат үстүндүр. Алман-фашист ордусунлан фәргли олараг, Совет ордусу гардашлыг, бејнәлмиләлчилик кими мә'нәви кејфијјәтләри өзүндә бирләш-

дирирди. О, ССРИ халглары арасындакы гардашчасына достлуғун чанлы тимсалы иди. Онун гүдрәт мәнбәји тәкчә дөјүш һазырлығынын вә интизамынын јүксәк сәвијјәдә олмасында дејилди. Ејни заманда халглар достлуғунда иди. Елә бу факт ордумузун бәшәр тарихиндә мисли көрүнмәмиш гардашлыг ордусу олдугуну көстәрир ки, мүһарибәдә тәлтиф олунмуш дөјүшчүләр арасында 194 милләтин вә халгын нүмајәндәси вардыр. Гәһрәманлыг вә халглар достлуғу чәтин вә бөјүк силаһ мејданы олан дөјүшләрдә сјни гүввә илә сәсләнирди. Тәәччүблү дејилди ки, Бөјүк Вәтән мүһарибәси тарихиндә елә бир күтләви гәһрәманлыг сәһифәси јохдур ки, орада халглар достлуғунун күнәши шө'лә сачмасын.

Халглар достлуғунун гајнар чешмәсиндән су ичән Совет әскәрләри мәһз бу бөјүк идеаллар наминә горхмаз идиләр. Башлары үзәриндә Александр Невскинин, Бабәкин, Богдан Хмелнитскинин бајрагы јелләнән бу икид асланлар көстәрдикләри әфсанәви гәһрәманлыглары илә өз әчдадларыны белә керидә гојурдулар. Рус халгынын оғлу Васили Тутчин гумбара илә тәкбашына 37 фашист танкы мәһв етмишди, түркмән баласы Гурбан Дурди сағ голуну күллә апардыгдан сонра силаһы сол голу үзәринә алараг, командир олдуғу һиссәни дүшмән үзәринә галдырмышды, Азәрбајчан халгынын оглу Бәхтијар Кәримов 11 нәфәр фашист автоматчысы илә үзүзә кәләрәк, онлардан 10 нәфәрини автоматла өлдүрмүшдүр. Өлүмчүл јараланмасына бахмајараг, онбиринчи фашисти диши илә боғмушдур. Илк бахышда нағыл кими көрүнән бу һадисәләр совет дөјүшчүләри үчүн күндәлик һәјат епизодлары иди.

Гәһрәманлыгла дөјүшмүш бу әскәрләрин милли һиссләри өзүнүн ән дәрин, әһатәли әлагәсини вәтәнпәрвәрлик һиссләриндә тапмышдыр. Мәһз бу ондан ирәли кәлмишдир ки, сосиализм чәмијјәтиндә милли һиссләр марксизм-ленинизм идеолокијасынын тә'сири алтында фәалијјәт көстәрир.

Совет адамларынын милли һиссләри һәм дә онларын үмуммилли мәнафејини ифадә едир. Она көрә дә бу һиссләр тәкчә милли хүсусијјәтлә мәһдудлашмыр, ејни заманда, бејнәлмиләл характер дашыјыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә һәр бир социалист милләти ичәрисиндә јүзләрлә јени-јени гәһрәман

јетишмишдир. Лакин һәр бир халгын икид оғлу ејни заманда бүтүн ССРИ халгларынын фәхри олмушдур. Күрчү Леван Чубинидзе, өзбәк Шарып Јерашов, татар Салават Кәримов, азәрбајчанлы Һәзи Асланов, гырғыз Даир Асанов, тачик Неғмә Карабајев вә башгалары илә тәкчә мәнсуб олдуглары халг дејил, бүтүн халглар өјүнүрләр.

Мә'лум олдуғу кими, фашист Алманијасына гаршы мүһарибәнин әсас ағырлығы рус халгынын үзәринә дүшмүшдүр. ССРИ-нин башга халглары да рус халгынын әтрафында бирләшмишдиләр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә рус халгы бир даһа әјани сурәтдә көстәрди ки, о, бүтүн совет халгларынын бөјүк гардашыдыр. Рус халгы ССРИ-нин башга халгларына дөнмәз ирадә вә мөһкәмлик нүмунәси көстәрдији кими, онун дөјүшләрдә һәр чүр чәтинлијә синә кәрән икид оғуллары да башга халгларын нүмајәндәләринә гәһрәманлыг нүмунәси көстәрдиләр. Әфсанәви һүнәр көстәрәрәк мәрдликлә һәлак олан рус дөјүшчүләринин икидлијини башга милләтләрдән олан дөјүшчүләрин тәкрар етмәси буна чанлы сүбутдур. Мәсәлән, рус халгынын өлмәз оғлу Александр Матросовун гејри-ади икидлијини украјналы Гутченко, гырғыз Тулебердијев, өзбәк Елачикинов, молдав Ион Солтыс, удмурт Куликов, естон Ласер вә башгалары тәкрар етмишләр. Гәтијјәтлә демәк олар ки, Азәрбајчан дөјүшчүләри халгымызын гардашлыг ән'әнәләринә садиг галараг Вәтән мүһарибәсинин аловларында бу ән'әнәләри даһа да инкишаф етдирмишләр. Азәрбајчанын шанлы оғулларынын шүчаәти халглар достлуғунун ифадәси иди. Мәсәлән, гәдим рус шәһәри Новгород јахынлығында өз Шамхоруну горујан Исрафил Мәммәдов һаггында о заман гәзетләр јазырды:

«Дөјүшдә халглар достлуғунун нә демәк олдуғуну сорушсаныз, биз дејә биләрик: Совет Иттифагы Гәһрәманы Исрафил Мәммәдова вә онун јолдашларына бахын»[1].

Исрафил Мәммәдов һаггында рус мәтбуаты кениш јазылар дәрч етмәклә јанашы, онун бејнәлмиләлчилијиндән дә сөһбәт ачмышдыр. Азәрбајчан зијалыларынын өз доғма һәмјерлиләринә көндәрдикләри вә Үзејир

---

[1] «Краснаја Звезда» гәз., 1941, 19 декабр.

Һачыбәјов, Сәмәд Вурғун, Һејдәр Һүсејнов, Мәммәд Сәид Ордубади, Бүлбүл Мәммәдов вә башгаларынын имза етдикләри мәктубда дејилирди ки, Исрафили руһландыран совет халгларынын ваһид, меһрибан вә мүгәддәс аиләсидир.

Кәнч нәслин фираван һәјаты наминә, Вәтәнин истиглалијјәти уғрунда чанларыны гурбан верән бу әфсанәви гәһрәманлар тарихдә әбәди шөһрәт газандыглары кими, бәдии әдәбијјат вә инчәсәнәтдә дә өз адларыны әбәдиләшдирмишләр. Сөз, сәнәт усталары онларын көстәрмиш олдуглары фәдакарлыглары бәдии лөвһәләрлә кениш шәрһ етмишләр. Әлбәттә, бу әсәрләр кәнчләрин руһуну охшамагда, онлара мә'нәви тә'сир етмәкдә инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишләр. Әксинә, мүһарибә илләри биздән узаглашдыгча бу әсәрләр халгын руһуну даһа чох охшајыр. Елә буна көрә дә мүасир јазычы вә шаирләримиз, сөз, сәнәт усталарымыз инди дә мүһарибә илләринә аид марағлы әсәрләр јарадырлар, халгымызын Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә көстәрдикләри рәшадәтләри тәсвир вә тәрәннүм едирләр.

Кенерал Һәзи Асланов, партизан Меһди Һүсејнзадә, топчу Әмраһ Әһмәдов, гәһрәман дәнизчи Балоғлан Аббасов, гызыл шаһин Һүсејнбала Әлијев, кичик лејтенант Исрафил Мәммәдов, мајор Мәммәд Мәһәррәмов вә башгалары һаггында онларла көзәл ше'рләр, поемалар, очерк, повест вә романлар јазылмышдыр. Бунларын сырасында Мәммәд Раһимин «Ленинград көјләриндә» поемасы, Һүсејн Аббасзадәнин «Кенерал» романы, Имран Гасымов вә Һәсән Сејидбәјлинин «Узаг саһилләрдә» әсәри, Рәсул Рзанын «Бәхтијар» ше'ри вә с. гејд етмәк олар. Бу әсәрләр ејни заманда һәмин гәһрәманларын фәдакарлығыны бәдии дилдә тәчәссүм етдирән тарихи сәнәдләрдир. Шаир вә јазычыларымызла јанашы ел анасы сајылан ашыгларымыз да мүһарибә гәһрәманларына сајсыз-һесабсыз гошмалар һәср етмиш, ејни заманда ириһәчмли әсәрләр дә јаратмышлар. Бунларын сырасында «Камал» дастаны хүсуси јер тутур.

ӘБӘДИ ШӨҺРӘТ НҮМУНӘСИ. Мә'лумдур ки, мүһарибә илләриндә фәдакарлығы мәркәзи вә республика мәтбуатында кениш ишыгландырылан мәрд оғулларымыздан бири дә сијаси рәһбәр Камал Гасымов олмушдур.

Камал Ағамирзә оғлу Гасымов 1917-чи илдә Исмајыллы рајонунун Басгал кәндиндә, мүәллим аиләсиндә дүнјаја кәлмишдир. Дөрд бачы вә үч гардашдан ибарәт олан бу аиләјә узун мүддәт орта мәктәбләрдә мүәллимлик етмиш Ағамирзә Гасымов вә меһрибан ана Хавәр ханым Гасымова тәрбијә вермишләр. Камал он беш ил көзәл вә мәнзәрәли Басгалда јашамыш, кәндин јашыл јамачлары, галын мешәләри ғојнунда бөјүмүш, илк тәһсилини исә өз кәндләриндә алмышдыр. Сонра о, аиләси илә бирликдә Бакы шәһәринә көчмүш, кәнд тәсәррүфаты техникумунун јерөлчән ихтисасы верән шө'бәсинә дахил олмушдур.

Һәлә техникумда охујаркән о өзүнүн тәшкилатчылығы илә мүәллимләрин нәзәр-диггәтини чәлб етмишдир. Ону тәләбә достлары техникумун комсомол тәшкилаты катиби вәзифәсинә сечмишләр. О заман Азәрбајчан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин апаратында мәс'ул вәзифәдә ишләјән А. Смелов Камалын тәләбәлик илләриндән бәһс едәрәк демишдир:

«Камал Гасымов кәнд тәсәррүфаты техникумунун тәләбәси вә комсомол тәшкилатынын катиби олдуғу заман, һәр бир ишдә тәшәббүс, мүтәшәккиллик көстәрирди, өз вәзифәсини вахтында вә дүрүст јеринә јетирирди. Камал Гасымов кәнд тәсәррүфаты ишләриндә иштирак едәркән тәләбәләри дә һәвәсләндирир, памбыг јығымынын тәшкилиндә, әһалинин савадсызлығыны ләғв етмәк вә с. бу кими ишләрдә тәләбәләрә өзүнү нүмунә көстәрирди. Онун көзәл сифәтләри Азәрбајчан ССР Халг Торпаг Комиссарлығында јерөлчән вәзифәсиндә чалышдығы заман хүсусилә мејдана чыхды. Комиссарлыг Камал Гасымову һәр јерә көндәрсәјди, она нә кими тапшырыг версәјди кәнч коммунист бунлары намусла јеринә јетирирди»[1].

Камал Гызыл Орду сыраларына 1939-чу илдә кетмишдир. О заман о, Азәрбајчан ССР Халг Торпаг Комиссарлығында јерөлчән вәзифәсиндә чалышырды. Мүһарибә башлананда Камал Гасымов Румынија сәрһәддиндә јерләшән гошун бөлмәләриндән бириндә сијаси рәһбәр вәзифәсиндә чалышырды. Бөлмәјә рәһбәрлик

---

[1] А. Смелов. Азәрбајчан болшевикләри Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндә, «Тәблиғатчы» журн., 1944, № 3.

едән Камал Гасымов гулдур фашистләр Прут чајыны кечмәк истәркән вурушмаға башлајыр. Камал Гасымовун өз дөјүшчүләрини коммунист руһунда, Вәтәнимизә һәдсиз сәдагәт руһунда тәрбијә етмәсинин нәтичәси һәмин чәтин вурушмаларда өзүнү көстәрир. О әввәлчә гаршыда чидди бир вәзифә дурдуғуну өз истеһкамчы дөјүшчүләринә сөјләјир. Һәм дә бу ишин чох тәһлүкәли олдуғуну, һәтта өлүмлә нәтичәләнә биләчәјини дејир. Бундан сонра о, үзүнү јолдашларына тутараг: «Ким мәнимлә кетмәк истәјир?»—дејә сорушур. Буну ешидән дөјүшчүләр ичәрисиндә—«мән!»—демәјән олмур. Камал Гасымов өз дөјүшчүләриндән алты нәфәр сечәрәк дүшмәнин түфәнк, минаатан вә пулемјот атәши алтында бир кечәдә үч дәфә саһилә гајыдыр. Прут чајы үзәриндән салынмыш үч көрпүнү партладыр вә беләликлә, дүшмән гошунларынын чајдан кечмәсини ләнкидир. Бундан сонра онун шөһрәти мәтбуат васитәсилә бүтүн советләр өлкәсинә јајылыр. Онун һаггында илк дәфә «Известија» гәзетиндә Ј. Виленскинин очерки чап олунур (4 ијул, 1941). Һәмин очерк Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едиләрәк «Коммунист» гәзетинин хүсуси нөмрәсиндә дәрч едилмишдир. (10 ијул, 1941).

1941-чи илин сон ајларында бүтүн сөһбәтләр әсасән Камал Гасымовун көстәрдији фәдакарлыглардан кедирди. Тарихчиләримиз јазырлар ки: «Камалын чәбһәдәки һүнәри, гәһрәманлығы бүтүн өлкәјә јајылмыш, Азәрбајчана, онун доғма кәнди Басгала да кәлиб чатмышдыр. Әкәр һәмин күнләрин гәзетләрини вәрәгләсәниз, о заман Камалын адынын нечә шөһрәт газандығыны, онунла һәр јердә фәхр едилдијини көрәрсиниз. Онун ады дилләр әзбәри олмушдур»[1].

Камалын көстәрдији рәшадәт о заман башгаларына нүмунә кими тәблиғ едилирди. Онун бир-биринин далынча үч көрпү партлатмасы һамыны һејрәтә салмышды. Лакин гәһрәманын өзү бунунла фәхр етмир, әксинә, дөјүшдә өлән јолдашларынын интигамыны алмаг үчүн сә'ј көстәрирди.

Камал Гасымовун бу рәшадәтини ешидән сөз, сәнәт усталары, ел ашыглары онун адына нәғмәләр гошуб дастан бағламышдылар. Бунлардан бири елә мүһарибә илләриндә јаранмыш, дилдән-дилә дүшмүш «Камал»

[1] Азәрбајчанын мәрд оғуллары, Бакы, 1969, с. 16.

дастаныдыр. Һәлә әлјазмасы шәклиндә әлдән-әлә кечән бу дастан һаггында Һәмид Араслы, Мәммәдһүсејн Тәһмасиб, Фәрһад Фәрһадов, Паша Әфәндијев вә башгалары дәјәрли фикирләр сөјләмишләр.

Һәчмчә кичик, мәзмунча бөјүк олан бу дастан чох мараглы бир мәзмуна маликдир.

Күнләрин бир күнү Гамал көч-күлфәти илә доғма јурдундан ајрылыб Вәтәнимизин узаг бир јеринә—сәрһәддә кедир. Бу јер Унғыныз кәнди адланыр. Бурада ону достлары, танышлары јахшы гаршылајыр, шәрәфинә зијафәт дүзәлдирләр. Һамы јејиб-ичир, сонра евләринә дағылышырлар. Кечәдән хејли кечмиш сәрһәддә һәрәкәт көрүнүр. Көјүн үзү милчәк кими тәјјарәләрлә долур. Танклар, топлар, пулемјотлар, түфәнкләр атәш ачмаға башлајырлар. Дүшмән сәрһәди кечир. Ганлы вурушма башланыр. Һај-күјә Гамалкил дә ојаныр. Гамал баша дүшүр ки, дүшмән сәрһәди кечиб, мүһарибә башланыб.

Гамал евдәкиләрлә көрүшүб ајрылыр. Кәлиб јолдашлары олан јерә чыхыр. О һамы илә саламлашыб, командир олан отаға кечир. Командир онунла көрүшүб мәсләһәтләшир. Јахынлыгдакы көрпүнүн партладылмасыны Гамала һәвалә едир. Гамал көрпүнү партлатмаг әмрини алан кими өз јолдашларынын јанына кәлир. Әһвалаты онлара нәгл едир. Онлар да Гамала гошулурлар. Гамал једди нәфәр гочаг силаһдашлары илә сүрүнә-сүрүнә көрпүјә јахынлашыр. Дүшмән хәбәр тутмур вә Гамалкил көрпүнү партладыр. Һамы шад-хүррәм кери гајыдыр. Гамал тапшырығы чанла-башла јеринә јетирдикләрини командирә хәбәр верир. Командир севинир вә онлара тәшәккүрүнү билдирир.

Арадан бир нечә күн кечир. Бу заман икинчи бир көрпүнүн партладылмасы мәсләһәт көрүлүр. Гамал бу тапшырығы да бојнуна көтүрүр, әмри алан кими јенә јолдашларынын јанына кәлир. Онлар көрпүнү партладыб өз мәгсәдләринә наил олурлар. Бу дәфә командир онлара бөјүк мүкафат верир.

«Гамал» дастаны халгын мүһарибә илләриндә көстәрдији рәшадәтин символу, Азәрбајчан халгынын Вәтәнә, партијаја олан сонсуз сәдагәтинин тәчәссүмүдүр. Дастандакы һадисәләрин шәрһи тарихилик нөгтеји-нәзәриндән реал һәјаты тәсвиридир. Дастанын јарадычысы Ашыг Мирзә Бајрамов билаваситә һадисәләрин

шаһиди олмуш вә фашист гәсбкарларынын торпағымыза басгыны заманы төрәтдикләри зүлмү, инсанлара вердикләри ишкәнчәләри, һабелә өз Вәтәнини мүдафиә едән рәшадәтли халгымызын гәһрәманлығыны көзләри илә көрмүшдүр. О, һәлә бу дастаны јарадана гәдәр «Гызыл Орду», «Бала», «Оғул», «Шанлы Вәтән», «Дүшмәрик», «Билмәз», «Москва» вә с. мөвзуларда гәһрәманлыг маһнылары јаратмышдыр.

Ашыг Мирзә «Қамал» дастаныны 1942-чи илдә, мүһарибәнин гызғын бир дөврүндә гошмушдур. Дастанын баш гәһрәманы азәрбајчанлы баласы Қамалдыр. О, улу бабаларымызын адәт вә ән'әнәләринә садиг галараг бөјүк һүнәр көстәрмишдир. Чүнки Вәтән уғрунда, азадлыг уғрунда, намус уғрунда чарпышмаг, шәрәфлә јашајыб, икидликлә өлмәк халгымызын ән нәчиб кејфијјәтләриндәндир. Халг горхаглығы севмәмишдир. Онун јаратдығы сәнәт вә әдәбијјат мәрдлик, горхмазлыг вә гәһрәманлығын тәрәннүмчүсү, инсанларда јүксәк вәтәнпәрвәрлик вә икидлик руһунун тәрбијәчиси олмушдур. «Қамал» дастаны да белә нүмунәләрдәндир. Бу дастанда ики гүввә, ики мүхтәлиф чәбһәјә малик орду дөјүшүр. Бунлардан бири шәр, о бириси исә хејир гүввәләрдир. Ән гәдим нағыл вә дастанларымызда олдуғу кими гаранлыг, зүлмәт вә өлүмү тәмсил едән шәр гүввәләр, инсан үчүн һәјат, күнәш, сағламлыг тәмсил едән хејир гүввәләрә гаршы чидди мүбаризә апарыр. Лакин нәтичәдә хејир шәр үзәриндә гәләбә чалыр.

Қамал өзүндән габагкы тарихи вә әфсанәви гәһрәманларын ән јахшы, нүмунәви чәһәтләрини—горхмазлығы, бејнәлмиләлчилији, вәтәнпәрвәрлији өзүндә топламыш бир гәһрәмандыр. Қамал фашизмин бир таун олдуғуну јахшы билир. О бу таунун Вәтәнимизә кечмәсинә мане олмаға чалышыр. Қамал нә гәдәр сағдырса, дүшмәни сәрһәддән кечмәјә гојмајачағына анд ичир.

Алман фашистләринә гул олмаг истәмәјән Қамал зәфәри әлдә етмәк үчүн түфәнкиндән од јағдырыр. Вәтәнинин гәләбәсинә инаныр:

Гул олмарыг јағыја биз,
Бир асланыг һәр бirимиз.
Од јағдырыр түфәнкимиз,
Зәфәр кәрәк мәним олсун!

Бүтүн вәтәнпәрвәр икидләр кими, Камал да өз шүчаәти илә силаһдашларыны әмин едир ки, фашизмин сону јохдур, гәләбә бизимдир. Камал коммунистдир. О, мүһарибәнин әлејһинәдир. Ган төкүлмәсини истәмир. Горхусуз-үркүсүз јашамаг арзусундадыр. Лакин бунунла белә, Вәтән наминә, һагг-әдаләт наминә, кәләчәјин хошбәхтлији наминә чанындан кечмәјә һазырдыр.

Дастанда јалныз бир нәфәрин ады чәкилир вә бүтүн һадисәләр дә онун әтрафында чәрәјан едир. Лакин Камал тәк дејилдир. Доғрудур, ад чәкилмәсә дә онун мүхтәлиф милләтләрдән олан гочаг, чәсарәтли јолдашлары вардыр. Һәтта көрпү дағытмаға да Камал тәк кетмир. Бу чәтин вәзијјәтдә о, илк дәфә өз јолдашларына мүрачиәт едир:

«Камал тез јолдашларынын јанына кәлди. Јолдашлары ону үзүк гашы кими араја алдылар. О, әһвалаты данышыб деди:

— Инди мән көрпүнү партлатмаға кедирәм. Ким мәнимлә кетмәк истәјир?

Елә бил ки, Короғлунун дәлиләри һәрәкәтә кәлдиләр. Һәр тәрәфдән «мән», «мән», «мән кедирәм!» сөзләри әтрафа јајылды. Камалын үрәји дағ бојда олду»[1].

Халг јарадычылығында Короғлу вә онун дәлиләри гәһрәманлыг, икидлик символу кими тәрәннүм едилир. Она көрә дә ашыг, Камалын силаһ јолдашларыны Короғлу дәлиләринә охшадыр. Лакин «Короғлу» епосунда дәлиләрин адлары хатырланыр. Бурада исә ад чәкилмир. Үмумән «Камалын јолдашлары» кими верилир. Әслиндә онларын ким олдуғу бир сыра сәнәдләрдән бәллидир. Мүһарибә илләриндә һәмин һадисәни «Известија» гәзетинин мүхбири Ј. Виленски шәрһ едәрәк јазмышдыр: «Гасымов—јолдашлар!—дедикдә бүтүн дөјүшчүләр ајаға галхдылар. Сијаси рәһбәр сөзүнү тәкрар едәрәк јенә деди:

— Јолдашлар, ким мәнимлә кетмәк истәјир?

Сијаси рәһбәр бир ан сусдугдан сонра әлавә етди:

— Көрәчәк ишимиз чидди ишдир. Хәбәрдар едирәм, —бөјүк тәһлүкә, бәлкә дә өлүм горхусу вардыр, ишә көнүллүләр лазымдыр.

Маркуси дәрһал:

---

[1] Азәрбајчан дастанлары беш чилддә, V чилд, с. 433.

— Мән кедирәм,—деди вә јенә күлүмсәди, лакин бу дәфә утана-утана күлүмсәди.

— Мән дә кедәрәм,—дејә Седин тәкрар етди.

Башгалары да:

— Мән дә, мән дә!—дедиләр.

Гасымов һамысыны нәзәрдән кечирирди, «Мән дә!» демәјән бир адам галмамышды. Сержант, комсомолчу Сотников да деди:

— Чох хаһиш едирәм, мәни дә апарын.—Һамы кетмәк истәјирди. Лакин һамы лазым дејилди, бу чох оларды. Будур, Камал алты нәфәри ајырды. Бунлары бир-бир чағырды:

— Сержант Пјотр Сотников, дөјүшчү Александр Седин, дөјүшчү Семјон Артомонов, дөјүшчү Васили Христиченко, дөјүшчү Јаков Маркуси»[1].

Дејирләр, Короғлунун 7777 дәлиси олмушдур. Онлар халгын вуран әлини тәмсил едән бир гүввә, Короғлу исә бу гүввәјә әсасланан гәһрәмандыр. Лакин дастанда бунлардан јалныз бир нечәсинин ады хатырланыр. Һәмчинин «Камал» дастанында да ады чәкилмәјән бу чохлуг, сонсузлуг рәгәмидир. Вә бу «јолдашлар» мүхтәлиф милләтләрдән ибарәт олса да һамысы икид, гочаг вә чәсарәтлидирләр. «Короғлу» епосунда олдуғу кими «Камал» дастанында да Камалын јолдашлары «дәли» адландырылмышдыр.

«Камал» дастаны «Короғлу» епосунун тә'сири илә јаранмышдыр. Чүнки дастанын тәһкијјә һиссәсиндә «Короғлу» нәфәси, «Короғлу» әтри дујулур. Ашыг Мирзә, Камалын өзүнү дә чох јердә Короғлуја бәнзәдир. Һәтта Камал да өз силаһдашларына дөјүш мејданларында Короғлу кими гошма илә мурачиәт едир:

Мәрд истәрәм кедә мәнлә јанашы,
Онун јүксәк ола һәмишә башы.
Биз башлајаг Короғлутәк савашы,
Онларын савашын дағытмаг кәрәк!

Күлләдән горхмасын бир ијид белә,
Душмәнләр өмрүнү биз верәк јелә,
Јенидән чан кәлсин сүнбүлә, күлә,
Достлар, бу көрпүнү дағытмаг кәрәк!

---

[1] «Известија» гәз., 1941, 4 ијул.

«Гамал» дастаны һәр чүр фантастик елементләрдән узагдыр. Һәр шејдән әввәл, бурада фантастик—ујдурма елементләрә, һадисәләрә еһтијач дујулмадығы үчүн дастаны јарадан ашыг бу елементләрдән гачмыш, нүмунәни сырф тарихи һадисәләр әсасында гурмушдур.

Үмумијјәтлә, «Гамал» дастанындакы һадисәләр мәһдуд биографик планда дејил, чәбһә шәраитиндә, дөјүш мејданында, сырави әскәрләрин әһатәсиндә верилмишдир. Дастанын иштиракчысы олан чәсур инсанлар охучуја дәрин тә'сир бағышлајыр, ону һәјәчанландырыр, хош дујғулар ашылајыр. Совет адамларынын бөјүк вәтәнпәрвәрлик, инсанпәрвәрлик вә һәгиги достлуг һиссләрини тәрәннүм едән дастанын әсас гәһрәманы Совет халгыдыр. Ајры-ајры милләтләрин нүмајәндәләриндән ибарәт олан Совет халгы бир идеал илә јашајыр. Онун ән мүгәддәс идеалы коммунизмә хидмәт етмәк, Совет вәтәнини һәр чүр јад үнсүрләрдән, бәд фикирләрдән горумагдыр. Азәрбајчанлы баласы Гамалын Молдавија уғрунда көстәрдији гәһрәманлыг Ашыг Мирзәнин дә һәјәчанына сәбәб олмушдур. Гамалын мүхтәлиф милләтләрдән олан достлары исә тәмиз мә'нәвијјата, јүксәк фикирләрә саһиб кәнчләрдир. Вәтәни мудафиә идејасы бу кәнчләрин мүбаризә вә гәләбә бајрағыдыр.

ССРИ халгларынын гардашлыг иттифагы фашизм үзәриндә гәләбәмизин башлыча мәнбәләриндән бири олду. Бу достлуг дөјүш сәнкәрләриндә даһа да мөһкәмләнди.

Мүһарибәнин ирәли сүрдүјү мүрәккәб спесифик мөвзулары вахтында јүксәк кејфијјәтлә ишләмәк, дөврүн гәһрәманлыг пафосуну экс етдирмәк бахымындан Азәрбајчан ашыг јарадычылығы күнүн тәләбләринә мүвәффәгијјәтлә чаваб верирди. Ашыгларымызын әсас јарадычылыг мәгсәди ајдын иди. Онлар:

> Мөһкәм дурун, вәтәндашлар,
> Үстүмүзә дүшмән кәлир,
> Чичәк ачан јурдумуза,
> Чискин кәлир, думан кәлир.—

демәклә, һамыны гәләбәјә, фәдакарлыға, гәһрәманлыға сәсләјирдиләр. Мүһарибәнин илк ајларында јарадылмыш ше'рләрдә сәфәрбәрлијә, дөјүшә, дүшмәни мәһв етмәјә гүввәли вә еһтираслы чагырыш сәсләнирди. Бу,

заманын ашыгларымызын гаршысында гојдуғу ән актуал, чидди вәзифә иди. Ифтихарла гејд етмәк лазымдыр ки, ашыгларымыз һәмин вәзифәнин өһдәсиндән ләјагәтлә кәлирдиләр. Мүбариз пафос, сәфәрбәрлијә чағырыш руһу ајры-ајры ше'рләрдә олдуғу кими, дастанларда да өзүнә јер тапырды. Ашыг Мирзә «Камал» дастанында бу пафоса хүсуси әһәмијјәт верәрәк демишдир:

Әзиз достлар, дүшмән кәсиб јоллары,
Бу јоллары вуруб дағытмаг кәрәк!
Онлар бизи ачиз һесаб едирләр,
Онларын ганыны ахытмаг кәрәк!..

Ашыг Мирзәнин «Камал» дастаны Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин бәдии салнамәсидир. Бурада халга мүрачиәт, ананын өјүдү, вәтәни мүдафиә, гәһрәманлыг, бејнәлмиләлчилик, халглар достлуғу, партијаја сәдагәт, сијаси рәһбәрин фәалијјәти вә с. поетик диллә сәчијјәләндирилмишдир.

«Камал» дастаны сәнәткарлыг чәһәтдән бә'зи гүсурлардан да хали дејилдир. Чох гыса олан бу дастанда Ашыг Мирзә дөврүн бөјүк амалыны, идејасыны зәиф тәчәссүм етдирмиш, Камалын вә онун силаһ јолдашларынын характерләрини даһа чанлы вермәкдә чәтинлик чәкмишдир. Хүсусилә бурада чәбһә һәјаты бүтүн долғунлуғу илә әкс олуна билмәмишдир. Һалбуки, буна ашығын бөјүк имканы вар иди. Чүнки о өзү чәбһәдә олмуш, мүһарибәнин одлу-аловлу чағларыны көзләри илә көрмүшдү. Һәмчинин бу дастан сөзүн әсл мә'насында дедикләримиздән даһа артыг мәсәләләри әһатә едә биләчәк бир мәзмуна малик олмалы иди.

Бунунла белә, дастан Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин јадикары кими һәјатла даһа јахындан бағлы олмасы, актуаллығы, сијаси кәскинлији е'тибары илә ашыг јарадычылығында нүмунәви бир аддым олмушдур.

«Камал» дастанында сон дәрәчә јүксәк никбинлик вә гәләбә инамы вардыр. Тәсадүфи дејилдир ки, дастан никбин бир әһвали-руһијјә илә дә битир. Әлбәттә, бу да тәсадүфи дејилдир. Әслиндә исә Камалын һәјаты фачиәли бир шәкилдә баша чатмышдыр. Ашыг исә биләбилә онун фачианә өлүмүнү вермәмиш, сонлуғу никбин бир руһла баша чатдырмышдыр. Бизчә бунун әсл сәбәби «Камал» дастанынын јалныз бир шәхсијјәт үзә-

риндә јарадылмамасыдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин гәһрәманы Камалын шәхсиндә Ашыг Мирзә Вәтәнә вә халга сәдагәти, Вәтән севкиси мәсәләсини тарихи планда вермәјә чалышмышдыр. Дастаны охујан, динләјән һәр бир шәхс шүбһәсиз, бу гәнаәтә кәлир ки, Камалын шәхси талеји халгын талеји илә бағлыдыр.

Меһди Һүсејн һәлә мүһарибә илләриндә јазмышдыр:

«Шүбһә јохдур ки, Азәрбајҹан халгынын вә бүтүн гардаш халгларын мәрд оғуллары әдәбијјатымызда јахын бир заманда өз лајигли јерини тутаҹагдыр. Онларын һаггында лирик ше'рләрлә јанашы јүксәк романтик поемалар вә дастанлар јаранаҹагдыр. Әдәбијјатымыз бу гәһрәманлары кәләҹәк нәсилләрә танытдыраҹагдыр.

Фашист ҹәлладлара гаршы әфсанәви бир икидликлә вурушан Исрафилләр, Мәзаһирләр, Камаллар халг ше'ринин усталары тәрәфиндән Короғлу, Гачаг Нәби кими тә'риф олунаҹаг, онларын дастанлары нәсилдән-нәслә кечәҹәк, јашајаҹагдыр. Буна шүбһә ола билмәз».

VI.

ЕЛ ГӘҺРӘМАНЛАРЫ ҺАГГЫНДА ЈАРАНМЫШ ДАСТАНЛАРЫН БӘДИИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Тарихи гәһрәманлыг дастанлары өз бәдии характеринә көрә реалист әсәрләр сырасына дахилдир. Чүнки бу дастанлар конкрет тарихи һадисәләрин бәдии тәрәннүмүдүр. Һәтта дастанын апарыҹы гәһрәманлары тарихи шәхсијјәт кими бизә мә'лумдур. Онларын симасында Азәрбајҹан халгынын мәрдлији, мүбаризлији, дөјүшкәнлији, азадлыға вә сәадәтә сонсуз мәһәббәти, дахили вә хариҹи дүшмәнләрә нифрәти тәрәннүм олунмушдур.

Бүтүн тарихи гәһрәманлыг дастанлары мүәјјән композисијаја вә сүжетә маликдир. Бу сүжетләр әсасән завјазка, һадисәләрин шәрһи, кулминасија нөгтәси вә развјазка шәклиндә јарадылыр. Һәтта бир сыра тарихи гәһрәманлыг дастанлары композисија вә сүжет ҹәһәт-

дән бир-бирини тәкрар един. Мәсәлән, «Гачаг Кәрәм» дастаны бир нөв «Гара Танрыверди» дастаныны, јахуд «Гара Танрыверди» дастаны «Гандал Нагы» дастаныны хатырладыр. Һәр үч дастанын гәһрәманы јохсул кәндли баласыдыр. Онлар ушаглыгдан залымлара вә варлылара нифрәт едирләр. Һагсызлыг үзүндән гачаг дүшүр, узун мүддәт чөлләрдә, мешәләрдә, гәриб өлкәләрдә сығыныр, зүлмкарлара гаршы мүбаризә апарырлар. Вә јахуд, «Гачаг Нәби» дастаны гурулушуна вә формасына көрә «Короғлу» дастаныны јада салыр.

«Короғлу» епосу кими «Гачаг Нәби» дастаны да мүхтәлиф голлардан ибарәтдир. «Короғлу»да «Алы киши», «Дурна тели», «Гулун гачмасы», «Дәрбәнд сәфәри» вә саир голлар олдуғу кими, «Гачаг Нәби»дә «Нәбинин гачаг дүшмәси», «Палантөкән вурушмасы», «Гафан сәфәри» вә и. а. голлар вардыр. Һәр ики дастан әсасән һәрби характер дашыјыр. Бири пашалара, ханлара, хоткарлара гаршы мүбаризә апарырса, дикәри бәјләрә, мүлкәдарлара, приставлара гаршы вурушур. Һәр ики дастанда халг өндә көрүнүр. Һәр ики дастан халгын мәнафејини мүдафиә едир.

«Короғлу» епосунун өзүндән сонракы дастанлара тә'сири аз дејилдир. Һәтта «Сәттархан», «Камал», «Гатыр Мәммәд» дастанларында да «Короғлу»нун ачыг тә'сири нәзәрә чарпыр. Бир сыра мәһәббәт дастанларында олдуғу кими бә'зи тарихи гәһрәманлыг дастанлары да мүәјјән бир сонлугла—дуваггапма илә битир.

Азәрбајчан тарихи гәһрәманлыг дастанларынын дили халг дилидир. Бу нүмунәләрин чоху халг дилиндә, јерли шивәләрдә гәләмә алынмышдыр. Лакин бунлардан еләләри дә вардыр ки, чох гәдим дөврләрдә јаранмыш, вахтында јазыја алынмадығындан архаик лексиконуну хејли дәјишмиш вә топланылдығы дөврүн дилини өзүндә мүһафизә етмишдир. Мәсәлән, «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы дастанлар бу шәкилдә XII әсрдән габаг вә VIII—IX әсрләрдән сонра Гафгазда, даһа доғрусу, Азәрбајчанда јашајыб-јаратмыш олан дәдәләр, озанлар тәрәфиндән мәһарәтлә гурулуб гошулуб, ел-оба арасында јајылмышдыр[1]. Лакин гәти шәкилдә демәк олар ки, бу бојлар ән узағы XIII әсрдән сонра гәләмә

[1] Ә. Дәмирчизадә. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили, Бакы, 1959, с. 9.

алынмыш, бизə мə'лум олан китаб шəклинə дүшмүшдүр[1]. Өзкə сөзлə, бу дастанлар VIII—IX əсрлəрин мəhсулу олса да јазыја алындығы XIV əсрин халг лексиконуну мүhафизə етмишдир. Бу бахымдан həм VIII—IX, həм дə XIV əсрин халг лексиконуну əкс едəн бу дастанларын дили олдугча зəнкиндир.

Тарихи гəhрəманлыг дастанлары јалныз бир рајонда, бир зонада јаранмадыгларындан онларын лексиконлары да мүхтəлифдир. Мəсəлəн, Гачаг Нəби вə Həчəр индики Губадлы рајонунда анадан олмуш, бурада боја-баша чатмышлар. «Гачаг Нəби» дастаны да илк дəфə бурада јаранмаға башламышдыр. Она көрə дə бу дастан həмин јерлəрин лексиконунда јаранмышдыр. Həтта дастанда елə ифадəлəр вардыр ки, həмин истилаhлар дикəр рајонлар үчүн анлашыглы дејилдир.

«Нəби јериндə гупгуру гурујуб деди:

— Ај гыз, мəним данышығым чобансајағыдыр, кəл сəн мəндəн инчимə. Сəнə бир сөз демəк истəјирəм, та демирəм.

Həчəр гулағына гəдəр гызарыб, она чаваб вермəди, гузуну кислəјиб узаглашды»[2].

Бурада ишлəдилмиш бир сыра сөзлəр (кислəмəк, та) демəк олар ки, əсасəн Губадлы вə она јахын рајонлара аид ифадəлəрдир.

Вə јахуд, «Гачаг Кəрəм» дастанында көстəрилдији кими, Кəрəмлə Исрафил аға хејли мүддəт күсүлү доланырлар. Бир сыра хаин адамлар да фүрсəтдəн истифадə едиб араны гызышдырмаға чалышыр. «Күнлəрин бириндə кəнддə тој олур. Тоја Исрафил ағаны да, Кəрəми дə дə'вəт едирлəр. Ара сакитлəшəн вахт ашыг диллəнир ки:

— Инди бујурун көрүм, hансы сөhбəти истəјирсиниз?

Кəрəм көрүр heч кəс диллəнмир, дејир:

— Ашыг, јахшы олар ки, «Короғлу»дан данышасан!

Исрафил аға баша дүшүр ки, Кəрəм бу сөзү елə-белə демəди, өз мəнлијинə ишарə үчүн «Короғлу»нун адыны чəкди. Одур ки, тез ајаға дуруб дејир:

— Ашыг, бура «Короғлу» јери дејил, «Шаh Исмајыл»дан даныш!

---

[1] **М. h. Тəhмасиб. Азəрбајчан халг дастанлары (орта əсрлəр), с. 16.**

[2] **Гачаг Нəби, с. 5.**

Сөһбәт узаныр, һәр икиси ајаға галхыр. Ағсаггаллар араја кирир, онлары далашмаға гојмајырлар. Алыр Кәрәм бу јердә көрәк Исрафил ағаја нә дејир:

Һәр јетән өзүнә икидәм дејиб,
Де кирмәсин бу мејдана, јахшы дөј!
Гочла гузу дөјүшмәји ајыбды,
Данышмасын јекәхана, јахшы дөј!

Исрафил аға да өзүнү сындырмыр, көрәк Кәрәмә нә чаваб верир:

Гәдәм гојдум бу мејдана нәр кими,
Кәл-данышма сән әфсанә, јахшы дөј!
Синә кәррәм Малики-Әждәр кими,
Күчүн чатмаз пәһләвана, јахшы дөј!

Кәрәм:

Сән тәк пәһләваны чох вурдум јерә,
Кәл һечәт данышма, дүшәрсән кирә!
Дөјүшүм бәнзәјир мејданда ширә,
Долашма сән ач аслана, јахшы дөј!»

Бурадакы «дастан» əвәзинә «сөһбәт», «нағыл», «Короғлу»дан де, «Шаһ Исмајыл»дан даныш вә с. халгдан кәлән ифадәләрдир. Јерли диалектләрин ишләдилмәси дастана һеч бир хәләл кәтирмәмишдир. Әксинә, ону јени сөзләрлә зәнкинләшдирмишдир. Мәсәлән, јахшы дејил әвәзиндә «јахшы дөј» дејилмәси дастанын һансы рајонда јаранмасыны мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан тарихи гәһрәманлыг дастанларынын һансы рајонда јарадылдығындан асылы олмајараг, һәр бир азәрбајчанлы ону асанлыгла баша дүшүр. Чүнки онларын дили үмумхалг дилидир, һәмин дилин образлы формасыдыр.

Тарихи гәһрәманлыг дастанларында олан афоризмләр, мәчазлар, истиарәләр, символлар, кинајәләр, дилин көзәллијини, зәнкинлијини, сәлислијини парлаг бир шәкилдә әкс етдирир, дастанын бәдии дәјәрини артырыр.

«Күнләрин бир күнү Камал көч-күлфәти илә доғма јурдундан ајрылыб бөјүк Совет вәтәнимизин узаг бир јеринә кетмишди. Бу јер Үнгыныс кәнди иди. Камал бураја кәлән кими онун һәсрәтини чәкән јолдашлары ону үзүк гашы кими дөврәјә алдылар».

Бурада ишләдилән тәшбеһ (үзүк гашы кими) фикри даһа да зәнкинләшдирмишдир. Јахуд:

«...Нәби лап јәгин еләди ки, Һәчәр јалын башына чыхыб, дүшмәнләрин јөнүнү онлардан јајындырыб. Нәби елә бир нә'рә чәкди ки , јер-көј титрәди, јатанлар һамысы диксиниб јухудан ајылды. Нәбинин нә'рәсини ешидәндә Һәчәрин үрәји дөрд олду. Көрәк Нәбини нечә көмәјә чағырды:

Иранын ханлары төкүлүб бура,
Күлләләр кәтириб мәни лап зара,
Көјләр фәған чәкир, јер кејиб гара,
Өзүнү тез јетир, ај надан Нәби!
Һәчәр ханым алсын ај гадан, Нәби!

Бурада «јерин-көјүн титрәмәси», «Һәчәрин үрәјинин дөрд олмасы», «көјләрин фәған чәкмәси», «јерин гара кејмәси» истиарәдир. Бурада тәсвир олунан образын даһа гүдрәтли, даһа әзәмәтли, чәсур, горхмаз, һамыдан гочаг, фөвгәл'адә гүввәјә малик олдуғуну көстәрмәк үчүн сәнәткар бу чүр фигурлардан, афоризмләрдән истифадә етмишдир. Әслиндә истиарә дә бир нөв бәнзәтмәдир. Лакин бунларын арасында мүәјјән фәрг вардыр. Белә ки, бәнзәтмәдә олан сифәтләрин охшадылан чәһәтләри истиарәдә ејни илә көрүнмүр. Әкәр биз «көјләр инсан кими фәған чәкир» дејириксә, бу бәнзәтмәдир. Лакин садәчә оларағ «Көјләр фәған чәкир» ифадәси истиарәдир. Дастанда верилмиш «көјүн фәған чәкмәси», «јерин гара кејмәси» шүбһәсиз, инсана аид олан сифәтләрдир. Лакин чансыз тәбиәт үзәринә көчүрүләркән, көј вә јер инсанла әвәз олунмушдур. Бунлар бә'зән дә әксинә олур. Мәсәлән: «кечә-күндүз Нәби дејиб мәләрәм»—ифадәсиндәки «мәләмәк» шүбһәсиз, һејвана мәхсус кејфијјәтдир. Лакин ифадәнин даһа чанлы чыхмасы үчүн сәнәткар ону «кечә-күндүз ағларам» мә'насында ишләтмишдир.

Бәллидир ки, Азәрбајчан тарихи гәһрәманлыг дастанлары форма е'тибары илә классик дастанларымыздан фәргләнмир. Чүнки, дикәр Азәрбајчан дастанлары кими, бу дастанлар да нәсрлә нәзмин нөвбәләшмәси принсипи әсасында јарадылмышдыр. Дил вә бәдии ифадә васитәләри һәр икисиндә ејнидир. Һәр икиси халг сәнәткарлары тәрәфиндән јарадылдығындан бурадакы бәдии фигурлар вә стил һәм нәср, һәм дә нәзм һиссә-

синдә ишләдилмишдир. Лакин бу дастандакы ше'рләр өз мөвзу, мәзмун вә формаларына көрә мүхтәлифдир. Бурада халг поезијасынын кәрајлы, бајаты, гошма, тәчнис, чығалы тәчнис, мүхәммәс, нәгаратлы үчлүк вә с. формаларына раст кәлирик. Бунлар түрк дилли халглара мәхсус ән гәдим лирик нәғмәләри тәмсил етмәклә, һәр бири өзүнәмәхсус чәлбедичи кејфијјәтләрә маликдир.

Дастанларда олан кәрајлылар шух вә ојнаг бир мусиги илә ифа олунур. Шүбһәсиз бу, ашыг поезијасында јени бир форма дејилдир. Биз онун рүшејмләринә һәлә «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында тәсадүф едирик:

Ағзын үчүн өлүм, оғул!
Дилин үчүн өлүм, оғул!
Гаршы јатан гара дағын
Јыхылмышды јучалды ахы!
Ахынтылы көрклү сујун,
Соғулмушду, чағлады ахы![1]

Тәдгигатчы-алимләримиз дә бу фикирдәдирләр ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларындакы бу форманын «сонракы әсрләрдә ашыг кәрајлысынын гәдим нүмунәси—сәләфи олдуғуна шүбһә јохдур[2].

Лакин кәрајлынын тәкмилләшмиш вә гәлибләнмиш формасына әсасән XI әсрдән сонра тәсадүф едирик. Орта әсрләрдә јаранмыш «Шаһ Хәтаи», «Короғлу» кими гәһрәманлыг дастанларында кәрајлы формасында јазылмыш ше'рләрә даһа чох тәсадүф едилир:

Јарагланын, дәлиләрим,
Јағылар мејдана кәлир.
Мүхәннәтләр гошун чәкиб,
Үз тутуб бу јана кәлир...

Халг поезијасынын чох ојнаг вә ритмик бир шәкли олан кәрајлынын мөвзу даирәси кенишдир. Ашыгларымыз, ел шаирләримиз ашыг ше'ринин бу формасындан мәһәббәт, аилә-мәишәт вә гәһрәманлыг дастанларында кениш истифадә етмишләр. Тарихи гәһрәманлыг дас-

---

[1] Китаби-Дәдә Горгуд, Бакы, 1939, с. 136.

[2] Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр, 1-чи китаб, с. 7.

танларынын исә демәк олар, һамысында кәрајлыдан истифадә олунмушдур.

Тарихи гәһрәманлыг дастанларында истифадә олунмуш ше'р формаларындан бири дә гошмадыр. Гошма чохәсрлик ше'р сәрвәтимизин кениш јајылмыш хүсуси бир формасыдыр. Гошма истилаһынын көкләринә вә мүхтәлиф мә'наларда ишләнмәсинә һәлә гәдим абидәләримиздә, хүсусилә «Дивани-лүғәт-ит-түрк» әсәриндә раст кәлирик. Маһмуд Кашғари өз әсәриндә гошманы «гошгу» кими ишләтмишдир[1]. Бу гошгулар гәдим озан ше'римизин ән көзәл нүмунәләриндәндир. Түркдилли халгларын поезијасында ишләнән бу форма инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Мүасир дөврүмүздә чох аз ашыг-шаир тапылар ки, гошмадан өз јарадычылығында истифадә етмәмиш олсун. «Гара Мәлик», «Шаһ Хәтаи», «Короғлу», «Гара Тапрыверди», «Гачаг Кәрәм» вә с. тарихи гәһрәманлыг дастанларында гошманын көзәл нүмунәләри горунмушдур.

Елимдән-обамдан дүшдүм аралы,
Үнүм о јерләрә чатармы инди?!
Замана пис кәлди, олдум јаралы,
Бу јерләр көнлүмә јатармы инди?!

Ханлары, бәјләри гырмаг кәрәкдир,
Залымы көксүндән вурмаг кәрәкдир.
Елин архасында дурмаг кәрәкдир,
Дејин, гоч икидләр јатармы инди?!

Билирәм ки, һагг јолуну тапачаг,
Касыб-кусуб јохсуллуғу атачаг.
Вахт кәләчәк, ел мурада чатачаг,
Кәрәм мәрдлијини атармы инди?!

Әлбәттә, ән гәдим гошма нүмунәси илә сонракы әсрләрдә јаранмыш гошмалар арасында, хүсусилә онларын вәзниндә, кәмијјәтиндә, мүәјјән фәрг вардыр. Гошмалар ән азы үч бәнддән ибарәт олур вә сонунчу бәнди тапшырма адланыр. Бу бәнддә ону јарадан сәнәткарын ады (вә ја гәһрәманын ады) чәкилир. Тәдгигатчы-алимләримиз гошманын әсасән XV әсрдән сонра тәкмилләшдијини, формалашдығыны көстәрирләр. Бундан сонракы әсрләрдә исә гошманын ашыг поезијасынын тә'сири илә јазылы әдәбијјата кечдијини вә халг арасында

[1] Дивани-лүғәт-ит-түрк тәрчүмәси, чевирәни Бесим Аталај, I, Анкара, 1939.

кениш јајылдығыны көрүрүк. Гошмалар да кәрајлылар кими гафијәләнир. (а, б, а, б, а, а, а, б) вә һәр мисрасы 11 һечадан ибарәт олур. Мә'лумдур ки, һеча вәзнли ше'р мисралардакы һечаларын бәрабәрлији үзәриндә гурулур. Буна көрә дә она «һеча вәзни» ады верилмишдир. Халг поезијасында бу вәзн әсас вәзн сајылмыш, динләјичиләр тәрәфиндән даһа чох севилмишдир.

Гошманын вә кәрајлынын өз дахили бөлкүсү, тәгти вардыр. Кәрајлылар әсасән 5—3, 3—5, 4—4 шәклиндә олур. Гошманын тәгти исә әсасән 6—5, 7—4 өлчүләрдәдир. Лакин мүхтәлиф вә гарышыг тәгтиләрә дә тәсадүф олунур. Түркдилли халглардан башга дикәр халгларын да поезијасында гошмадан истифадә олунмушдур. Тәдгигатчылар көстәрирләр ки: «...һәлә XVI әсрдән Азәрбајҹан дилиндә гошмалар јарадан ермәни вә күрҹү ашыгларына тәсадүф едирик»[1].

Гошмаларда тарихи һадисәләр, реал тарихи шәхсијјәтләр, онларын арзу вә истәкләри тәрәннүм олунмушдур. Гошмаларда ејни заманда нәсиһәтчилик, халгын залымлара олан нифрәти, вәтән һәсрәти, гәһрәманлыг, азадлыға мејл кими ҹәһәтләр әсас јер тутур. Тарихи гәһрәманлыг дастанларында олан гошма вә кәрајлылар һәмин дастанларда тәсвир олунан һадисәләри кәскин, емосионал бир тә'сир гүввәси илә инсан гәлбинә даһа күчлү нүфуз етдирир, охуҹуну һәјәҹанландырыр. Бә'зән дастанлардан гошмалары сечәрәк, ајрыҹа китабча шәклиндә нәшр едирләр. Шүбһәсиз, бу шәкилдә дә о өз тәравәт вә никбинлијини, тә'сир гүввәсини итирмир. Мәсәлән, мүһарибә илләриндә «Короғлу» гошмаларыны ајрыҹа, дәфәләрлә нәшр етмишләр. Јахуд, «Ашыглар» китабларында гәһрәманлығы тәрәннүм едән лирик ше'рләр—гошма, кәрајлы, тәҹнис, мүхәммәс вә с. чап олунмушдур. Шүбһәсиз, бунлар һәмин вахтлар чох бөјүк әһәмијјәт кәсб етмишләр. Чүнки дөјүшә кедән әскәрләр билаваситә бу гошмаларын е'ҹазкар гүввәсиндән гида алмыш, өзләрини Короғлуја, Гачаг Нәбијә, Сәттархана, Гатыр Мәммәдә бәнзәтмәјә чалышмышлар. Гошмалар бир нечә ҹәһәтдән диггәтәлајигдир. Биринҹиси одур ки, бу гәһрәманлыг нәғмәләри билаваситә Азәрбајҹанын сијаси һәјаты илә бағлы мәсәләләри әкс етдирдији үчүн гијмәтлидир. Икинҹиси дә, онлар бу күн-

[1] Һ. Араслы. Ашыг јарадыҹылығы, с. 6.

күү кәнчләримиз үчүн ән көзәл дидактик материаллардыр.

Мүәјјән дөврләрдә гошманы «мүрәббе» дә адландырмышлар. Араз Дадашзадә Вагиф гошмаларындан бәһс едәрәк јазмышдыр:

«Тәзкирәләрдә вә XX әср мәчмуәләриндә, китабларында «мүрәббе» кими гејд олунмуш, һәр бәнди 4 мисрадан ибарәт лирика нүмунәләри аз дејилдир. Әслиндә исә бу башлыг алтында чох заман адичә гошмалар кизләнир. Мәсәлән, ингилаба гәдәр вә Совет һакимијјәтинин илк илләриндә бурахылан чап әсәрләриндә Вагиф гошмалары «мүрәббе» ады алтында кетмишдир».

Әслиндә «мүрәббе» тамамилә башга бир жанрдыр. Бу жанр чох гәдим тарихә маликдир. Гәдим түркдилли халгларын поезијасында, Орхон-Јенисеј вә «Китаби-Дәдә Горгуд» абидәләриндә, Маһмуд Кашғаринин «Луғәт»индә бу формаја тез-тез раст кәлинир. А. М. Щербаг да гәдим түрк абидәләриндә мүрәббе типли бәндләрә даһа чох тәсадүф олундуғуну гејд етмишдир. М. Һәмрајев исә «Түрк ше'ринин әсаслары» китабында «мүрәббе»дән чох кениш вә әтрафлы шәкилдә бәһс ачмыш вә белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, «мүрәббе ән гәдим вә даими түрк ше'р формасыдыр».

Бунунла јанашы дејә биләрик ки, «мүрәббе»ләр «гошма»лар гәдәр кениш јајыла билмәмишдир. Хүсусилә тарихи гәһрәманлыг дастанларынын мүәллифләри мүрәббедән демәк олар ки, истифадә етмәмишдир.

Азәрбајчан тарихи гәһрәманлыг дастанларында ән чох истифадә олунан ше'р формаларындан бири дә мүхәммәсдир. Дејиләнә көрә бу форма шифаһи әдәбијјата јазылы әдәбијјатдан кечмишдир[1]. «Мүхәммәс» истилаһы әрәб ифадәси олуб «бешлик» мә'насыны верир. Бә'зән мүтәхәссисләримиз бешлик, јә'ни һәр бәнди беш мисрадан ибарәт ше'р нөвүнә дә мүхәммәс ады вермишләр. Әслиндә исә һәр бәнди 5 мисрадан ибарәт ше'рә мүхәммәс ады вермәк доғру дејилдир. Микајыл Рәфили бу мәсәләни даһа дәгиг шәрһ едәрәк јазмышдыр: «Бә'зән мүхәммәсә бешлик адыны верирләр. Бу, јанлышдыр, биздә әдәбијјат нәзәријјәсинин һәлә ишләнмәмәсиндән вә истилаһларын кафи дәрәчәдә анлашылмамасындан ирәли кәлир».

---

[1] Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары, Бакы, 1963, с. 130.

Мүәллиф бу фикриндә тамамилә һаглыдыр. Мәсәлән:

Далымча јериди пристав, казак,
Јохдур бир кимсәмиз эризә јазаг.
Гоһумдан, гардашдан дүшмүшүк узаг,
Ағла, Теллим ајрыларсан елиндән,
Тасма кәмәр ачылыбдыр белиндән.

Горхмазам, мән олдум елимдән гачаг,
Кәлмәјиб дүнјаја мән тәки гочаг.
Јан јердә јатырам дүшмәним начаг,
Ағла, Теллим, ајрыларсан елиндән,
Тасма кәмәр ачылыбдыр белиндән.

Нүмунә үчүн кәтирдијимиз бу шеʼр бешликдир. Лакин бу мүхәммәс дејилдир. Һеча вәзниндә дејилмиш бу гошгу а-а-а-б-б, в-в-в-б-б шәклиндә гафијәләнмишдир. Беш мисрадан, һәр мисрасы исә 11 һечадан ибарәтдир. Истәр шәклинә вә истәрсә дә вәзнинә көрә мүхәммәсдән фәрглидир. Азәрбајчан тарихи гәһрәманлыг дастанларында бу гәбил шеʼр формасындан кениш истифадә олунмушдур. Хүсусилә, «Зејнәб паша», «Гачаг Горхмаз», «Гачаг Нәби» дастанларында белә нүмунәләрә тез-тез раст кәлирик. Һәмин шеʼрләр беш мисрадан јарадылыр. Әввәлинчи үч мисра һәмгафијә, сон ики мисра исә нәгәрат шәклиндә тәкрар олунур. (а-а-а-б-б, в-в-в-б-б).

Газамат истидир јата билмирәм,
Губернат күчлүдүр бата билмирәм.
Ајагда гандалаг гача билмирәм,
Мәним бу күнүмдә кәләсән, Нәби,
Газамат далыны дәләсән, Нәби!

Халг гәһрәманы Гачаг Нәбинин ады илә бағлы јаранмыш дастанда 100-дән артыг бу гәбил шеʼр формасы вардыр. Шүбһәсиз, бунлара мүхәммәс демәк дүзкүн олмазды. Бу гәбил бешликләр (вә ја нәгәратлы үчлүкләр) дастанла бирликдә нәгл олундуғундан, тәләб олунан мусигинин аһәнкинә ујғун олараг јарадылмышдыр. Онларын өзүнәмәхсус мусиги аһәнки вардыр. Лакин бунлардакы өлчү ваһидләри бир-бириндән фәргләнир. Мәсәлән, «Нәби нәғмәләри» 11 һечадан ибарәт олдуғу һалда, «Зејнәб паша» шеʼрләри 8—9 һечадан јарадылмышдыр:

Һөкм еләди Зејнәб паша,
Чүмлә-үнасү фәрраша,
Сиз базары басын даша,
Патавамы бағлајым кәлим,
Дөјәнәји јағлајым кәлим...[1]

---

[1] Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, ичтимаи елмләр серијасы, 194(
№ 9, с. 64.

Көрүндүјү кими, бу ше'рдә әввәлинчи үч мисра (4-4 ше'р ваһидиндә бирләшмәклә) 8, нәгәрат исә (4-5 шәклиндә олмагла) 9 һечадан ибарәтдир. Шүбһәсиз, вәзн, бөлкү вә ритм бу бешликләри мүхәммәсдән тамамилә фәргләндирир. М. Рәфилинин дедији кими: мүхәммәс мүстәгил бир ше'р нөвүдүр, бешлијин даһа мүрәккәб бир шәклидир[1].

Ашыг поезијасында олан мүхәммәсләр дә классик әдәбијјатдакы мүхәммәсләр кими гафијәләнир. Белә ки, биринчи бәндин беш мисрасы бир-бири илә һәмгафијә олур, галан бәндләрдә исә әввәлинчи дөрд мисра һәмгафијә, бешинчи мисра исә биринчи бәндин мисралары илә гафијәләнир. Мәсәлән:

Дәли Алы бир сәдд ачыб, Шаһ Аббас дөјраны кими,
Јанында јолдашлары вар, Азәрбајчан ханы кими,
Зејналабды бәј бәзәниб Мисирин султаны кими,
Һәр јана кағыз дағылды, Сүлејман фәрманы кими.
Јетмиш ики милләт кәлди, әрәсәт диваны кими!

Лакин ашыгларымыз мүхәммәси ифадә едәркән бир мисраны санки ики һиссәјә ајырырлар, чүнки биринчи бөлкүдән сонра арада фасилә верир, сонра икинчи бөлкүнү дејирләр. Буна көрә дә топлајычыларымыз ашыг мүхәммәсләрини јазыја аларкән онларын һәр мисрасыны ики һиссәјә бөлүр вә бу шәкилдә дә чап етдирирләр. Беләликлә, беш мисралы бәнд он мисрада нәшр олунур. Бу чүр бөлкү һәр шејдән әввәл мусигинин тәләбиндән ирәли кәлир. Чүнки, ашығын паузалы ифадәси даһа ојнаг, даһа аһәнкдар сәсләнир вә фикир динләјичијә даһа тез чатыр.

Ашыглар мүхәммәсләри «дастан» адландырырлар. Әслиндә, бизим фикримизчә мүхәммәсләр әсасән епик жанра мәхсусдур. Чүнки, тарихи гәһрәманлыг дастанларында олан мүхәммәсләрин ири һәчмли вә чохмисралы олмасы онун диапазонуну кенишләндирир. Она көрә дә ел сәнәткарлары һәлә орта әсрләрдә кениш диапазонлу ше'р шәкилләриндән истифадә едәрәк, тарихи мәнзумәләри, фәлсәфи, ашиганә, бир сыра ичтимаи мәзмунлу ше'рләри мәһз мүхәммәслә јазыб-јаратмышлар.

Ашыг поезијасында мүхәммәсин ән мүкәммәл фор-

---

[1] М. Рәфили. Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш, Бакы, 1958, с. 21.

маларына XIX әсрдә раст кәлирик. Шәмкирли Ашыг Һүсејнин, Ашыг Әләскәрин, Молла Чуманын, Зәрзибилли Ашыг Мәһәммәдин јаратмыш олдуғу мүхәммәсләр халг поезијасынын ән көзәл нүмунәләридир. Бу гәбил мүхәммәсләр әсасән 7, 9 вә һәтта 11 бәнддән ибарәт олур. Бунларда гәһрәманын көстәрмиш олдуғу бүтүн фәалијјәт демәк олар ки, өз әксини тапыр. Бир нөв биографик характер дашыјан бу гәбил мүхәммәсләр бә'зән дастанвари формада тојларда, мәчлисләрдә, мағарларда нәгл олунур. Бу чәһәтдән Ашыг Әләскәрин «Дәли Алы» мүхәммәси, Зәрзибилли Ашыг Мәһәммәдин «Кәрәмхан Сәртиб» дастаны даһа чох нәзәри чәлб едир. «Кәрәмхан Сәртиб» мүхәммәсиндә XIX әсрин сонларында вә XX әсрин әввәлләриндә өз фәалијјәти ичтимаијјәтин нәзәрини чәлб етмиш, халг гәһрәманы Гачаг Кәрәмин анадан олмасы, атасынын гочаглығы, икидлији, Ағ јолда базар ачмасы, тә'гибләрдән Ирана кечмәси, орада Зәлы ханы өлдүрмәси, шаһын хәзинәсини оғурлајан гулдурлары тутмасы, шаһын она сәртиблик вермәси һадисәләри шәрһ олунмушдур. Мүхәммәсин бәндләри бә'зән ашығын, бә'зән дә Гачаг Кәрәмин дилиндән нәгл олунур. Һәтта бәндләр арасында нәсир дилиндән дә истифадә едилмишдир. Бизә белә кәлир ки, бу, халг дастанынын ән јени бир формасыдыр.

Лакин XX әсрдә јаранмыш тарихи гәһрәманлыг дастанларында мүхәммәсләр дастанын нә әввәлиндә, нә дә мәтнин ортасында верилир. Бу дастанларда мүхәммәс дастанын сонунда верилир ки, бу да бир нөв мәһәббәт дастанларындакы дуваггапманы хатырладыр. Дастанда һаггында данышылан гәһрәманын фәалијјәти «Нәтичә» шәклиндә јенидән бу ше'рдә тәкрар верилир. Мүхәммәсин сон бәндиндә исә ону јарадан ашығын ады чәкилир ки, бунунла да дастанын ким тәрәфиндән јарадылдығы мә'лум олур.

Ашыг поезијасына мәхсус мүхәммәсләрдә мүхтәлиф һечалы ше'р ваһидләри бирләшир ки, бу, тәсадүфи бир һалдыр. Чүнки, классик әдәбијјатда мүхәммәс әсасән 15 һечадан ибарәт олур. 4-4-4-3 шәклиндә бөлүнүр. Ашыг поезијасында исә мүхәммәс 15, 16 бә'зән дә 17 һечалы олур.

Бәлли олдуғу кими ифачы ашыглар дастандакы ше'р мәтнләрини ифа едәркән һәмин нүмунәләрдәки хырда чатышмамазлыглар тамамилә итир. Әкәр мәтндә һәр

һансы бир һеча әскиклији варса, ашыг өзүндән мүәјјән нида—сәс артырыр (ај, о, еј, һа вә с.). Мисрада һеча артыглығы олдугда исә әксинә, мусигинин аһәнки алтында һәмин мисра елә ифа олунур ки, артыглыг һисс едилмир. Ашыглар дастанларда олан образларын характеринә, сәчијјәсинә ујғун шәкилдә елә данышыр ки, бир нөв образын прототипинә чеврилир. Чох заман мүасир ашыглар саз-сөз мәчлисләриндә дастаны икиликдә ифа едирләр. Бу заман онлардан бири һәм апарычы ролуну, һәм дә образлардан бирини әвәз едир. Икинчиси исә әсасән дејишмәләрдә вә диалог олан сәһнәләрдә «ишә гарышыр». Әкәр ашыг дастаны фәрди ифа едирсә онда мүхтәлиф роллара кирәрәк данышыр, һәмчинин апарычыны да өзү әвәз едир. Бу заман ашыг мәчлисдә кәзир, каһ севимли гызын дилијлә охујур, ашигинә јалварыр, падшаһ кими һөкмләр верир, тәлхәк кими һазырчаваблыг едир, бир гәһрәман кими гылынч чалыр, горхаг дүшмән кими аман истәјир[1].

Ашыг бу заман өз бачарығына, образларын характерик хүсусијјәтләринә көрә бүтүн пријомлардан истифадә едир. Өз динләјичисини һәрәкәтләрилә вә данышыг тәрзилә истәдији вахт күлдүрүр, истәдији вахт кәдәрләндирир. Ашыг тәрәннүм вә тәсвир етдији гәһрәманы елә бир мимика вә пријомларла тамашачыја тәгдим едир ки, гәһрәманын образыны елә мәгрур бир вәзијјәтә чатдырыр ки, халгын бу ел гәһрәманына олан рәғбәти гат-гат артыр. Јахуд, дүшмәнләри елә бир мимика илә тәгдим едир ки, тәсвир етдији образ халг, тамашачы гаршысында күлүнч бир вәзијјәтә дүшүр. Шүбһәсиз, бу, ашыглыг сәнәтинин өзүнәмәхсус мараглы бир хүсусијјәтидир. Бүтүн бунлар сүбут едир ки, доғрудан да ашыг сәнәти гәдим халг театры үнсүрләринә үзвн сурәтдә бағлы олмушдур. Мәммәд Арифин дедији кими: «Ашыг сәнәтиндә ибтидаи бир шәкилдә олса да театр сәнәтинин бир чох үнсүрләри бирләшмишдир»[2].

Халгымыз ашыға һәмишә меһрибан мүнасибәт бәсләмиш, ону севмиш, биличи шәхсијјәт кими һөрмәт етмишдир. Бу, сәбәбсиз дејилдир. Бунун бир сәбәби ашығын һәм мадди, һәм дә мә'нәви чәһәтдән кениш халг күтләси илә бағлы олмасыдыр. Халгын севимлиси олан бу нәғмәкарлар сәнәтин һәр үч (чалмаг, рәгс етмәк вә

[1] М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, III чилд, Бакы, 1970, с. 9.
[2] Јенә орада, с. 9.

11*

охумаг) нөвүнә мәһарәтлә ијәләнмишдир. Азәрбајҹан халгынын ашыга вә онун сәнәтинә чох бөјүк һөрмәти олмушдур. Ән гәдим дөврләрдән бәри јашајыб-јаратмыш мүтәфәккирләр—Низами, Хәтаи, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Һ. Б. Зәрдаби вә башгалары ашыг сәнәтинә јүксәк гијмәт вермиш, өз јарадычылыгларында ашыг сәнәтиндән истифадә етмишләр.

Мүасир дөврүмүздә тарихи гәһрәманлыг дастанларынын бир сыра көзәл ифачылары вардыр. Онлар тарихи гәһрәманлыг дастанлары илә јанашы, гәһрәманлыг нәгмәләрини дә мәҹлисләрдә, ел шәнликләриндә, концерт салонларында, памбыг тарлаларында, мүәссисәләрдә ифа едир, јајыр, бунунла динләјиҹиләри јашамаға, әмәјә, гәһрәманлыға руһландырыр, онлары вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә едирләр.

Тарихи гәһрәманлыг дастанларындакы һәр бир кәрајлы, гошма, тәҹнис, мүхәммәс ашыглар тәрәфиндән мүәјјән мусиги илә ифа олунур. Бу, мәтндәки пафосла, руһла әлагәдардыр. Әкәр ше'р һәрбә-зорба, јахуд чағырыш шәклиндәдирсә, демәли, маһны «Мисри» һавасы үзәриндә, әкәр ше'р нәсиһәтчилик характери дашыјырса, о заман ашыг бу маһныны «Көјчә күлү», «Ҹәлили», «Шәрили», «Ел һавасы» үстүндә ифа едир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, тарихи гәһрәманлыг дастанларыны мусигидән, хүсусилә саздан ајры дүшүнмәк олмаз. Дастандакы ше'рләр халга сазын хош сәдалары илә даһа јахшы тә'сир көстәрир. Ашығын сәси мәлаһәтли, тәмиз, нитги исә рәван, анлашыглы олмалыдыр. Дастанын јурд һиссәсини динләјиҹиләрә чатдырмаг үчүн тәмиз вә рәван нитг, маһнылары тәғәнни етмәк үчүн исә көзәл сәс ваҹибдир.

Тарихи гәһрәманлыг дастанларында сөзләрин јерли-јериндә ишләдилмәси, ше'рләрдә дилин даһа тә'сирли олмасы үчүн ел сәнәткарлары, дастан јарадычылары бир сыра бәдии васитәләрдән истифадә етмишләр. Онлар сөзлә кениш фикир ифадә етмәк, јерсиз кәлмәләр ишләтмәмәк јолу илә кетмишләр. Дастан јарадычылары нәср дилини јүјүрәк етдикләри кими, нәзмин дә мәзмунлу, ајдын, сәлис, садә ифадәли олмасына чалышмышлар.

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајҹан тарихи гәһрәманлыг дастанлары фолклорун дикәр жанрларындан биринҹи нөвбәдә өз реаллыглары илә сечилирләр. Чүнки

бурада һадисәләр тарихлә сых бағлыдыр. Баш гәһрәман исә реал тарихи шәхсиjjәтдир. Она көрә дә бу дастанлар реалистик сәнәт әсәрләридир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, тарихи гәһрәманлыг дастанларында иштирак едән типләр галереjасы о гәдәр дә зәнкин дејилдир. Бунлар әсас ики чәбһәдә үз-үзә дајанан халг вә онун дүшмәнләридир. Бунларын бири халгын ичәрисиндән чыхмыш гәһрәмандыр ки, халгын идеалыны тәчәссүм етдирир. О бириси исә халгы өзүнә гул етмәjә чәһд көстәрән дүшмәнләрдир. Һәр ики чәбһә бир-бири илә мүбаризә апарыр. Нәһајәт, сонлуг хејрин шәр үзәриндәки гәләбәси илә баша чатыр. Бу образлар галереjасы әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Һаким (султан, хоткар, паша, падшаһ, шаһ, хан, чар).

2. Халгын нүмајәндәси (халг гәһрәманы вә онун достлары).

3. Дүшмән үнсүрләр (бәј, мүлкәдар, пристав, казак, началник).

4. Онлара гаршы дајанмыш халг күтләси (кәндлиләр, сәнәткарлар).

Бунларын һәр бири өз ләһчәсиндә, өз шивәсиндә данышыр, данышыглары тутдуглары вәзифә вә мөвгеләри илә әлагәдар олур. Әкәр дүшмән үнсүрләрдән (хан, бәј, мүлкәдар) һәр һансы данышырса, онларын данышығында һәмишә варидат, пул, дөвләт, бәхшиш, ејш-ишрәт ифадәләри әсас јер тутур. Онлар һәмишә өз вар-дөвләтинә күвәнир, адамлары варидатла, вәзифә, пул вә'д етмәклә алдатмаға чалышырлар. Мәсәлән, шаһ тәрәфиндән Теһрана дә'вәт олунан Сәттархан сарајда бөјүк тәмтәрагла гаршыланыр, онун шәрәфинә зијафәт дүзәлдилир. Зијафәтдә шаһ Сәттархана дејир:

«—Сәттархан, Азәрбајчандакы бу гарышыглыг нәдир? Сән кәрәк бу үсјанлары арадан көтүрүб она нәһајәт верәсән... Әкәр үсјаны јатыртсан, сәни дүнја сәрвәтиндән гәни едиб, сонә бөјүк бир вәзифә верәрәм.

Бу сөзләри дејиб шаһ Сәттарханын габағына бир торба гызыл пул гојду».

Дүшмән үнсүрләрин данышыгларында—дара дүшдүкләри заман јалварыш, икиүзлүлүк, гылыгланмаг, јалтаглыг, ишләри дүзә чыханда исә габа рәфтар етмәк, һәдәләмәк, өлдүрмәк, горхутмаг, һәбс етдирмәк вә с. әсас јер тутур. Чох гәрибәдир ки, хан, бәј вә мүл-

кәдарлара адичә олараг адлары дејилмир. Мәсәлән, Чәфәргулу бәј, Сүлејман бәј вә с. Әкәр онлара адичә олараг Сүлејман дејиләрсә, әсәбиләшәр, өзүнү тәһгир олунмуш һесаб едәр. Лакин әксинә, дастан гәһрәманларына аға, бәј, началник дејә мүрачиәт етдикдә өзүнү тәһгир олунмуш һесаб едир вә бу истилаһлары нифрәтлә гаршылајыр.

«...Тачирбашы јалварыб деди:

— Ај Нәби бәј, һеч олмаса, атларымызы, гатырларымызы вер, миниб кедәк.

Нәбинин ачығы тутду:

— Бәј бабандыр, мән ит оларам, бәј олмарам!»

Тарихи гәһрәманлыг дастанларында бир сыра бәј, хан, шаһ образлары да вардыр ки, әлбәттә, онлар истисна тәшкил едирләр. Чүнки дикәр хан, бәј вә шаһлардан фәргли олараг онлар мүтәрәгги фикирлидирләр. Мәсәлән, Газан хан, Фәтәли хан, Шаһ Исмајыл вә б. Дастанда олан бу образлар халг гәһрәманы, һагг-әдаләт уғрунда мүбариз, вәтәнпәрвәр бир шәхсијјәт кими тәрәннүм олунмушлар. Шаһ Исмајылын, Фәтәли ханын мүтәрәгги идејалары һаггында дастанын мәтнләриндә дә мә'лумат верилир.

Дастан гәһрәманларынын характери, дөјүш мәһарәти, дүшмәнә гаршы апардығы мүбаризә ифачы сәнәткар тәрәфиндән фәрди шәрһ етмә үсулу илә нәгл олунур. Бу ади нәглетмә бир сыра идиоматик ифадәләр, аталар сөзләри, зәрби-мәсәлләр, һикмәтли фикирләрлә зәнкинләшдирилмишдир. Бунлар охучуда вә ја динләјичидә мүәјјән һиссләрин даһа дәрин ашыланмасында хүсуси рол ојнајыр. Диалогларын шәрһи вә тәрәннүму исә мараглы тамаша сәһнәләринә чеврилир ки, бу, дастаны драматик бир жанра чевирир. Дејишмәләрдән әввәл вә сонра верилән шәрһ бир нөв әсәрдәки ремарканы хатырладыр. Јә'ни мүәллифин изаһаты нәсрлә шәрһ едилдији һалда, һәрбә-зорбалар, мүрачиәтләр, мүнагишәләр нәзмлә—мусиги илә верилир. Дастанлардакы бу гәбил нөвбәләшмәләр билаваситә, дастаны театр тамашасына чевирир. Шүбһәсиз, бу, јени јаранан бир үсул дејил, чох гәдимләрдән бәри тәкмилләшәрәк кәлмиш, халгын ифачылыг методудур. Мәммәд Ариф јазыр ки, «Ашыг сәнәтини халг театрынын бир шәкли кими вә ја онун вәзифәләрини јеринә јетирән бир јарадычылыг кими алмыш олсаг, көрәрик ки, бу сәнәтдә дә халг јара-

дычылығынын ибтидаи формасы синкретик һалда мүһафизә едилмәкдәдир»[1].

Бу үсул түркмән, өзбәк, газах, түрк, гырғыз, татар, башгырд вә б. халгларын ашыг јарадычылығында да вардыр.

Арашдырмалардан белә бир гәнаәт доғур ки, ашыгларымызын синкретик фәалијјәти гәһрәманлыг дастанларымызын ифасы заманы көзәл бир тамашанын јаранмасына зәмин јаратмышдыр. Халгымыз узун әсрләрдән бәри бу тамашаларын тә'сири илә јашамыш, ағыр ишкәнчәләрә, зүлмләрә, һагсызлыглара дөзмүш, үмидләрә бел бағлајараг дастанларын онларда ојатдығы бөјүк арзуларла јашамышлар.

Азәрбајчан тарихи гәһрәманлыг дастанларында әрәб, фарс ифадәләринә дә тәсадүф олунур. Мәсәлән:

Намәһрәмдән пүнһан көздин һәмишә,
Намуслу икидсән сәни јүз јаша!..

Јахуд:

Афәрин сәд афәрин
Нағы кими пәһләвана!
Рузи-шәб, лејлү-наһар,
Сығал вериб бешачылана!

Тарихи гәһрәманлыг дастанларында неолокизмләр вә варваризмләрдән дә кениш истифадә едилмишдир. Бунлар ән чох кејим, силаһ, вәзифә, рүтбә, јер адлары вә с. илә әлагәдардыр. Мәсәлән, гәдим дастанларда низә, ох, каман, јај, гылынч, галхан, әмуд кими силаһлар ишләндији һалда, XIX вә XX әсрләрдә вә мүасир дөврүмүздә јаранмыш дастанларда ајналы, түфәнк, бérданга, топ, автомат кими одлу силаһларын адлары чәкилир. Ајдын мәсәләдир ки, бунлар техниканын, мәдәнијјәтин, одлу силаһын мејдана кәлмәси вә инкишафы илә әлагәдардыр. Мә'лумдур ки, гәдим вә орта әср гәһрәманлары одлу силаһлардан лазымынча истифадә едә билмәмишләр. Һәтта одлу силаһын мејдана кәлмәси илә әлагәдар Короғлу демишдир:

«Түфәнк чыхды, мәрдлик кетди, һај-һарај!
Мәнми гочалмышам, ја заманәми?!..»

Короғлу галханла, гылынчла, әмудла вурушмушдур. Лакин бунунла белә, сонракы әсрләрдә көрүрүк ки, һәр дөврүн өз гәһрәманы, өз Короғлусу олмушдур. Әкәр

[1] **М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, III чилд, с. 49.**

Гара Мәлик каман вә охдан, гылынч вә галхандан истифадә едәрәк гәһрәманлыг көстәрмишсә, Гара Танрыверди, Гачаг Нәби, Сәттархан ајналы, бешачылан, берданга илә шөһрәт тапмыш, Камал исә гумбара, бомба, автомат кими силаһлардан истифадә едәрәк дүшмәнә галиб кәлмишдир. Онларын бу гәбил силаһлардан нечә истифадә етмәләри дә дастанда өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән:

Гоча сејид чеврилəндә,
Сел јеринә ган јериди.
Сүзәнин һесабы јох,
Берданга јүз ган ејләди.

Вә јахуд:

Һәчәр ханым галхды атын белинә,
Ајналы түфәнки алды әлинә...

Дастанларда ишләнмиш хидмәти адлар: падшаһ, хан, бәј, мүлкәдар, вәлиәһд, пристав, началник, сәрдар, кнјаз, губернатор, солдат, казак вә с. дөврүн ичтимаи-сијаси характери илә әлагәдардыр. Лакин бу адларын бә'зиләри башга дилләрдән кечдији үчүн халг ону олдуғу кими дејил, дәјишдирилмиш формада ишләтмишдир. Мәсәлән, губернатор әвәзинә «гобурнат», началник әвәзинә «ночәлник», урјадник әвәзинә «үрәдниј», кнјаз әвәзинә «кинјаз», кенерал әвәзинә «јаранел» вә с.

Азәрбајчан тарихи гәһрәманлыг дастанларында тәшбеһләр даһа чох ишләдилир. Ел сәнәткарлары өз гәһрәманларыны даһа гүдрәтли, гүввәтли нәзәрә чарпдырмаг үчүн онлары дүнјанын ән гүввәтли пәһләванларына, адлы-санлы чәнкавәрләрә, сәркәрдәләрә; ән чәсур чанлылара—пәләнкә, ширә, аслана, филә; тәбии гүввәләрә—шимшәјә, күнәшә, дағ селинә; ән чәсур гушлара—тәрлана, шаһинә, гызыл гуша; ән күчлү чајлара—Күрә, Араза, һабелә ән шиддәтли күләјә, туфана, ән уча дағлара, дәрин дәрјалара бәнзәдирләр.

Нағы кими ијид олмаз
Көрүн нечә чан кимидир.
Гыј вуранда нә'рәси
Короғлу, Рөјшан кимидир!
Рүстәми зала бәнзәјир,
Сами пәһләван кимидир!
Пәнчәсиндән ов гуртармаз,
Гызмыш шир, аслан кимидир!
Онларын дастаныны
Мирзә нөвчәван еләди!

Дастан јарадычылары Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәринин гәһрәманларындан Сам пәһләваны, онун оғлу Залы, Залын оғлу Рүстәми, һабелә Македонијалы Искәндәри, IV хәлифә һәзрәт Әлини, Короғлуну дүнјада һәр шејә галиб кәлән, мәғлубедилмәз бир гүввә, јенилмәз пәһләван кими танıјырлар. Адларыны чәкдијимиз бу шәхсијјәтләр фөвгәл'адә гүввәјә малик бир инсан кими гәһрәманлыг дастанларында тәрәннүм олунурлар. Мәһз буна көрә дә ел сәнәткарлары өз јарадычылыгларында бу шәхсијјәтләрин адларыны јенилмәзлик символу кими ишләдир вә өз дастан гәһрәманларыны да гочаглыгда онлара бәнзәдирләр. Һәтта онлар сөзүн даһа гүдрәтли олмасы үчүн тәсвир вә тәрәннүм етдикләри гәһрәманлары символик образлардан да үстүн тутурлар. Бозалганлы Ашыг Һүсејн XIX әсрин сону вә XX јүзиллијин әввәлләриндә өз фәалијјәти илә шөһрәт тапмыш Гачаг Һачы Тағыја һәср етдији дастанда өз гәһрәманыны Шәргин бу көркәмли гәһрәманларындан үстүн тутараг демишдир:

Мин јүз ијирми сәккиздә,
Сөјүн јазды бу дәфтәри.
Бәјләрә талан салды,
Дағытды нечә сәнкәри.
Ешитди дүшмәнләри,
Бошланды Газах шәһәри,
Гоч Короғлу, Рүстәми-зал,
Салсал пәһләвандан бәри,
Јығасан чүмләсини,
Олмаз дырнағы сәјләнир!

Ашығын дедијинә көрә Гоч Короғлу, Зал оғлу Рүстәм, һәтта Салсал пәһләвандан бәри нә гәдәр пәһләванлар олмушса белә, һамысыны бир јерә топлајасан, јенә икидликдә, гочаглыгда Гачаг Һачы Тағыја бәрабәр олмаз. Әлбәттә, бу тәшбеһ ашығын тәрәннүм етдији гәһрәманы халгын көзүндә даһа јүксәкләрә галдырмаг, ону горхмаз, чәсур икид кими тәгдим етмәк үчүн ишләдилмишдир.

Бүтүн бунларын әксинә олараг, ел сәнәткарлары тәшбеһләрдән истифадә едәрәк дүшмән типләрини дастанда ән ачиз чанлылара, мәсәлән, сәрчәјә, сара, гаргаја, түлкүјә, чаггала, һәмчинин гара булуда, думана, чәнә вә с. охшадырлар. Мәсәлән, халг нүмајәндәси олан чобан дүшмәнин һүчума кечдијини Гачаг Нәбијә хәбәр верәркән дејир:

Дејин ушаглара, долсун түфәнкә,
Дава мејданында дөнсүн нәһәнкә,

Түлкүләр нејләјәр, ширә, пәләнкә,
Сәнә гурбан олсун чаным, әј Нәби!
Јолунда төкәрәм ганым, әј Нәби!

Бурада чобан түлкүләр дедикдә дүшмән үнсүрләри, шир, пәләнк дедикдә исә Нәбикили нәзәрдә тутмушдур.

Тәшбиһләрин јерли-јериндә ишләдилмәси ашығын дүнјакөрүшү илә чох бағлыдыр. Мәсәлән, ифачы ашыг билир ки, шимшәји мәғлуб едән икинчи бир гүввә јохдур. Күнәшин шүасы гәдәр күчлү һеч нә ола билмәз. Јарадычы сәнәткар дәрк едир ки, һејванлар ичәрисиндә ән гүввәтлиси фил, чәлд вә јыртычысы пәләнк, ширдир. Онун Сам, Зал, Рүстәм, Искәндәр, Чәмшид, Сүлејман, Короғлу кими шәхсијјәтләри танымасы да дүнјакөрүшүнүн кениш олмасындан ирәли кәлир.

Үмумијјәтлә, дастанларымызда олан афоризмләр, мәчазлар, истиарәләр, тәшбеһләр, символлар дилин көзәллијини, зәнкинлијини, сәлистлијини парлаг бир шәкилдә экс етдирир, дастанын бәдии дәјәрини гат-гат артырыр. Мә'лумдур ки, бәдии тәсвир васитәләри илк нөвбәдә бәдии сәнәт нүмунәләринин дил хүсусијјәтләринә әсасланыр. Јарадычы сәнәткарын сөз лүғәти, фразеолокијасы нә гәдәр зәнкиндирсә, онун бәдии васитәләри дә бир о гәдәр камил, тәравәтли вә тә'сирлидир. Бу бахымдан Азәрбајчан тарихи гәһрәманлыг дастанларынын үслуб хүсусијјәтләри чох мүрәккәбдир. Сүжет вә композисијасы марагды, кениш вә дәриндир. Бу дастанларда чәрәјан едән һадисәләрин һамысы мәркәзи бир мөвзуну—јаделли вә јерли дүшмәнләрә, зүлмкарлара гаршы халгын апардығы мүбаризәнин әһатә вә инкишафыны верир. Вәтән мәһәббәти, бејнәлмиләлчилик, достлуг, азадлыг, бу дастанларын баш мотивләридир. Бунлар ејни заманда ағыллы вә һазырчаваб јуморла, бә'зән сарказма кечән гүввәтли сатира илә долудур. Гәһрәманларын атлары, силаһлары, дөјүш сәһнәләри хүсуси бир диггәтлә вә мәһәббәтлә мәдһ едилир. Дүшмәнләр олдугу кими, ачиз, горхаг, пахыл, јалтаг, һијләкәр вә наһәчиб тәсвир едилир вә гәһрәманларын јахшы сифәтләри һәр јердә онларын пис сифәтләринә гаршы гојулур.

Азәрбајчан тарихи гәһрәманлыг дастанлары дили вә бәдии ифадә васитәләри е'тибары илә ајдын вә садәдир. Јабанчы дилләрин тә'сири нәтичәсиндә дастанлара дахил олмуш бә'зи кәлмәләри чыхарсаг, бу нүмунәләрин дили, үслубу, ифадә васитәләри ајдын вә рәван олар.

Ел сәнәткарлары тарихи гәһрәманлыг дастанларында бә'зән баш гәһрәманын портретини дә вермәји унутмамышлар. Бунлар дастанларын һәм нәср вә һәм дә нәзм һиссәләриндә тәсвир вә тәрәннүм едилмишдир. Мәсәлән, «Гара Мәлик» дастанында Гара Мәлијин портретини устад сәнәткар белә тәсвир етмишдир:

«Мејданда кәзишән пәһләванларын ичәрисиндә 18 јашлы бир пәһләван да вар иди. Бу гарабәниз оғлан олдугча арыг иди. Палтары јамаглы иди. Ајағына чарыг кејмишди. Гылынчынын гынында гызыл-күмүш вә гаш-даш јох иди. Каманы көһнә, охданы садә бир дәридән ибарәт иди. Бунун үчүн дә пәһләванлар башыны дик тутуб тамашачылары саламладығы заман гарабәниз чаван утандығындан башыны ашағы салыб кәзирди. Бу чаван атасындан көрпә вахтында јетим галан вә анасынын һимајәсиндә бөјүмүш Мәлик иди. Онун бәнизи гара олдуғундан мәһәллә халгы онун адыны Гара Мәлик гојмушду».

Јахуд, «Гачаг Нәби» дастанында Нәбинин портрети белә тәрәннүм олунмушдур:

> **Ајналы әлиндә, хәнчәр белиндә,**
> **Нәбини көрдүләр Гафан елиндә.**
> **Бозатын үстүндә, гамчы әлиндә...**

Вә јахуд:

> **Нәбинин әјниндә бир чүт архалыг,**
> **Күмүшдән вәзнәдир, атлаз јахалыг...**
> **Нәбинин бығлары ешмә-ешмәдир,**
> **Папағы күлләдән дешмә-дешмәдир...**

вә с.

Бу парчаларда мәғрур бир гәһрәманын портрети тәсвир едилмишдир. Бозатын үстүндә, бир әлиндә гамчы, о бири әлиндә исә ајналы, һазыр вәзијјәтдә дајанмышды. Әјниндә архалыг, архалығынын вәзнәләри исә күмүшдән, јахалығы атласдандыр. Онун бығлары ешмә-ешмәдир вә с.

Көрүндүјү кими халг сәнәткарлары ејни заманда мүкәммәл образ вә портрет усталарыдыр. Бу сәнәткарларын гәләми алтында сөз сеһрли бир васитәдир. Онлар өз дүнјакөрүшләриндә сөзүн бүтүн инчәликләринә дәриндән нүфуз едәрәк, өз фикирләрини охучуја вә динләјичијә мүмкүн гәдәр ајдын, мәзмунлу, бәдии, образлы шәкилдә чатдырмаға чалышмышлар. Она көрә дә бу ел сәнәткарларынын јаратдыглары дастанларын дили ахычы, һәјати вә рәнкарәнкдир.

Аз 2
Р 85

МҮНДӘРИҸАТ

Өн сөз 3

I.

Тарихи гәһрәманлыг дастанларынын жанр хүсусијјәтләри . . 6

II.

Гәдим дөвр вә орта әср дастанларында ел гәһрәманлары . . 22
«Китаби-Дәдә Горгуд» 28
«Гара Мәлик» дастанында вәтәнпәрвәрлик 33
«Шаһ Исмајыл—Тачлы бәјим» 41
«Фәтәли хан—Тути бикә» 48

III.

XIX әсрин ел гәһрәманлары вә тарихи гәһрәманлыг дастанлары 51
«Молла Нур» 59
«Борчалы Сәмәд бәј» 61
«Гара Танрыверди» дастанында халглар достлуғу . . . 63
«Гачаг Нәби» дастанында зүлм вә әдаләтсизлијә гаршы халг е'тиразынын ин'икасы 68
«Гачаг Кәрәм» дастанында тарихилик вә муасирлик . . 84

IV.

Ингилаб гәһрәманлары һаггында дастанлар 113
«Ингилаб Азәрбајҹан халгынын ганындан доғмушдур» . . 113
«Сәттархан» дастаны 119

V.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсини тәрәннүм едән дастанлар . . . 138
Гәһрәманлыг унудулмур 138
Әбәди шөһрәт нүмунәси 142

VI.

Ел гәһрәманлары һаггында јаранмыш дастанларын бәдии хүсусијјәтләри 151

Рә'јчи: филолокија елмләри доктору **Вагиф Вәлијев.**
Хүсуси редактору: филолокија елмләри намизәди. **Исрафил Аббасов.**

Нәшријјат редактору **Тәнзилә Чәмилова,** рәссамы **И. Гулијев,** бәдии редактору **Н. Рәһимов,** техники редактору **С. Һәбибзадә,** корректорлары **Р. Гасымова, Р. Мурадова.**

ИБ № 1353.

Јығылмаға верилмиш 17.11.83. Чапа имзаланмыш 25.05.84. ФГ 05545. Кағыз форматы 84×108 1/32. Мәтбәә кағызы № 2. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Шәрти чап вәрәги 9,03. Рәнкли шәрти ч. в. 9,45. Учот нәшр в. 10,0. Тиражы 10.000. Сифариш № 8975. Гијмәти 35 гәп.
Азәрбајҹан ССР Дөвләт Нәшријјат Полиграфија вә Китаб Тиҹарәти Ишләри Комитәси.
«Кәнҹлик» нәшријјаты Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, 4.
«Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси, Бакы, Б. Авакјан күч., 529.
Издательство «Гянджлик»
Типография издательства «Коммунист
Баку, ул. Б. Авакяна, 529

Кәнҹләр үчүн
Рустамзаде Рустам Байрам оглы
Народные герои в народной литературе
(На азербайджанском языке)